

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

Korrektor: *Gombor Lili*

ÚJ FOLYAM XXIX.

2020/5–6. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	<i>Katasztrófa után</i>	3
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	<i>Budapest vérfürdőváros</i>	6
JESZENSZKY GÉZA	<i>Hogyan vesztítettük el a 20. századot?</i> – Trianon az újabb szakirodalom tükrében	11
MISKOLCZY AMBRUS	<i>Ultraszubjektív tűnődések – 2. rész</i>	26
ILLYÉS MÁRIA	<i>Válogatások Illyés Gyula 1954-es levelezéséből – 3. rész</i>	37
BÓDY PÁL	<i>Újjáépítés és gazdaságpolitika Ausztriában a hidegháború sodrásában</i>	55
SZÁVAI JÁNOS	<i>A követ minden követ követ – Fejezetek a nagyköveti éveim emlékiratából</i>	71
PETRIK BÉLA	<i>Lábjegyzet Görömbei András Németh-kötetéhez</i>	82

1% METAFIZIKA

BERNARD DUMONT	<i>A kereszténység megszenteltségtelenítése – részlet egy beszélgetésből</i>	96
----------------	--	----

KÖRKÉP

LENGYEL ZSUZSANNA MARIANN	<i>Rendszer és/vagy etika a magyar filozófiában: Világtörvény és appetitus</i> – Veres Ildikó tanulmánykötetéről	99
PETŐ ZOLTÁN	<i>Politikatudomány a Horthy-korszakban</i> – Szabadsfalvi József Ottlik László-könyvéről	105
LUDMANN MIHÁLY	<i>Genius loci – és eszmék találkozása</i>	110
TÓTH KLÁRA	<i>Filmkritikus karanténban</i>	116
S. KIRÁLY BÉLA	<i>Robespierre-ről, másképp</i>	118
SZERZŐINK		124

Lapszámunk illusztrációit régi képeslapokból, könyvekből és a Fortepan anyagából válogattuk, illetve Ludmann Mihály fotóit közöljük. A fedélen a pozsonyi Hal tér látképe szerepel, háttérben a koronázási templom (Forrás: Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben I.-III. 2. kötet*. Lancz Gusztáv György, 1856-60, Darmstadt).

GRÓH GÁSPÁR

KATASZTRÓFA UTÁN

Kölcsey Ferenc, aki korának születő világirodalmából arra a következtetésre jutott, hogy a népköltészetnek a magas irodalomba emelése fölöttébb kívánatos, nagy figyelemmel hallgatta a szatmári parasztok dalait. Sokra nem ment velük, a dallamokra nem figyelt, részben mert őt a népköltészet, azaz a szöveg érdekelte, a népies zenét – a cigányzene iránti ellenérzése okán – eleve nem nagyon kedvelhette. A szövegüket viszont zavarosnak, értelmetlennek tartotta, csalódásában úgy látta, hogy abból nem lehet nagy irodalmat csinálni. Alighanem olyasféle abszurd, a klaszszikus költészeteszmény jegyében képzavarnak számító fordulatok riasztották, amilyeneket másfélszáz év múlva Csoóri Sándor a népi szürrealizmus varázslatos értékeinek tekintett, és amelyekről oly meggyőzően írt *Szántottam gyöpöt* címmel közreadott, bartóki mélységű esszéjében. De Kölcsey Berzsényi költészetét is néhol parlagiasnak ítélte, dacára, hogy le volt nyűgözve annak erejétől. Véleményét nyílt szókimondással meg is írta, soha nem gyógyuló sebet ütve Berzsényin.

A kritikus és esztéta Kölcsey aligha békélt volna meg Vörösmarty (és a magyar irodalom) talán legerőteljesebb hasonlatával, abból a kérdésből, hogy: „Mi zokog, mint malom a pokolban?” Merthogy ez képzavar: malmok talán még dolgozhatnak is a pokolban, ha már jutnak oda molnárok is, akik sanyarúságukban akár zokoghatnak is – de a malmok ezt már nem tehetik. Egy ilyen kritikus megjegyzést Vörösmarty könnyen kivédhetett volna, hiszen ő nem is ezt írta. Az ő malma eredetileg *zuhogott*, tompa, monoton dübögéssel, ahogyan a valahai kalló-malmok tették, de most hagyjuk a technikátörténetet. Mint tudós kutatók mondják, az akkori Pest német anyanyelvű nyomdászai olvasták félre a kéziratot (mint ahogy a húsvéti nyulat is egy félreolvasás szülte). De ahhoz Vörösmarty kellett, hogy a véletlenben megérezze Isten ujját, és elfogadja ezt a halhatatlan adományt.

Egy sajtóhiba tehát lehet akár csoda is.

De nem beszélek most már többet mellé. A *Magyar Szemle* előző számának első nyomdai ívét okkal katasztrófa sújtotta területnek nyilváníthatjuk. Fennállásunk kezdete óta, illetve nyomdánk elmúlt harminc éve során még nem fordult elő, hogy fordítva kerüljön a nyomólemmezre a rendben a nyomdába küldött szöveg, és ebből adódóan úgy készüljön el egy lap vagy könyv, mintha a huzat keverte volna össze az oldalait. Tetejébe minderre csak akkor derüljön fény, amikor a példányok java része már postázásra került.

Amivel kapcsolatosan honlapunkon hetek óta olvasható a következő szöveg: „Áprilisi lapszámunk első oldalai egy sajnálatos nyomdai hiba folytán rossz sorrendben olvashatók a postázott példányokban. Az Önökhöz került hibás lapszámot kijavítani nem tudjuk. Egyetlen dolgot tehetünk: következő számunkhoz mellékeljük az újra, javítva kinyomtatott ívet. A honlapunkon természetesen a lapszám cikkei a megfelelő módon olvashatók.

A kellemetlenségekért elnézésüket kérve, türelmüket, megértésüket hálásan köszönöm.”

Ez a számunk az a bizonyos „következő”. Aki ezeket a sorokat olvassa, már ki is nyitotta, és meg is találta a javított nyomdai ívet – ettől persze a hibás példányok még nem lettek hibátlanok.

Mindenestre le kell szögeznünk: áprilisi lapszámunkat nem rossz áprilisi tréfának szántuk, még csak nem is játékos szövegértési gyakorlattal akartuk meglepni olvasóinkat a szobafogság nehéz heteiben. Azt sem mondhatjuk, hogy egy folyóirat rokon volna a bélyegekkel, amiknek tévnyomatai a hibátlan példányok sokszorosát érik, ahogyan állítólag a kézi festésű klasszikus kínai porcelán hibái is értéket növelő tényezők. Nem. Egy folyóiratszám maga, tartalmától függetlenül: használati tárgy, amelynek minden olyan hibája, amely funkcionális használatát akadályozza, megbocsáthatatlan. Ezért, ha nem is mi hibáztunk, mégis bocsánatot kérünk olvasóinktól és érintett szerzőinktől, hiszen ők kétszeresen is rosszul jártak.

Ehhez már csak majd' négy évtizeddel ezelőtti szerkesztői pályakezdésem emlékét idézem fel. Minden szerkesztőség és minden nyomda mentségére legyen mondva, tudnivaló, hogy teljes mértékig hibátlan, abszolút tökéletes könyv (vagy folyóirat) még soha, sehol nem készült. Aki szerkesztett lapot vagy könyvet, az tudja ezt, ha szégyenkezik is miatta. Nem is ez a kérdés, hanem az, hogy hol, mennyi és milyen hiba marad az elkészült kiadványban. Szerkeszteni: örök és biztosan vesztes harc a hibák ellen. Ezt nem lehet megszokni, de tudomásul kell venni. A kezdetek idején egy olyan kiadóban dolgoztam, amely egy nyomdával egy intézményként, egy épületben működött. Meglehet, nem is a kiadónak volt nyomdája, hanem a nyomdának kiadója, a sorrend nagyon nem mindegy. A szükségszerűen bekövetkező hibák után pedig jöttek a hol feszült, hol még feszültebb viták, hogy ki felelős értük. Általában nem sikerült megnevezni őket, de azért végül mindig elhangzott a varázsszerű mondás: „Felelős X (vagy Y, vagy Z, vagy előlről az ABC összes betűje) elvtárs!” A varázserő azt jelentette, hogy az adott ügy lezárult, és aztán újakezdődhetett a békés marakodás. Mert jött új kiadvány, új hiba.

E régi időkre emlékezve egy felelőst most is meg tudunk nevezni, éppen annyi okkal és igazságtalansággal, mint egykor. A nyolcvanas évek nyelvezetét idézve: „Felelős Covid-19 elvtárs”, a vírusok koronás királya. Mert a támadása után szükségessé vált otthonmunka szétzilált szokásos termék-utakat, gyöngítette a korábbi többszörös ellenőrzés rendszerét, a rövidebb szállítási pálya csökkentette azoknak az állomásoknak a számát, amelyeken kiderülhet, hogy egy adott sajtótermék hibás. (Amúgy biztos van valaki, volt annak idején is, aki közvetlenül és valóságosan el is követte a lehetséges hibát.) Ilyen ez: az élet nem áll meg, csak akadozik. Túl leszünk rajta, lesz (nagyjából) hibátlan ívekből összeálló *Magyar Szemle*. Addig is: köszönjük megértésüket, haragos és aggodalmas, vagy megbocsátó jelzéseiket.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

BUDAPEST VÉRÜRDŐVÁROS

Vettem hajdan egy szép könyvet, antikváriumban. A címlap és a hátsó borító tetszett meg először: színes térkép volt, egy réges-régi atlaszból vett részlet; középen a kék Duna kerengette hullámain, elől a felirat: Duna-Ofen és Pesth, alatta egy dátum, 1541, hátul Pressburg, Poson megyében, dátum nélkül. Kinyitottam: Antalffy Gyula exlibrise volt be-leragasztva, gyönyörű acélmetszet: egy dundi, szőlőfürttel koszorúzott görög faun mosolygott egy folyótükröbe; a habokból egy elszontyoldott, karikás szemű, sápadt árny meredt rá vissza, beharapott szájszéllel. – Talán csak a macskajaj emblémája, gondoltam, de Antalffy történeti érdeklődését ismerve, jó filozsként továbblapoztam és megnéztem a belső címlapot is: Szalatnai Rezső: *A Duna költői, Öt évszázad versei a Dunáról, Hungária-kiadás, Budapest, 1944.*

Ötvenhárom vers, vagy versrészlet, Janus Pannoniustól Győry Dezsőig, a szerkesztő nagy bevezető tanulmányával. Az ő nevét piciny gyermekkorom óta ismertem, mert nagy kedvvel olvastam *Kempelen, a varázsló* című életrajzi regényét. Most már csak azt kellett megfejtennem, hogy a térképen miért szerepel Buda-Ofen mellett az ominózus dátum, amely olyan, mint a Gellért-hegyen a Szabadság-szobor. Köszönet Szathmáry Tibornak, a kitűnő térképész-történésznek, akinek *Descriptio Hungariae* című hatalmas kötetében (1986) megtaláltam azokat a Kölnben, Amszterdamban és Augsburgban, 1596-ban nyomtatott térképlapokat, amelyek fontosnak tartották a magyarországi török előrenyomulás dátumait is megörökíteni, tehát évszámokkal ellátni a meghódított várakat és városokat. (Szathmáry Olaszországban kiadott könyvében – nagyon helyesen – azért harcol, hogy rést üssön a nyugat-európai és amerikai történészi tudatlanság falán, amely a Trianon-felejtésből táplálkozik.)

Tehát a tizenöt éves háború kora érezte először, hogy az időt is, a múltat is lehet a térképen ábrázolni. Különösen akkor, így vélték 1595 körül, mikor visszahódíthatónak látszott az elveszett, Felső-Pannóniától, azaz Bécstől keletre fekvő terület. És tényleg: például egy rövid időre Pest újra a keresztény hadaké lett 1602-ben. „Midőn sokáig ilyenképpen harcoltanak volna, végtére hátat adván a jancsárok [sic!], az szerencse és győzelem a mieinknek szolgálja, s míg az ellenségek megfutamván a hajókra viasszasaladnak, avagy a hídon általszaladni igyekeznek, a mieink hátokon lévén, s válogatás nélkül vágván őket, so-

kan elhullnak benne. Végére az Dunában szökdösni kényszerítettén, ocsmányul a víztől elnyelettetnek, annyéra, hogy azoknak vérétől az folyóvíz veresülni láttatnék” – olvashatjuk Tállyai Pál 17. századi fordításában Istvánffyánál. Később a törökök ugyan vissza-visszacaptak Pestre, de a mieink sem hagyták magukat. Egyszer például egy hadnagy „azokra, akik az Musztafa melegfürdőjébe firednek vala, mindkétféle nemű emberekre az általfagyott folyóvíz jegén véletlenül rájok üte, az mezítelen ellenséget, mely eléggé még az fegyverhez sem nyúlhatott s harcolhatott, mind egyig megölé, egyet vagy kettőt megtartván az gyermekekben. Az asszonyállatok penig, amint az fürdőben alámentenek vala, levetkezve és hirtelen lepedőkkel betakarván magokat, míg az férfiak viaskodnak, az városban a jégén által nagy félve és jajgatva csak elig futhatnának”.

Tehát a Duna-antológia a démoni Dunáról szól, amely táplál és öl, összeköt és egymás ellen fordít népeket. (Vén kujon, vén róka az Iszter, hogy az antológia által természetesen fölvelt Ady-versből csak a szalonképesebb jellemzéseket idézzem!)

Pedig ez az ország jutott nekünk, ezt szerezte a Honfoglaló. Nagyon helyesen Szalatnai Rezső föl is vette Vörösmartytól azt a sírvers-epigrammát, amely a legszorosabban kapcsolódik a *Szózat* gondolköréhez, élet és halál ambivalenciájához:

A puszta sír

A Duna habjainál ki van itt a kisdud üregben,
Pusztán, s omladozó hamvai jeltelenül?
Menj harsogva, folyam! mely gyakran vitted emelve
A győző seregét, zengj hadat álmaihoz:
S melyet szerze, te légy, ország! az erősnek örök jel:
Népvezető Árpád hamvai nyugszanak itt.

(1831)

Eltöprengtem. Ugyanis Óbuda szélén, a Kaszásdűlőben egy olyan kis utcában lakom, amely a hajdani Rádl-malom patakjának árka volt. A patak nem sokkal messzebb a Dunába folyt. Partján emelték Anonymus szerint Árpád sírját. Később fölé építették az Alba Ecclesia (Fehéregyház) templomát. Eddig sajnos még nem találták meg, akárcsak azt a föld alatti rablótanyát, amely szintén itt volt, legalábbis Kuthy Lajos: *Hazai rejtelmek* című, Móricz Zsigmond által igen sokra becsült rémregénye szerint. (Minden éjjel demokratikusan ott osztották szét az alvilági elemek által aznap a fővárosban rabolt szajrét.)

Árvavára, 1918 előtt (képeslap)

Őseim egy része viszont ragaszkodott a szülőhaza és a Duna kapcsolatának ősi hagyományához. Egyik apai ükapám például Csiliznyáradon született, ahol a Csiliz-patak folyik a Dunába. Később ugyan Aradra költözött, de meg is kapta a magáét, szülőfalvát később Csehszlovákiához csatolták, Aradot pedig Romániához. Édesanyám pedig Gomboson született, Dél-Bácskában, a falut el is csatolták a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz. (Megjegyzendő: anyai nagyapám Görgényszentimréről költözött a Duna mellé, de a vén kujon őt is megbüntette: az ő szülőfaluját Románia kapta.)

A Szalatnai-antológia sok meglepetéssel szolgál, elfeledett költőket is joggal ragyogtat fel. Nekem a legnagyobb meglepetést Vargha Gyula: *A Dunaparton* című, 1890 körül írott verse okozta, amelyben hirtelen megjelenik a jövő; idézzük a végét, a Mátyás-templom harangjáról:

S megkondul fenn a vár harangja
Mély, tiszta, érczöngésű hangja;
Oly átható e méla dallam,
S rá visszazeng, felelve karban,

Észak, nyugat, dél és kelet...
 Mintha egy nagy halott felett
 Zokogna, zúgna, kongana
 A gyász-harangok bús kara.

Arany-követő költőről beszélünk; és szerintem az volt Mécs László is, noha ezt nem szokták róla tudni. Van egy testvér-antológiája a Szalatnai-féle versgyűjteménynek: ez a Szvatkó Pál által szerkesztett *Szlovenszkói magyar elbeszélők* (1936 körül, Pozsony–Budapest). Ez – címe ellenére – egy szabadverssel kezdődik. Mécs László írta, címe: *Bolond Istók bábszínháza*. Egy vásári mutatványos adja elő a magyar történelem úri meséjét Botondtól Kinizsiig; majd póri meséjét Markalftól Ludas Matyiig és Dózsáig; szentimentális változatát tündéresen és boszorkányosan; legendás változatát minorita módra; de a végén megjelenik maga a bábjátékos is, imígyen:

A dísz-bábu magam vagyok. Kezdem
 a vetkező, következő táncot:
 mint hársfáról a tápláló hánccot,
 lehántom a vágyakat,
 (holtak szeme rámtapad)
 lehántom a bőröm burkát,
 (úgy gusztálnak mint a hurkát)
 lehántom az inakat,
 táncol a csont-kirakat,
 a hold szinte beleretten,
 csontváriá vetkezetten
 a tapsoló publikumba rontok,
 ölelnek és csókolnak a csontok,
 míg a kakas nem tesz
 a szép mulatságra pontot.

Vegyük még egyszer kézbe a Duna-antológiát. Eldugva, szerényen, a hetedik számozatlan lapon ez olvasható: „Ezt a könyvet 1943. húsvétján Pozsonyban gróf Esterházy Jánosnak, a szlovákiai Magyar Párt elnökének irodalmi díjával tüntették ki.” E díj adományozójának azóta már elkezdődött a boldoggá avatási pere. Idézzük róla barátom, Molnár Imre történész és diplomata szavait: „Esterházy János gróf, megaláztatok és megnyomorítottak János bácsija. Neved és sorsod immár örökre összefonódik a XX. század magyar kálváriájával, melynek stációit, néped keresztjét magadra véve jártad végig Krisztus áldozatának részesé-

vé válva. Egy véglegesen magunk mögött hagyott, százszor elátkozott évszázadban láttad meg a napvilágot egy olyan országban, amelyet akkor és később is, a sajátodnak vallva szerettél, s ettől a hazaszeretettől halálodig soha semmi nem tudott eltántorítani. Utódaiként és örököséidként, engedd, hogy köszönetet mondjunk neked földi pályafutásod és a vele összefonódó kálváriád minden stációjáért.”

Hallgassuk meg végül magát a mártírt: „Csak az a nemzet érdemes jobb sorsra és örök életre, amely meg tudja becsülni nagyjait, s amelynek mindig szeme előtt lebeg azok példát adó munkássága.”

HOGYAN VESZÍTETTÜK EL A 20. SZÁZADOT?

Trianon az újabb szakirodalom tükrében

A trianoni békeszerződés külföldön megjelent irodalmában a polemi-
kus, elfogult írások mellett a leginkább tárgyilagos munkák magyar
szerzőktől vagy szerkesztőktől származnak. Ma is jól használható alap-
munka az újvidéki születésű és az 1930-as évektől az Egyesült Államok-
ban tanító nemzetközi jogász és történész Deák Ferencé.¹ Király Béla, az
1956-os nemzetörség parancsnoka Amerikában tekintélyes történésszé
válva létrehozta az Atlantic Research and Publications, Inc. vállalatot,
amely három könyvet adott ki Trianonról.² Az utóbbi példamutatóan
alapos elemzését az egyik elsőszámú szakértő, Zeidler Miklós végezte
el.³ Itthon az 1919-es párizsi békekonferencia magyar tárgyú döntéseit
L. Nagy Zsuzsa 1965-ben megjelent úttörő munkája után sok oldalról,
a nagyhatalmak szerepe alapján vizsgálta tárgyilagosan Ormos Mária,
Galántai József, majd Arday Lajos, tehát a téma már nem volt tabu. A
rendszerváltozás után Romsics Ignác összegezte a régi és az újabb ku-
tatások eredményeit, ez több kiadásban is megjelent.⁴ Ugyancsak Rom-
sics írta meg a minden bizonnyal legfájóbb veszteség, Erdély sorsát.⁵
Tizenhét éve Zeidler Miklós egy vaskos kötetben közölte az 1919-es bé-
kekonferencia Magyarországot érintő tárgyalásainak fontosabb doku-
mentumait, a revíziós törekvések irodalmával bővítve⁶ Szidiropulosz
Archimédész a békeszerződés magyar nyelvű irodalmának részletes
bibliográfiáját készítette el, melyben helyet kaptak a propagandiszti-
kus kiadványok és térképek is – sajnos annotációk nélkül.⁷ Azonban
ezt a hiányosságot Zeidler említett könyve pótolta, a külföldi irodalmat

¹ Deák, Francis: *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York, Columbia University Press, 1942

² Király, Béla K., Pastor, Peter, Sanders, Ivan (eds.): *Essays on World War I: Total War and Peacemaking: A Case Study of Trianon*. Highland Lakes, N.J., 1982; Romsics, Ignác (ed.): *20th Century Hungary and the Great Powers*. Highland Lakes, N.J., 1995; Béla K. Király and Veszprémy László (eds.): *Trianon and East Central Europe. Antecedents and repercussions*. Highland Lakes, N.J., 1995

³ Zeidler Miklós: „Egy Trianon-émlékkönyvre: *Trianon and East Central Europe. Antecedents and repercussions*”. In *Aetas*, 11. évf. 1. sz. (1996), 184–206.

⁴ Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 3. bőv. kiad. 2003. (A korábbi szakirodalom bibliográfiájával.)

⁵ Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, Helikon Kiadó, 2018

⁶ Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003

⁷ Szidiropulosz Archimédész (szerk.): *Trianon utóélete. Válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából*. Budapest, XX. Század Intézet, 2002

is földolgozva. Szidiropulosz kitűnő ötlete volt a Trianon-kérdést tárgyaló régi és újabb munkák bemutatása mai (2003-as) szemmel – nagy kár, hogy zömmel fiatal szerzői elemzés helyett tartalmi összefoglalást készítettek, helyenként háborgó kommentárokkal.⁸ E sorozat harmadik kötete a nem történész politikusok, írók, közéleti emberek véleményét, megnyilatkozásait gyűjtötte össze.⁹ A közvélekedés – nem is alaptalanul – a francia politikában látja a trianoni határok elsőszámú felelőseit, ennek bizonyítékait – az árnyalatokkal együtt – Ádám Magda és Ormos Mária mintaszerű forráskiadványa tartalmazza.¹⁰ Szigorúan véve nem Trianonról szól, valójában azonban annak alapját és kiáltó igazságtalanságát demonstrálják a földrajztudós Kocsis Károly részletes és szavak nélkül is beszédes etnikai térképei.¹¹ Számos külföldi szerző foglalkozott alaposan vagy érintőlegesen az I. világháborút lezáró békerendszerrel, van közöttük sok tárgyilagos, ugyanakkor nem kevés, magyar szemmel nézve bántóan elfogult munka. Bryan Cartledge, korábbi budapesti brit nagykövet, az egész történelmünkről kitűnő szintézist író professzionális történész pártatlanságával együtt érti, mit jelent a magyaroknak ez a tartós békétlenséget eredményező szerződés.¹² Az itt említetteken felül az elmúlt 25 évben a fenti szerzők és mások további értékes írássokkal gyarapították ismereteinket Trianon előzményeiről,¹³ okairól, a békeszerződés megalkotásáról és következményeiről. Sajnálatos, hogy idegen nyelven a hazai szerzők közül Ormos könyvén kívül csak tanulmányok jelentek meg.¹⁴

⁸ Szidiropulosz Archimédesz (szerk.): *Trianon utóélete. Házból-hazából kirekesztett. (Irodalmi szemle)*. Budapest, XX. Század Intézet, 2003

⁹ Szidiropulosz Archimédesz (szerk.): *Trianon utóélete. A magyar társadalom Trianon-képe az ezredfordulón*. Budapest, Kairosz, n.d.

¹⁰ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. (Összeállította és szerkesztette Ádám Magda és Ormos Mária). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999

¹¹ Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991 (Angolul: *Ethnic Geography of the Carpathian Basin*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences, 1998) Legteljesebb változat: Kocsis Károly – Tátrai Patrik: *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata*. Budapest, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, 2012

¹² Cartledge, Bryan: *Trianon egy angol szemével*. Budapest, Officina Kiadó, 2009

¹³ Kiemelem a román politikát partiumi születése, majd bukaresti, illetve párizsi diplomáciai megbízatásai alapján kiválóan értő és elemző Borsi-Kálmán Béla írásait, ezek közül is a románok fölemelkedését bemutatót: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia – Egy állameszme etnogenezise*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2018

¹⁴ A hiányt aligha pótolja recenzióm: *The Afterlife of the Treaty of Trianon*, In *The Hungarian Quarterly*, 47. (Winter 2006), 101–111.

A századik évforduló elé

Nagy tévedés lett volna megelégedni a bőséges hazai Trianon-irodalom eddigi termékeivel és eredményeivel, volt és bőven van még kutatni és feltárni való. Tehát nem csupán a közelgő századik évforduló indokolta, hogy a témáról nagy sikerű könyvet író Ablonczy Balázs¹⁵ kezdeményezésére a Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóintézete 2016-ban létrehozta a „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoportot.¹⁶ A program eddigi eredménye tucatnyi könyv, jóval több tudományos, illetve népszerűsítő cikk és tanulmány, konferenciákon pedig több tucat előadás.¹⁷ Remélhető, hogy a következő hónapokban várható megemlékezéseket és rendezvényeket nem a bűnbak-keresés és a délibábos mesék fogják jellemezni. Hiszen nem lehet az a célunk, hogy újra meg újra „eldaloljuk fájdalmunkat,” az viszont indokolt, hogy hiteles dokumentumok és elemzések alapján az eddiginél is alaposabban megismerje a Trianon-témára fogékony közönség a magyarság számára tragikus következményekkel járó két világháború okait, valamint a rossz döntések, a feszültségeket állandósító békék születési körülményeit. Még fontosabb volna, hogy írásban és szóban, a médiában közvetített vitákban is keressük a tanulságokat, azt, hogyan lehetne túllépni a sérelmeken, hogyan lehetne gyógyítani a trianoni traumát. Jelen írásom célja a kevésbé ismert előzmények összefoglalása, majd néhány újabb kiadvány bemutatásával ösztönözni a „kancsalul festett egekbe” néző ábrándozás vagy a még veszélyesebb tervezgetés helyett a józan gondolkodást, annak elősegítését, hogy a magyar nemzet által elveszített 20. századból tanulva a 21. századunk sikeres legyen.

A Trianonhoz vezető út az Oszmán–Török Birodalom hódító törekvései ellen évszázadokon át vívott, *védekező jellegű* háborúkkal kezdődött. Mátyás király halála (1490) és a karlócai béke (1699) között a Magyar Királyság döntően magyar nyelvű népessége (4 és fél millió) mintegy egyharmaddal csökkent. A hadjáratok, a rabszolgának elhurcoltak és a járványok következtében az Alföld jelentős része elnéptelenedett, Erdélyben a folyóvölgyek magyar lakossága pedig megritkult. A bécsi udvar és a magyar földbirtokosok által betelepített szerb, román és német (sváb) telepésekkel 1790-re több mint kilencmillióra nőtt a né-

¹⁵ Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2010

¹⁶ https://mta.hu/tudomany_hirei/a-nagypolitikatol-a-hetkoznapok-fele-trianon-kutatasok-a-100-evfordulo-elott-109045

¹⁷ Szegeden a programtól függetlenül Trianon történetének a bemutatására egy hétkötetes sorozat terve született meg, ennek első kötete az idén jelent meg.

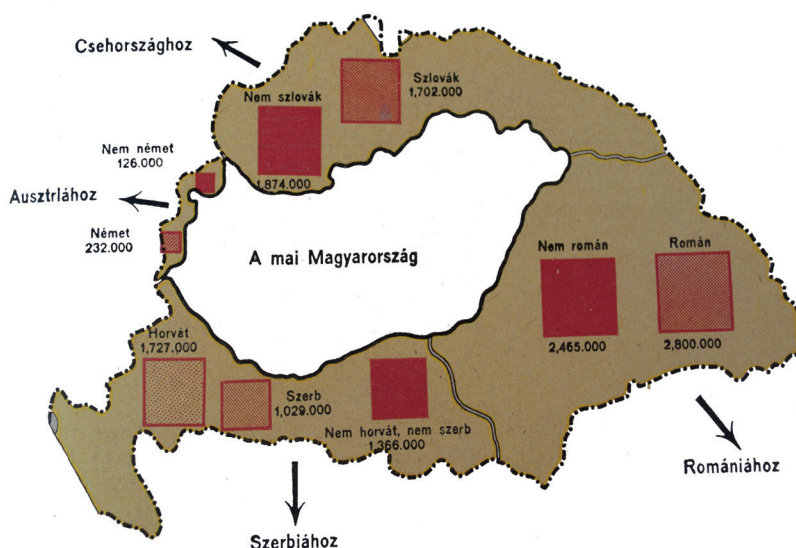
pesség, de ebből már csak 3,4–3,7 millió, 37–40 százalék volt magyar. A következő században újabb német hullámok mellett nagyszámú zsidó menekült érkezett az üldözések elől a Habsburg Birodalom területére, így 1890-re Magyarország lakossága (Horvátország nélkül) 15 millió lett, ennek nagyjából a fele volt nyelvében, tudatában magyar. Az ezredéves ünnep, a Millennium idején úgy látszott, hogy a magyarság a mohácsi tragédia és a szabadságharc leverése után, a kiegyezés révén föltámadt. A rohamosan növekvő népességű Budapest impozáns épületeivel már Bécs riválisa volt, az ország vasúthálózata egységes vérkeringésbe kapcsolta a gazdaságot, lassan, de biztosan növekedett a magyarul beszélő (és hazafias érzelmű) lakosság száma és aránya, az Osztrák–Magyar Monarchia pedig Európa egyik nagyhatalma volt. A végül megnyert 19. század után azonban egész Európában a 20. század legnagyobb vesztese a magyar nemzet volt – területben, népességben és (1956-ig) tekintélyben is. Ennek számos oka közül a legfontosabb a rosszul megválasztott szövetségekben vívott két világháború volt, nem pedig – ahogy ma sokan hiszik – ellenségeink, a szomszédos népek és a nagyhatalmak gazsága. Nem igaz, hogy történelmünk során bennünket rendre cserbenhagytak, hogy „egyedül vagyunk,” ahogy a szélsőjobb tehetséges publicistája, Oláh György és lapja hirdette.

Öt éve folyamatosan emlékezünk az I. világháború századik évfordulójára. E szörnyű és értelmetlen vérontás és az azt lezáró rossz békék nélkül ma biztosan jóval nagyobb lenne a magyarság létszáma, Magyarország határai tágabbak lennének, nem lett volna II. világháború, nem szállja meg hazánkat a náci Németország, nem ölik meg félmillió honfitársunkat náci haláltáborokban, nincs szovjet megszállás és kommunizmus. Történelmünk sok évtizedes tanulmányozásából azt szűrtem le, hogy *a magyarságot leterítő Trianoni Békeszerződést – és az 1947-es második Trianont is – elsődlegesen nem a balsors, hanem a balítéleteink, a magyar bel- és külpolitika rosszul megválasztott lépései, a baráti személyek és országok elidegenítése és elvesztése okozta.*

A Nyugat kedvencétől a fölosztásig

Sallustius, az ókori Róma neves történetírója jól látta: „Az országok biztonságának legjobb zálogai nem a hadseregek vagy a kincsek, hanem a barátok”. Ez nekem is külpolitikai credóm, ezt idéztem Clinton elnöknek 1998 szeptemberében, megbízólevelem átadásakor. Nyilvánvaló, hogy a Magyar Királyság földarabolásához a háború, annak elvesztése vezetett, de a hihetetlenül részrehajlóan meghúzott határookban jelentős

A trianoni békeszerződés és a nemzetiségek „felszabadítása”.

Az elcsatolt területek adatai. (Forrás: Légrády Ottó: Igazságot Magyarországnak. Trianon kegyetlen tévedései. Budapest, 1931)

szerpepe volt annak, hogy a döntéseket előkészítők és meghozók szemében a magyar egy dölyfös, nemzeti kisebbségei mellett saját parasztságát és munkásosztályát is elnyomó kasztnak tűnt, aki az Európát uralni akaró német Junkerekkel szövetkezett. A velünk szomszédos népek képviselői ráerősítettek a magyarság torzképére, egyben pedig a világháborúban győztes nagyhatalmak tartós szövetségeseiként az újonnan létrehozott európai államszerkezet fönntartását ígérték. A békeszerződés következtében katonailag tehetetlen Magyarország számára az új határokat fegyveres úton megváltoztatni reménytelen volt, erre csak barátok szerzése, a nagyhatalmak politikusainak a meggyőzése kínált némi esélyt. Ezzel a két háború közti magyar vezető politikusok mellett valamennyi felelősen gondolkodó magyar tisztában volt. De voltak-e barátaink, akikre számíthattunk?

A reformkortól az I. világháború kitöréséig, sőt még az után is Magyarországon nagyon erős volt az érdeklődés és a rokonszenv Nyugat-Európa, különösen pedig Anglia és Észak-Amerika iránt. Nem volt ez viszonzatlan szerelem, a szabadságharc, kivált a tavaszi hadjárat sikerei, majd a vereség és a brutális megtorlás óriási szimpátiát keltett az egész művelt világban. Az emigráns Kossuthot tömegek ünnepelték Angliában és féléves észak-amerikai körútján. Az 1867-es kiegyezést a

nyugati közvélemény és a kormányok a lehető legjobb megoldásnak tartották, mint ami a jogos magyar törekvések kielégítése mellett stabilizálja a hatalmi egyensúlyban nélkülözhetetlen szerepet betöltő Habsburg Monarchiát. A kiegyezést követő magyar kormányok liberális elvei és gazdasági eredményei megújították és tartósították a szimpátiát. Sehol nem volt a magyarok iránti baráti érzés olyan erős, mint Angliában, hivatalos nevén Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságában, még a 20. század elején is a világ vezető hatalmának számító világbirodalomban. A szigetország volt a legjobb minőségű és a legtöbb olvasóval rendelkező sajtó hazája, ahol az általa befolyásolt közvélemény érdemben tudott hatni az egymást váltó kormányok politikájára. Az európai hatalmi egyensúly elve a Habsburg Monarchia fönntartásában tette érdekeltté az angolokat, s míg ez 1849-ben Magyarország függetlensége ellen szólt, a század végére a Monarchiát fölbomlással fenyegető nemzeti mozgalmak ellen hangolta mind a közhangulatot, mind a politikusokat. A Monarchia Lajtán túli felében kieleződő nemzeti (osztrák–cseh, olasz–osztrák, lengyel–ukrán) ellentétek idején érthető rokonszenvvel fordultak ezért a stabilitást képviselő és így a nagyhatalmi státust garantáló Magyarország felé. A Millennium ünnepségeire Budapestre látogató nagykövetek és külföldi laptudósítók Magyarország csodálatra méltó fejlődéséről számoltak be. „Ez egy remek nép és minden bátorítást megérdemel.”¹⁸ „Liberális és kivételesen tehetséges államférfiak által vezetve Magyarország mintaszerű alkotmányos állammá fejlődött.”¹⁹ „A Magyar Királyság mellett országunkban megnyilvánuló erős rokonszenv a tények elfogulatlan mérlegelésén alapul. Az angolok az 1848-as események által támasztott mély együttérzéstől függetlenül is kiváló tulajdonságokat ismertek meg a magyarokban. Hála ezeknek, Magyarország magatartása általában a szabadság ügyét szolgálja. [...] Ezért az angolok nem csupán baráti érzelmekkel viseltetnek Magyarországot iránt, de bíznak is jövőjében.”²⁰ Azt is várták az angolok a magyar politikától, hogy a külpolitikában fékezze szövetségesét, a Britanniát minden területen túlszárnyalni akaró Németországot.

A magyarokba vetett nemzetközi bizalom 1905-ben megingott. Az Ausztriával szemben nagyobb politikai és gazdasági önállóságot követelő ellenzéki pártok koalíciója többséget szerzett a választásokon, de a magyar vezényleti nyelv bevezetését a közös hadsereg magyarországi

¹⁸ William Lavino, a *Times* bécsi tudósítója levele Moberly Bell lapigazgatónak, 1996. május 30. Printing House Square Papers, Archives of *The Times*, Lavino Papers.

¹⁹ In *The Times*, 1897. december 2. 5.

²⁰ In *The Spectator*, 1903. november 7. 755–756.

újoncai kiképzésében az uralkodó – „hadserege” egységét féltve – elutasította. A győztesek viszont „nemzeti engedmények” nélkül nem vállalták a kormányzást. A közjogi vita közel másfél éven át tartó válságba vitte elsősorban Magyarországot, de áttételesen az egész Monarchiát.

A következő években a brit gondolkodást egyre jobban a Németországgal való gazdasági, kereskedelmi és politikai rivalizálás határozta meg. A Franciaországgal szembeni gyarmati ellentéteket a londoni konzervatív kormány 1904-ben rendezte, a következő évben azt fölváltó liberálisok 1907-ben a régi nagy vetélytárssal, az autokratikus berendezkedésű Oroszországgal is entente-ot, baráti egyezményt kötöttek. 1905 után a britek figyelme és rokonszenve a Monarchia szláv és egyéb nemzeti kisebbségei felé fordult, „fölfedezték”, hogy a nemrég még annyira elismerőleg emlegetett magyarok rosszul bánnak velük.

Az egész Monarchia, de különösen Magyarország bírálatában élen járt a *Times*, az akkoriban a legbefolyásosabb világlap éles szemű és félelmetes tollú bécsi tudósítója, H. W. Steed, egyesek szerint kora legjobb újságírója.²¹ Rövidesen csatlakozott hozzá egy Oxfordban történelemből diplomát szerzett, idealista lelkületű skót fiatalember, a kezdetben Scotus Viator (Utazó/Útonjáró Skót) írói nevet használó R. W. Seton-Watson. Ő újságcikkekben, majd könyvekben adott hangot a magyarországi viszonyok, elsősorban a nem magyarokkal szembeni politika fölött érzett, morális indíttatású fölháborodásának. Kezdetben azonban mindketten kifejezetten magyarbarát érzelműek voltak. Steed a budapesti politikai atmoszférát Bécsnél sokkal rokonszenvesebbnek, a magyar politikusokat, kivált Tisza Istvánt pedig toronymagasan az ausztriaiak fölött állóknak találta. A '67-es magyar politikát támogató Steeddel ellentétben a Kossuth csodálatában fölnőtt Scotus Viator 1905 őszén az ellenzékéből alakult koalíció híveként érkezett Budapestre és a Ferenc Józseffel szemben folytatott vitában a magyarok, „a nemzetek főnixé” győzelmét remélte. A függetlenségi párti politikusokkal találkozáskor, majd szlovák, román és erdélyi szász írókkal és papokkal megismerkedve azonban ő is mind jobban kiábrándult a magyarokból. Előbb mindketten baráti hangú bíráló cikkekkel próbálták a koalíciót az uralkodóval és a magyarországi nemzetiségekkel egy új kiegyezésre bírni, de a magyar sajtó többsége fölháborodással fogadta a kioktatást, a „bécsi szemüveget,” és sértő vádakkal illette a kritizálókat. Az eredmény előbb e két személy, majd nyomukban a brit közvélemény szimpátiájának elvesztése, az 1867-es kiegyezés helyett a Monarchia tucatnyi nemzetisége valamiféle föderációjának a szorgalmazása lett. A

²¹ Liebich, Andre: *Wickham Steed: Greatest Journalist of His Times*. Bern etc.: Peter Lang, 2018

változást jól illusztrálja két idézet. „Az európai kontinensen nincs még egy nép, amely állandóbb jelleggel bírta volna az angolok rokonszenvét és tiszteletét, mint Magyarország népe. Kivívták csodálatunkat és élvezték erkölcsi támogatásunkat küzdelmeikben. [...] Régi barátságot és őszinte figyelmet érzünk e lovagias nép iránt, amely hitünk szerint a miénkhez hasonló politikai eszméket vall, éppen ezért figyeljük rendkívüli aggodalommal és nyugtalansággal a budapesti nagy alkotmányos válság menetét. [...] Ausztriától leválva Magyarország azonnal egy másodrangú vagy harmadrangú hatalom szintjére süllyedne, amely ugyan rendelkezhetne a kedvére való nemzeti intézményekkel, de nemzeti függetlensége és helyzete azoknak az erős és agresszív szomszédoknak az irgalmától függene, akik éhesek a területekre és a kereskedelemre, miközben sem otthon, sem határaikon túl nem becsülik sokra az alkotmányos szabadságjogokat.”²² „Céлом nem annyira a magyarországi rezsim leleplezése, hiszen annak reakciós és oligarchikus jellege ma már jól ismert külföldön, inkább azoknak a honfitársaimnak a meggyőzése, akik hajlamosak Britanniát a magyar klikk iránti szimpátia mellett kötelezni el, ezzel elősegítve a Habsburg Monarchia elpusztítását és egy európai tűzvész kirobbanását. Be akarom bizonyítani nekik, hogy a magyar szabadság csak legenda, legföljebb a magyarokra vonatkozik, de még ők is csak akkor részesülnek belőle, ha nem teszik magukévá a szocializmus vagy a munkásság ügyét. Amit a magyar uralkodó osztályok képviselnek, az anatómát jelent a mi országunk felvilágosodott politikusai számára, legyenek azok konzervatívok, liberálisok, munkáspártiak vagy (ír, skót, velszi) nacionalisták. [...] A nem magyar nemzetiségek a civilizált Európában példa nélkül álló elnyomó politika áldozatai.”²³

Francia részről korábbi és gyorsabb volt a változás. Az 1848/49-ben erős szimpátia 1879, a Monarchia és Németország közötti kettős szövetség megkötése után elenyészett, az Oroszországgal 1893-ban kötött (Németország ellen irányuló) szövetség után pedig a francia szerzők (A. Chéradame, L. Léger, E. Denis, L. Eisenmann) a szlávokat népszerűsítették – az osztrákok és a magyarok rovására.²⁴ A Függetlenségi Párt törekvései iránt az 1900-as években még érdeklődést mutatott a francia diplomácia (elsősorban Vicomte Joseph de Fontenay budapesti főkonzul), sőt a politikusok részéről többek között Georges Clemenceau²⁵ –

²² In *The Times*, 1905. április 17. 9., vezércikk.

²³ R.W. Seton-Watson: *Racial Problems in Hungary*. London, 1908. XIX–XX., 204.

²⁴ Dany Deschenes: *French Intellectuals and the Image of Austria-Hungary in France: Prelude to the Break-up of Historic Hungary*, In *Hungarian Studies Review*, Vol. 33. nos. 1–2. (2006), 93–120.

²⁵ Henri de Montety: *Féltreértésekből politika? – Clemenceau és a Magyar Szó*. In *Kommentár*, 2011/5.

egyértelműen Németország szövetségesének gyöngítése céljából –, de Tisza István Nemzeti Munkapártjának az 1910-es választásokon szerzett győzelme után ez a próbálkozás okafogyottá vált.

Az Egyesült Államok minden más országon túltett a magyar szabadságharc iránti lelkesedésben. 1849 nyarán Dudley Mann személyében követet küldött ki a függetlenségét kinyilvánító Magyarországhoz – ő azonban a világosi fegyverletétel miatt küldetésének már nem tudott eleget tenni.²⁶ Kossuth és emigráns társai az Egyesült Államok Kongresszusának meghívására tudták elhagyni a törökországi internálás színhelyét; a volt kormányzó amerikai körútja óriási személyes siker volt.²⁷ A magyarok iránti rokonszenv egészen az Egyesült Államok 1917. évi hadbalépéséig megmaradt.²⁸

A skandináv országokban is hasonlóan alakult a magyarság-kép: 1848-tól erős rokonszenv, majd a nemzetiségi kérdés kapcsán a bírálat került előtérbe. Ebben nagy szerepe volt Björnstjerne Björnson költőnek, a norvég himnusz szerzőjének.²⁹

A nyugati világban 1848-tól az 1900-as évek közepéig Magyarország és annak magyar népe iránt megnyilvánuló tartós rokonszenv hirtelen megváltozása csak kis mértékben tulajdonítható a két pólusra, két szembenálló szövetségi rendszerre oszló Európának, ez legfőleg megkönnyítette és erősítette az elfordulást a magyaroktól. Az elsődleges ok a magyar belpolitikában rejlik: a szűk választójog, a szociális kérdések elhanyagolása, mindenekelőtt pedig a nem magyar nemzetiségekkel szemben mind türelmetlenebb politika váltott ki egyre erősebb kritikát a világsajtóban és a demokrácia felé haladó kormányokban. A kezdetben javító szándékú bírálatra a magyar sajtó és a társadalom szűklátókörű része agresszív hangon reagált, ez pedig ellenszenvvé változtatta a korábbi rokonszenvet.

Mire a világháború kitört, a liberális, szabadságszerető magyarok idealizált képe elenyészett, s helyére az elfogult bírálat lépett: egy anakronisztikus társadalmi berendezkedésű, a népet, mindenekelőtt a nem magyarokat elnyomó oligarchia leegyszerűsítő sztereotípiája. A háborúban az ellenséget gyűlölni és megvetni kell – eme ősi alapelvtől az I. világháborúban is kevés emelkedett szellemű ember tért el. A háborús

²⁶ Pivány Jenő: *Mann Dudley Ambrus küldetése Clayton M. János külügyminiszterhez*. In *Századok*, 44: (1910), 353–371, 653–658. A téma részletes ismertetése Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. Budapest, 1940–1948.

²⁷ Jeszenszky Géza: *Kossuth's Challenge to American Isolationism*. In *Hungarian Studies*, Vol. 16. no. 2. (2002), 185–204.

²⁸ Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008

²⁹ Beretzky Ágnes: *Björnstjerne Björnson és Magyarország*. In *Valóság*, 44. évf. 2. sz. (2001), 62–74.

Angliában a spontán is létező, de felülről támogatott tömegérzelmek elsősorban a németek ellen irányultak, de a hivatalos propaganda és a sajtó döntő többsége a többi ellenféllel szemben is hasonló hangulat megteremtésére törekedett. Ez alól nem képezett kivételt Magyarország, pontosabban a magyarság sem.

A győzelem érdekében (vagy a vereség elhárítására) a kormányok és a katonák mindkét oldalon minden eszköz használatára készek voltak, s ez a háború előrehaladtával, az áldozatok nagyságával és a vereség várható következményeinek felmérésével csak fokozódott. Az ellenfél belső kohéziójának aláaknázása, az osztály- és nemzetiségi ellentétek kiaknázása és fokozása általános és kölcsönös törekvés volt, amivel szemben eltörpültek mind a régi külpolitikai alapelvek, mind a hagyományos érzelmek és kapcsolatok, vagy éppen a jövővel szembeni felelősségérzet. A németek minden gátlás nélkül Oroszországba küldték Lenint, hogy csináljon ott forradalmat a cár rendszere ellen. Sikerült. Válaszként Németország első számú szövetségese, a Monarchia belső gyöngítésére elsősorban a nem német és nem magyar népek támogatására ígért eredményt, kézenfekvő volt nagy, önálló államot ígérni nekik. Ennél sokkal esélytelenebb, „rosszabb ló” volt a magyarok hagyományos osztrákellenességére, függetlenségi törekvéseire támaszkodva külön megegyezést próbálni elérni velük.

Mégsem volt azonban könnyű feladni az évszázados tételt, hogy a hatalmi egyensúly megköveteli egy közép-európai nagyhatalom létét. 1914 és 1918 között Angliában számos politikus és publicista – köztük Lord Robert Cecil helyettes külügyminiszter (Salisbury korábbi miniszterelnök fia), Jan Smuts, a Háborús Kabinet búr származású tagja, a részben magyar származású Leo Amer (Lloyd George miniszterelnök magántitkára és bizalmasa), és Arnold Toynbee, a később világhírűvé lett történész – azt remélte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia átalakul egy demokratikus föderációvá, és így a háború után az európai béke szilárd lesz. Velük szemben az úgymond nemzeti államokra történő fölosztás melletti kampány két vezéralakja a magyarok két elidegenített és elveszített barátja, Steed és Seton-Watson volt.

A Szerbia elleni osztrák–magyar hadüzenet pillanatában Scotus Victor, addig a Monarchia megreformálásának ötletekben gazdag híve, a Habsburgok négyszáz éves birodalma elpusztításának fáradhatatlan élharcosává vált, aki vagyont és egészségét sem kímélve küzdött azért, amit saját hazája, a kelet-közép-európai kis népek és az egész emberiség érdekének hitt. Steed, most már a *Times* külpolitikai szerkesztője és mint Northcliffe sajtómágnás és kinevezett propagandafőnök tanácsadója és jobbkeze, jelentékeny energiájával és meggyőző-képességével sietett Ausztria–Magyarország emigráns politikusai segítségére, abban

a meggyőződésben, hogy ezt diktálja hazájuk érdeke, a német rivális jelentette veszély tartós kiküszöbölése. A kettőjük körül politikusokból, tudósokból és újságírókból szerveződött csoport újságcikkek százaiban és könyvek tucatjaiban érvelt amellett, hogy Közép-Európát a nemzeti-ségi elv alapján kell újjászervezni. Ennek érdekében számtalan gyűlést szerveztek, előadást tartottak, egyesületeket hoztak létre, létrehozták a *New Europe* című hetilapot, s minden vonatkozásban segítségére voltak a Monarchiából kimenekült emigráns politikusoknak, beleértve belső vitáik elegyengetését is.³⁰

A brit kormány azonban csak azután tette hadicéljává a Monarchia föl-osztását, hogy 1918 tavaszán meghíúsultak azok a remények és tárgyalások, hogy Károly császár–király hajlandó különbékét kötni. Az Oroszországgal Bresztben kötött béke nyomán a befolyásolható fiatal uralkodó mindent egy lapra tett fel, arra, hogy a keleti fronton fölszabadult német csapatok legyőzzék Franciaországot, mielőtt még a friss amerikai haderő megérkezik és eldönti a mérkőzést. Ettől fogva hivatalos brit politika lett a Monarchia nemzeti alapon történő fölosztásának a terve, a „szövetséges és társult hatalmak” elismerték a még nem létező Csehszlovákiát és a Szerbia által létrehozni tervezett délszláv államot.³¹

Az önrendelkezési elv megcsúfolása

Az 1918. őszi összeomlást követően megalakult Károlyi-kormány és számos, külföldi kapcsolatokkal rendelkező magyar dolgozott azért, hogy a függetlenné vált Magyarország a békében megőrizhesse történelmi határait.³² Az eredmény, a teljes kudarc ismert. A bűnbakkeresés kényelmes hagyománya mindenekelőtt Károlyi Mihályt, kormányát és a franciákat teszi felelőssé a kudarcért, de Wilson amerikai elnököt is hitszegőnek tekinti, hiszen híres 14 pontja még autonómiáról beszélt és a népek önrendelkezését ígerte. A győztes antant iránti magyar illúziók valóban megalapozatlanok voltak, de ezen ténylegesen nem múltott semmi. Az elvesztett háború, a nélkülözés, és a terjedő anarchia táptalaja volt a bolsevik agitációnak, mindez kudarcra ítélte a fegyveres honvé-

³⁰ Kampányuk legalaposabb feldolgozását Scotus Viator két elfogulatlan történész fia végezte el: Seton-Watson, Hugh and Christopher: *The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London, Methuen, 1981, 6–17. fejezet.

³¹ Jeszenszky Géza: *A brit külpolitika útja Ausztria–Magyarország felbomlásához*. In *Századok*, 153. évf. 1. sz. (2019). 5–40.

³² Színesen meséli el 1918 és 1920 közötti külföldi misszióit Bánffy Miklós: *Emlékeimből. Huszonöt év*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2001, 85–144., 174–179. A magyar erőfeszítések összegezésére: Arday Lajos: *Térkép, csata után*. 2. kiad. Generál Press, 2009, Budapest, II. fej. 54–82.

delem létező és nem lebecsülendő próbálkozásait. Hatos Pál erről szóló könyve után³³ ezt tagadni önbecsapás. Újnak, illetve kevésbé ismertnek mondható Romsics legújabb munkájának több megállapítása. Az Erdély megőrzésére, minimálisan a három etnikum önálló köztársaságára irányuló, részletesen bemutatott magyar erőfeszítések eredménytelenségét döntően az egyes francia katonai vezetők által támogatott – egyébként kezdetben alig 15 ezer reguláris katonából álló – román hadsereg fokozatos előrenyomulása hiúsította meg, s az, hogy a Belgrádban aláírt katonai konvenció sorozatos megsértését a győztesek Párizsban utólag jóváhagyták. Holott Franchet d'Esperay, sőt 1919. január 28-án maga Clemenceau is megállásra utasította a demarkációs vonalakat megsértő románokat. A magyarok számára utolsó mentsvárnak ott volt a független Székely Köztársaság gondolata is – arra az esetre, ha Erdélyt a békekonferencia Romániának ítélné. A Kelet-Alföld kiürítését előíró úgynevezett Vix-jegyzék vezetett a magyar ügyet még jobban kompromittáló Tanácsköztársasághoz, attól pedig óriási hiba volt elutasítani Smuts tábornok javaslatát a semleges zóna keletebbre helyezéséről.³⁴

Kétségtelen, hogy magán a párizsi békekonferencián a francia politika volt a magyarokkal szemben a legellenségesebb, mivel ők Németországot a vele szemben tartósan ellenséges kisebb államok blokkjával remélték sakkban tartani. Ezért azon dolgoztak, hogy a cseh, román és délszláv állam olyan határokkal jöjjön létre, amelyek a maradék Magyarországot katonailag védhetetlen helyzetbe kényszerítik, szomszédjait pedig ráutalják a franciák védnökségére. Az angol és az amerikai határjavaslatok a megvalósultnál kedvezőbbek voltak, a mai határ túloldalán lévő, magyarlakta nagyobb városokat meghagyták volna nálunk. Számos kitűnő munka (elsőként L. Nagy Zsuzsa, majd Ormos Mária és Ádám Magda) már évtizedekkel ezelőtt bemutatta, hogy Magyarország új határait a békekonferencia 1919 márciusában megállapította, és májusban a nagyhatalmak külügyminiszterei ezt jóváhagyták. A Tanácsköztársaság a döntést nem befolyásolta, legfeljebb Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolása mellett volt további érv.³⁵

Amikor az Apponyi Albert által vezetett magyar küldöttség 1920. január 5-én elindult Párizsba, Csehszlovákia már szilárdan berendezkedett a mai határtól északra fekvő, hadserege által megszállt területen, a román csapatok a Tisza vonalán álltak, a szerb hadsereg pedig még

³³ Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018

³⁴ Romsics: *Erdély...*, 125–180.

³⁵ Deák, Nagy, Ormos, Ádám és Romsics hivatkozott könyvei után a határokat eldöntő tanácskozássok szövegét közölte Zeidler Miklós Trianon dokumentum-kötete.

Pécset és Baját is megszállva tartotta. Nagy reményei nem lehettek a Párizs Neuilly külvárosában elszállásolt, Apponyi mellett két, Erdélyben született jövőbeli miniszterelnököt, Teleki Pált és Bethlen Istvánt is soraiban tudó delegációnak, de azt remélték, hogy tárgyalások során, etnikai, gazdasági és kulturális érveik nyomán a létrejött *fait accompli* jelentős mértékben módosítható lesz. A békeküldöttség tevékenységét két forráskiadványból napról napra nyomon követhetjük. Zeidler Miklós a békeküldöttség főtitkára, Praznovszky Iván hagyatékát, egész életútját, közte a Párizsban töltött kritikus időszakot bemutató iratokat és Praznovszky visszaemlékezéseit egy példamutatóan gondos jegyzetekkel gazdagított kiadványban dolgozta föl,³⁶ majd kiadta a magyar békeküldöttség naplójának két, egymást néhány részletben kiegészítő változatát.³⁷ A hivatalos naplót Wettstein János követségi tanácsos, a politikainak nevezett, több ponton eltérő naplót pedig gr. Csáky István (1938–41-ben külügyminiszter) vezette. Azt eddig is tudni lehetett, hogy a magyarokkal szemben a légkör bántóan fagyos volt, hogy a kitűnő érveket fölsorakoztató magyar jegyzékek, a statisztikák és térképek falra hányt borsónak bizonyultak, hogy Apponyi híres beszédét mint szónoki teljesítményt ugyan értékelték rangos hallgatói, de bármit és bármilyen módon fejtett volna ki, az nem változtatta volna meg a szomszédjaink által már birtokba vett területek státuszát. Több mint érdekesség az a magyar jegyzék és a 123. lapon szereplő térkép, amely a Szilágyságon és Kolozsváron át egy folyószóval kapcsolta volna össze a maradék Magyarországot a Székelyfölddel. Sovány vigasz, hogy 1920. márciusban David Lloyd George brit miniszterelnök rádöbbsen az elszakításra ítélt magyarok nagy számára, és ezért a területi rendelkezések fölülvizsgálatát javasolta. Ezt Nitti olasz miniszterelnök is támogatta, de a merev francia ellenkezés, amit Curzon brit külügyminiszter és apparátusa is osztott, végül megghiúsította a méltányosabb, az etnikai viszonyokat figyelembe vevő békerendezést. Ugyanez lett a sorsa azoknak a titkos tárgyalásoknak, amelyeket magyar magánszemélyek folytattak Maurice Paléologue-gal, a francia külügyminisztérium vezértitkárával 1920 első felében, amikről Zeidler munkái is részletesen beszámoltak.

Mit pontosítanak, milyen ismereteket erősítenek meg még a témát ismerő olvasó számára is a most megjelent könyvek, elsődlegesen a két hi-

³⁶ Praznovszky Iván: *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével*. A dokumentumokat és a képeket válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Zeidler Miklós. Budapest, OlvasóSarok, 2012

³⁷ Zeidler Miklós (szerk.): *A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly – Versailles – Budapest*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2017

A Fiumei kikötő, a parton a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank közraktára, balra hátrébb a Haditengerészeti Akadémia épülete, 1908 (Fotó: Fortepan/Magyar Földrajzi Múzeum/Erdélyi Mór cége)

teles napló? Talán a legfontosabb, bár eddig is ismert volt, hogy három szomszédunk pontosan mennyivel több területet követelt a végül megítélnél. Szombathely, Zalaegerszeg és Nagykanizsa környékével együtt (meg a mai Burgenland) alkotta volna a Csehszlovákiát és Jugoszláviát összekötő folyosót. A csehek az Északi-középhegységet is maguknak igényelték, Vác és Miskolc határváros lett volna. A román igény a Debrecen és Szegedet összekötő vonalig terjedt ki, a szerbek pedig anek-tálni szerették volna Barcs, Szigetvár, Pécs, Bátaszék és Baja városát. A magyar küldöttség, majd a kormány megtárgyalta, mi lenne annak a következménye, ha Magyarország nem hajlandó aláírni a békeszerződést. A konklúzió az volt, hogy ez katonai és gazdasági katasztrófához vezetne, a szomszédok támadása további területek megszállását, talán elcsatolását eredményezné, és még rosszabb helyzetbe kerülnének az elszakított magyarok. Halvány reményt kínált a szerződés úgynevezett kísérőlevele, amelyben Millerand, az új francia miniszterelnök a határok némi felülvizsgálatának a lehetőségét vetette fel. Ez megkönnyítette az aláírást nemcsak a magyarok, de az angolok és az olaszok számára is, azonban a továbbiakban kiderült, hogy a határmegállapító bizottságok utasítása csak minimális, néhány négyzetkilométernyi változást tett lehetővé. (Így került vissza Somoskőújfalu, de a fölötté magasodó vár nélkül.) A brit jóindulatot és annak korlátait is pontosan dokumentálja

a kiadott napló. A könyv jegyzetei, illusztrációi (korabeli fényképek és karikatúrák) és a naplót kiegészítő dokumentumok (magánlevelek, újságcikkek, személyes emlékek) még a témát alaposan ismerőknek is érdekesítő – és a szomorúságot tovább növelő – olvasmányt jelentenek.

A háború alatt és közvetlenül utána magyar részről reményeket tápláltak, hogy Olaszország – emlékezve az olasz egység megvalósítása során megmutatkozó jelentős magyar segítségre – támogatni fog egy esetleges magyar különbékét, majd ki fog állni a területi kérdések méltányosabb rendezése mellett. Ez utóbbi remények alapjait és végső eredménytelenségét mutatja be a Juhász Balázs válogatásában, fordításában, szerkesztésében és bevezető tanulmányával megjelent dokumentum-gyűjtemény.³⁸ Nem a múlt emlékei, a két nép egy részében ténylegesen élő kölcsönös szimpátia számított, hanem a „sacro egoismo”, az önérdék. A nagy étvágyú Olaszország küzdött az 1915-ös titkos londoni szerződésben neki ígért területekért (tehát Dalmácia nagyobbik részéért is), ezért az 1916-os bukaresti szerződést sem akarta elejteni engedni, így a Bánátért Jugoszláviával vetélkedő Románia fontos és jó partner volt a számára. Ezért megpróbált közvetíteni a magyar–román vitákban is. De magyarországi képviselőjének, Romanelli ezredesnek a nyílt magyarbarátságát már nem tűrte, hazarendelte a Budapesten rendkívül népszerű katonát.³⁹ Az Ausztria (majd pár év múlva már az ókori Római Birodalom) örökébe lépni akaró Olaszország egész Közép-Európában hegemon szerepet akart betölteni, ennek érdekében Csehszlovákiával is szoros viszonyra törekedett. (A frissen felállított csehszlovák hadsereget kezdetben részben olasz tisztek irányították – az 1919-es felvidéki hadjáratban nem valami fényes eredménnyel.) Magyarország tehát csak annyiban volt érdekes Rómának, hogy Jugoszláviával szemben hasznos lehetett, azzal is, hogy Fiuméről önként lemond az olaszok javára.

A közölt dokumentumok a fentiek mellett azt is tanúsítják, hogy olasz részről elleneztek minden olyan közép-európai gazdasági együttműködést, vámuniót, ami nélkülük fogta volna össze a térséget. Az Orlandót felváltó Nitti miniszterelnököt ugyan meghatották Apponyi érvei, és brit kollégájával együtt a magyar határok felülvizsgálatát szorgalmazta, de felült a Paléologue-ot felváltó Berthelot biztatásának, hogy a határmegállapító bizottság majd jelentősen módosíthatja a magyar határokat. Azonban 1920. június 4-én egyetlen aláíró sem gondolta, hogy Magyarország határai száz év múlva is lényegében véve a trianoniak lesznek.

³⁸ Juhász Balázs (összeáll.): *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Történettudományi Intézet, 2018

³⁹ Szabó Mária: *A Romanelli misszió – La missione de Romanelli.* Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2009, 116–126. Az alezredes budapesti működésének értékelését lásd 140–141.

ULTRASZUBJEKTÍV TÚNÓDÉSEK

2. rész

Mégis, térségünk kantonizálása nem volt rossz álom. A béketárgyalásokra is hasonlóval mentünk. De minek? Mint Litván György írta: a tárgyalás előtt már elkészült az ítélet. Ki is kelt a sárkányfogak vetése. A Párizs környéki békék alapozták meg ezt a szép új világot.

Nem lehet eleget kárhoztatni a békecsinálókat, de még inkább azokat, akik a világháborút kirobbantották. De hát ki tudja a mimetikus vágyakat megfékezni? Ezeknek felülmúlhatatlan elemzője, René Girard szépen elmesélte, hogy bizony már Clausewitz megírta, ha egyszer elkezdik a háborút, a végkimerülésig folytatják. Aztán jön a geopolitikai játszma. A békediktátum csak húszéves fegyverszünetet produkált. Hiszen immár közhely, ha hanyatló nagyhatalmak emelkedőket aláznak meg és fejlődésüket brutálisan akarják béklyózni, az újabb háború nem marad el. Ez történt 1919-ben és utána. Száz évvel korábban a bécsi kongresszus jobban sikerült, és hosszú évtizedekre biztosította a világbékét. Németország és Oroszország ellen a Habsburg Monarchia tartotta a frontot. Most az utódállamokból csináltak ellenséges védősávot Németország és Oroszország ellen. Magyarország ennek lett az áldozata. Úgy csonkították meg, hogy mindenki valamiféleképpen haszonélvezője legyen az átrendezkedésnek, és a haszonélvezőket összetartsa az áldozattal szembeni cinkosság. És miközben azok, akik a Monarchiát „a népek börtönének” nevezték, kialakították a fajvédő ketrecállamokat. Churchill, aki maga is elítélte az 1919–20-as békecsinálást, érthetően megmondta, mi a különbség a politikus és az államférfi között: az előző csak a holnapra gondol, az utóbbi az elkövetkező nemzedékekre.

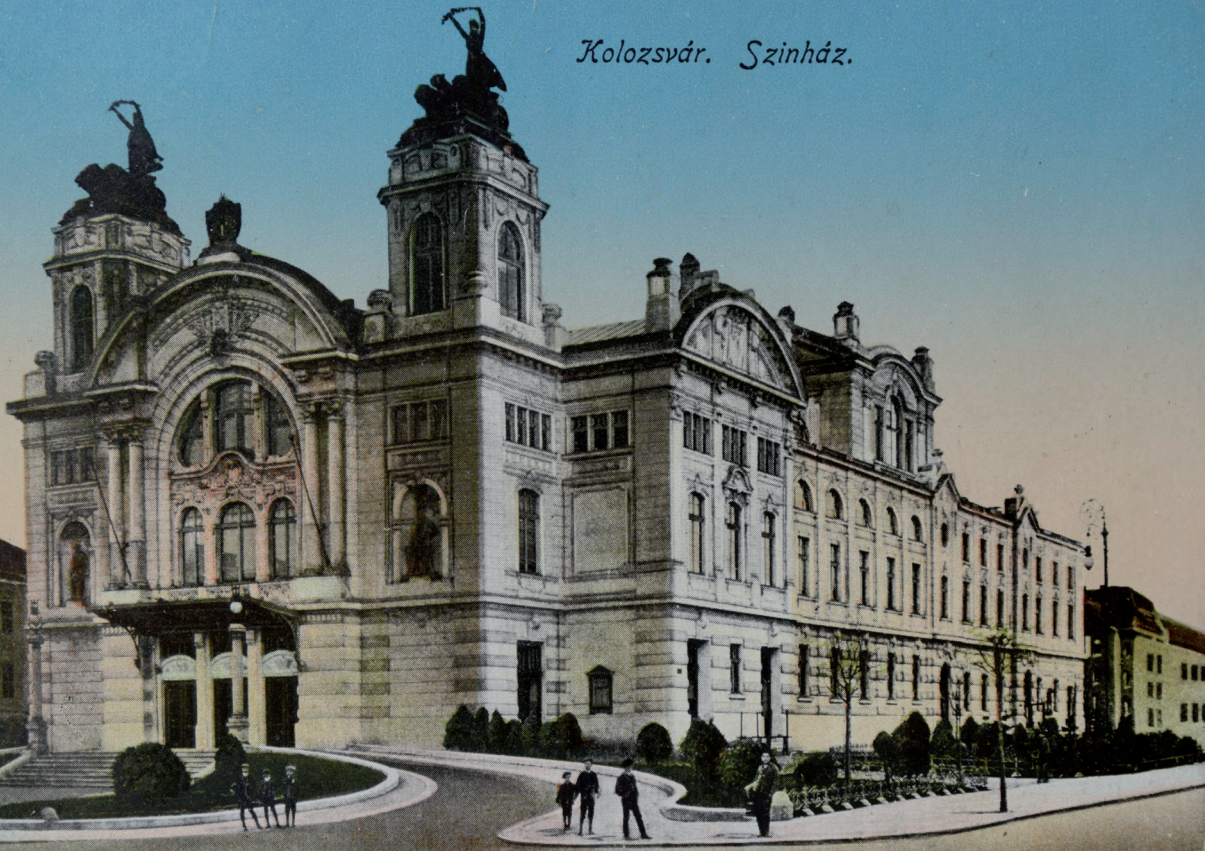
Nem tagadom, a történész szerintem frusztrált politikus, ami még nem baj. Nagyobb baj, ha a politikus csap fel történésznek, és irgalmatlanul kitanítja a történészeket. Hazánkban van is majdnem tízmillió politikus, mert annak analógiájára, amit egy román költő, Vasile Alecsandri mondott a románokról – „a román született költő” –, a magyar született politikus. Jancsó Benedek annak rendje és módja szerint meg is mondta Mester Miklósnak: „[...] »öcsém, nincs ostobább ember a világon, mint az átlagpolitikus«. Azután őszintén kifejtette, hogy a magyarországi buta dzsentrí, dzsentriskedő és arisztokrata magyar politikai vezetők az ő és mindenki más történelmi tudományát gúzsba kötik. A történetírók

nem mondhatják meg szívük szerint az igazságot, mert máskülönben érvényesülni nem tudnának. Szerinte ez minden országban így van, ahol nincs demokrácia, és ahol klikkuralom van.”¹

A dzsento-bolsevizmus jól kitermelte a közepszerűség díszpéldányait. Ennek érzékeltetésére szabad legyen kitalálnom egy képzeletbeli figurát, mondom kellő képmutatással, mert a valóságban akad ilyen, de mivel nem akarok személyiségi jogi pert, és nem tagadom, olyan képzelenségeket nehezen tudnék kitalálni, amilyeneket az én képzeletbeli hősöm a valóságban mondogatott bele a képembe, miután hatalmas lelkesedéssel figyelmembe ajánlotta a karácsonyi *ÉS* kulináris sajtóterméket, mire én annak rövid összefoglalását kértem, és amit kaptam tőle, azt marhaságnak bátorzkodtam nevezni. Ez a kért összefoglalás röviden: Trianonnak előzményei voltak. Mire kérdésem: minek nincsenek? Mire a válasz: a magyar vezetők a hibásak, megérdemelték Trianont. Mire elmondtam volna, hogy geopolitikai összefüggéseiben kellene vizsgálni a dolgot, és nem mucsai békaperspektívából, de nem hagyta, hanem elmondta, ha II. József törekvéseit nem hiúsítja meg a magyar közép-nemesség, nem lett volna Trianon. Nem jutottam szóhoz. Viszont azt is megtudtam tőle, hogy Wesselényi megjósolta, hogy mi lesz, és tette ezt abban a művében, amelyet álnéven adott ki külföldön, és amikor kiderítették, bebörtönözték. Mire jeleztem, hogy egy mondatban három tévedés nálam három egyeske. (Bár az igaz, hogy egyszer egy vizsgázó hallgatónak percekig rimámkodtam, hogy egyetlen értelmes mondatot bökjön ki, és miután nem tette, ezt a teljesítményt ötösre értékeltem, mert a hallgatás lehet, hogy valami nagy bölcsességet takart, de az is lehet, hogy nem is gondolt semmire, és ez még mindig jobb, mintha a hülyeség gondolkozik.) Azt is jeleztem valóságos képzeletbeli párbeszéd-partneremnek, hogy a román történészeknél többet várok, mint a magyar szakácsoktól. Mire megtudtam, hogy a legrosszabb elavult nacionalista illuzionizmusban élek, és a párbeszédet annak ismételtetésével fejezte be, hogy *tu es merde* és *ta gueule*! Ami magyarul annyit tesz: szar vagy és pofa be! Próbáltam nyelvészkedni, de nem hagyta. Megteszem most. Éspedig a francia *merde* a latin *merda*-ból jön, a románban pedig a *dezmierda* ige ma már nem azt jelenti, mint amit hajdan, kivenni valakit a szarból, hanem simogatni, hiszen az anya így járt el, amikor gyermekét tisztába tette. A továbbiakban hadd próbáljam tisztába tenni az említett előzményeket. Pontosabban, csak ismétlem magam.

¹ id. *Történetírás valahol a tudomány, a politika és az irodalom határán. A történész műhelye*. Szerk.: Kovács Kiss Gyöngy. 2015, Kolozsvár, 151–171.

Kolozsvár. Színház.

Kolozsvár, 1918 előtt (képeslap)

Nem tagadom, nem szeretem II. Józsefet. Mária Terézia többször meg akarta fosztani a trónöröklés jogától, mert alkalmatlannak tartotta. Öccse, Lipót – titkosírással írt naplójában – még örültnek is nevezte. A kalapos király bizonyított. Reformdiktatúrájával mindenkit maga ellen fordított, és nem egyszerűen a magyar középnemességet, hanem a cseh-országi arisztokrátiától a tiroli parasztig mindenkit. Hiszen hihetetlen érzéke volt ahhoz, hogy mindenkinek az érzékenységebe beletaposson, aztán imádott parasztjaiban olyan reményeket keltsen, amelyeket nem is lehetett valóra váltani.² Egyébként a parasztimádat militarista indíttatásból fakadt, kellett a katona, hogy jól működő imperialista hadigépezetet teremtsen. Bele is ment egy ostoba háborúba a törökök ellen, és koncentrált támadás helyett széthúzta a frontot, bár ezt Hadik András ellenezte, de ez az idős, tapasztalt tábornok már olyan kövér volt, hogy nem tudták feltenni a lóra, így aztán Lacytól, a tehetségtelen kegyenc hadvezértől Laudon vette át a vezényletet, és még Belgrádot is visszafoglalta, de a Monarchia, hála az esztelen reformdiktatúrának,

² Miskolczy: *Jozefinizmus Tündérországban*, passim

megroppant. Atyai barátom, Hajdu Lajos világosan megírta: a jozefinizmus 1785-ben megbukott, a magyar elit szembefordult a császárral.³ A magyar – szabadkőműves – ellenzék igyekezett a Habsburg-ház helyett angol vagy porosz uralkodó után nézni, amiről aztán később gondosan elfelejtkezett. A magyar jozefinizmus historiográfiai mítosz.⁴

Jobb híján – áptuk ezt a mítoszt is, a notórius bűnözőből, Ráby Mátyásból maga Jókai Mór faragott mártírt.⁵ Kazinczy Ferenc a nyilvánosságnak szánt emlékirataiban ugyan magasztalta, de maga magának – és nem a nyilvánosságnak szánt elmékedéseiben – megjegyezte: „A József felvilágosodottsága hadnagyocskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzánság.”⁶ Persze olyan magyar liberálisok, mint Bölöni Farkas Sándor és Kossuth Lajos olyasmiket írtak és mondtak, hogy milyen jó lenne, ha feltámadna. De nem tudom, hogy ezt komolyan gondolták-e, vagy csak az éppen regnáló uralkodó és a metternichi rendszer kritikájaként tették. Én inkább erre gondolok, hiszen liberálisaink az alkotmányos királyság hívei voltak, a Monarchia egészének alkotmányosítását vallották programként, és annak, aki így gondolkozott, aligha kellett egy olyan militarista totális állam, amilyen II. József törte és betörte a fejét. Ferenc József, aki gyilkosként kezdte és háborús bűnösként fejezte be, tíz évre élére is állt egy csődbe fulladt posztjozefinista vállalkozásnak – és mi lett a vége?

Wesselényi valóban prófétaként lépett a színre. Trócsányi Zsolt a legjobb magyar történeti életrajzban szépen megírta, hogy nem a Lipcsében 1833-ban kiadott *A balítéletekről* című könyve miatt börtönözték be, hanem azért, mert a szatmári közgyűlésen kereken megmondta, hogy a kormányzat a parasztvédelem megjárásával a nemesség ellen fordítja a parasztokat, miközben ők, a liberálisok a parasztságot fel akarják szabadítani, és így a nemzetbe emelni a volt jobbágyokat.⁷ Trócsányi nagyszabású monográfiája ellenére azért Wesselényi mégis gyanús volt a kommunista *mainstream*nek. Azoknak, akik Széchenyi árnyékában osztották az ést, nem tetszett, hogy alapvetően Kossuthal működött együtt. Amikor az 1970-es évek végén az *Erdély történetét* írtuk, kellő alázattal jeleztem Kosáry Domokosnak, hogy Wesselényi levelezését olvasom, mire közölte, hogy Széchenyihez és Kossuthhoz képest provinciális, és amikor bátorkodtam megjegyezni, hogy nem látom ennek

³ Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. 1982, Budapest

⁴ Miskolczy Ambrus: *Egy historiográfiai hamis alternatíva: jozefinizmus és rendi autonómia, avagy Berzevichy és Kazinczy vitája*. In *Debreceni Szemle*, 2014. 1. sz. 3–14.

⁵ Hajdu Lajos: *Forradalmár vagy szerencselovag?* 1984, Budapest

⁶ Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig I. Orpheus világában avagy a magyar demokratikus politikai kultúra kezdetei*. 2009, Budapest, 67.

⁷ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. 1965, Budapest

a provincializmusnak a nyomát, az ősz mester paladinja, akinek beszerzési lapja immár ott ékeskedik a neten, közölte, hogy hallgassak, mert Domokos jobban tudja. Itt ebben a rövid párbeszédben nemcsak arról van szó, amit egyik román barátom a tekintélyek mítoszának nevez, és közben jókat nevet történetírásunkon is, hanem értékelési stratégiákról. A provincializmus minősítés immár minősíthetetlen értékelési stratégiába illik, a bolsevizmus rövid történetének megfelelően rangsorolni kellett „a haladás erőit” is. Az erdélyi arisztokráciát valamiféle bűnbaknak illett és kellett beállítani, őket tették felelőssé a magyar–román viszony megromlásáért, hiszen Vasvári Pál valóban mondott és írt is ilyesmit. (Bosszúból az *Erdély történetében* meg is írtam, hogy a minisztériumi irodából sietett a harcmezőre Vendée elleni háborút játszva, amiért életével fizetett, ezért tiszteljük, de azért a főszerkesztő az irodát kihúzta.) A történész csak egy módon tud bosszút állni az ideológiai hazudozás miatt, ha megírja azt, ami a forrásokban feltárul. Wesselényi állítólagos provincializmusát Trócsányi már helyre tette, vele nem is mertek kötekedni. De adalékként, hadd jelezzem, hogy Wesselényi Közép-Szolnok megyéhez intézett körlevelében még Széchenyi híres akadémiai beszéde előtt fellépett a magyarosítás ellen: „számunkat nagyítani és terjeszteni erőszak és hatalom szülte módok kezünkbe nincsenek, ilyekre jogunk sem igen, hatalmunk még kevésbé van”. A *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című, 1843-ban megjelent művében ugyancsak nemzeti türelemre intett.

Nacionalizmusom itt már tetten is érhető. A román asszimilációs politikát támadom a magyar jó példa felmutatásával, és így is van. De nemcsak az érdekes, hogy Wesselényi úgy szólított nemzeti türelemre, hogy azzal nem próbálta Kossuthot lejáratni, hanem az a levél is, amelyet ugyancsak Wesselényi 1848. június 18-án Klauzál Gábornak írt. Kossuth iktatatlan pénzügyminiszteri iratai között találtam, és csak néztem. Igaz, ezt már állítólag megtalálta valaki, de gondosan elhallgatva. Defetistának tűnhetett, hiszen az immár világtalan levélíró a belső nemzeti és társadalmi ellentétek elmélyülése, de mindenekelőtt az osztórák ellenforradalmi kísérlet lehetősége és a Moldva határán állomásozó cári orosz csapatok fenyegető magatartása láttán felvetette az etnikailag, pontosabban állampolgári tudatában egységes, új, területileg kisebb magyar nemzeti állam alapításának lehetőségét. Ugyanis „az egy conteguitásban lakó tótok, hasonlóan tömegül együtt létező oláhok el fognak tőlünk szakadni, amazok a hegyeiken túl lévő szláv rokonaikkal, emezek pedig a velük határos oláhországi s moldvai testvéreikkel külön s önálló hont s országot fognak alakítani”. A várhatóan kész tények elfogadása mellett – miközben szilárdan ragaszkodott az unióhoz

– olyan népességcserét tartott kívánatosnak, amelynek során a románok között lakó magyarok lakhelyet cserélnének „a valódi magyar lakta föld határaihoz közelebb lakó” románokkal. Liberális szemléletére jellemzően a szász–magyar együttélést annyira optimista módon ítélte meg, hogy feltételezte, esetleg a szászok is az új Magyarországon keresnek új hazát. A lakosságcserét pedig a békés egymás mellett élés szellemében látta megvalósíthatónak: e „még példátlan de nem lehetetlen [...] népvándorlás [...] a mostani kor szelleméhez s míveltségéhez illő s békés tractatusok által eszközözlendő”. Nem tudjuk, hogy „e hit és nézet” a magyar kormányférfiak körében milyen fogadtatásra lelt.⁸ Kossuthhoz eljutott e levél, és írójával többé nem állt szóba. Tegyük hozzá, 1918-ban is valami hasonló „békés” megoldásban bízott a magyar közvélemény.

Ez a levél az 1980-as években is kínosan hatott, hiszen Románia lelkeleg recsegett-ropogott, miközben tombolt a nacionálkommunista handabanda. Netán még határmódosításra ösztönző aktualizálást olvas ki valaki a levélből. Nem azt kell, hanem eleink gondolkodását megérteni, hogy okosan gondolkodjunk. Nem könnyű. Román barátaink a monumentális és kellőképpen hiányos 1848-as forráskiadásból ezt a levelet is kifelejtették. De nem csak ezt. Az 1848-as Kolozsvárra küldött miniszteri biztos, Perényi József szinte valamennyi jelentését közölték, csak véletlenül egyet felejtettek ki az impozáns dokumentumkiadásból, éspedig azt, amelyből megtudjuk, hogy Szász Károly olyan törvényjavaslatot állított össze, amely legalább valamiféle történelmi jóvátételként hathatott volna: „Az Oláh Nemzetet, mely a Hazának régibb Törvényei szerint többféle meg szorításoknak, s alá rendeltségnek alája vettetve, s a honban maradhatására nézve is ingatag állapotba helyezve volt: Erdély többi be vett Nemzetei ezennel egyenlő jogú és kötelezettségű testvéries koszorójukba szíves örömet be fogadják; s hogy ezen Nemzet régi oláh nevezete helyett, melyhez el nyomattatás és több nemű méltatlanságok emlékei köttetvék, ezentul országgyűlési s egyéb köz igazgatási, valamint a közéletbeni gyakorlatban is *Román* nevezet használtassék ő Felsége kegyelmes jóváhagyásának hozzájárultával meghatározzák.” De a magyar liberálisokban mind a felfokozott veszélyérzet, mind a hegemonia biztosításának a vágya túl erős volt ahhoz, hogy ezt elfogadják. Wesselényi inkább kisebb országot akart, mintsem azt, hogy kitegyék a magyarságot a román hegemoniának.

És miért lehetett ez kínos az 1990-es évek derekán Romániában? A furmányos hátsó gondolat alighanem a következő: ha netán a magyarok ilyen

⁸ Miskolczy Ambrus: *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849)*. In *Erdély története III.* Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. 1986, Budapest. <https://mek.oszk.hu/02100/02109/html/509.html>

lépésre szánják el magukat, akkor oda az értékelési stratégia, amelynek fő eleme a magyarok nemzeti kizárólagossága, amely legitimálja a románt. Amikor a *Tiszatájban* 1973-ban azt írtam, hogy az egyik román vezéralak a magyar hegemoniára való törekvéssel a románt állította szembe, egyik ideológiailag érzékeny román barátom szerint ez uszítás, a *leben und leben lassen* helyett. Igaz, a magyar történetírás az 1848-as magyar forradalom ellen fellépő románokban az ellenforradalom szövetségeseit látta. Ebben a felfogásban az úgynevezett nemzetiségekkel szembeni nemzeti szűkekléltség a magyar reformellenzék gyermekbetegsége volt. Egyedül Teleki László volt az, aki ezen túllépett, amikor 1849 tavaszán azt mondta, hogy Szent István Magyarországa meghalt, ami azért téves, mert Szent István intelmeit éppen a nemzetiségi tolerancia tanításaként idézgették, és pedig ezt: „az egy nyelvű és egy szokású ország (regnum) gyenge és esendő.” A magyar liberálisok és Wesselényi is kárhoztatta az első magyar királyt, mert asszimilálni kellett volna. A Svájccal való példálózást elengedték a fülük mellett. De nem felejtették.

Csakhogy vessünk egy pillantást Lónyay Menyhértnek testvéréhez, Alberthez írott levelébe, amelyet Pozsonyban 1848. március 22-én a diétai tárgyalások alatt vetett papírra, mint jelezte: „Az ülésben íram, azért olvashatatlan.” De aligha ezért nem közölték azok a történészek, akik megtalálták a levelet, hanem a következő passzus miatt: „Igen sajnálom, hogy nem tudtam, hogy szeretett atyánk 10-dikén a gőzösön volt. Igen szerettem volna beszélni vele. Ennek leveléből értettem, hogy mindnyáján feljöttek, mindenesetre vagy egy esztendeig nem lesz bátorság a falun, azután talán csak konsolidáltathatnak a viszonyok országunkban, hanem az aristocratia elveszett, a nemzetiség is alkalmasint. Talán az ország ki nem állja ezen veszedelmes crisist. Egyedüli reményünk [a „remény” szó hozzávetőleges olvasat, a papír ugyanis kitört] van a municipiumokban, ha érzi a vagyonos osztály, hogy élet-halál crisis közt van, talán képes lesz reactió nélküli rendet csinálni, én más jövődőt előttünk nem látok, mint schweiczi canton sisthemát.”⁹ Lónyay Menyhért a második vonal politikusa volt. De olykor épp ezek kotyogják ki, amit a nagyok nem vetnek papírra.

Ez a levél azért káros, mert a bolsevik párt rövid történetének koordinátái között lavírozó történész szerint a magyar nemzeti türelmetlenség strukturális adottság. Valójában minden nemzeti mozgalomnak egy bizonyos fokig az. A megoldás a kompromisszum lehetett volna, de kölcsönös kompromisszum, ezért pedig küzdeni kellett. Kossuth ezt

⁹ id. Miskolczi Ambrus: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849.* 2006, Budapest, 130.

tette, nem is szerették. Pontosabban az '50-es évek nemzeti demagógiája felkarolta Kossuthot, de 1956 után elejtette. Úgy vélték, hogy 1848 kultusza előkészítette a forradalmat. A kossuthi Duna-konföderáció eszméje nemcsak azért nem lehetett alternatíva a mi történetírásunkban, mert a magyar kortársak többsége nem lelkesedett érte, hanem azért sem, mert a népek önrendelkezése alapján való társulás a szovjet kényszerszövetség kritikájának számított. A *Közös dolgainkban* nem is lehetett Duna-konföderációs-kötetet kiadni. (Szabad Györgynek valami dodonai halandzsába csomagolva letagadtam, hogy leszavazták.) A Monarchia szétverésével is olykor csínján kellett bánni. Ki is tanított az idősebb kolléga az egyik kézirattal való bajlódás során, hogy mint történész tudnom kell, a magyar uralkodó osztályok szűkkeblősége szükségszerűen vezetett a Monarchia széthullásához. Viszont azzal is tisztában volt mindenki e hazában, hogy a trianoni utódállamok a maguk fajvédő politikájával felülmúlták a dualista magyar kormány „bűnös” politikáját. A kutyaszorítóból azért valahogy ki lehetett kandikálni. Egyetlen olyan naiv egyetemi oktató akadt csak Hunniában, aki a népek önrendelkezésének eredményét látta abban, amit történt, később ő is megbánta, és megvilágosodott. A kínos dolgot általában Leninnel lehetett elintézni, hiszen a kommunisták kezdetben az imperialista béke tézisért vallották, majd feladták. De hogy a mi historiográfiai berkeinkben maradjunk, az 1970-es években egyre erősödött az a nézet, hogy a Monarchia felszámolása és önfelszámolása szétzilálta a térség gazdasági egységét, megakadályozta további integrációját.¹⁰ Ezt felelemletetni némileg veszélyesnek tűnhetett, mert néhány amerikai történész a Monarchia szupranacionalizmusát példaként állította elénk, viszont az amerikai ideológiai fertőzés vádját az háritotta el, hogy sokan a szovjet gazdasági és politikai integráció előképeként értelmezték az egészet – a nacionalizmus elleni harc jegyében. Ezek voltak azok az idők, amelyekben tomboltak az ideológiai eunuchok és tanácsos volt annak látszani. Viszont a kelleténél nagyobb ostobaságokat sem lehetett írni, hogy a karácsonyi trianonizálásra utaljak.

Azt is tudományosan és erkölcsileg hamisnak tartom, hogy Jászi Oszkárt kritikátlanul a mai – Vekerdi László szeretetteljesen lesajnáló kifejezésével élve – „zsványok” negatív prototípusaként és ősatyjaként állítják be. Hanák Péter, aki Jászi dunai patriotizmusát fedezte fel és Jászi életírója, Litván György éppen azt róta fel az SZDSZ-nek, hogy nem vállalja fel a folytonosságot. De a folytonosság kínos kérdés, sok egyéni és kollektív folytonosságot megtört az idő, így aztán 1990 után akadt,

¹⁰ Ránki György: *Gazdaság és külpolitika*. 1981, Budapest,

aki hirtelen felfedezte gyökereit, más pedig megtagadta. Tombolt is az álarcosbál. A legkínosabb az volt, ha valakire már ránőtt az álarc. Jógam is azért vagyok ultraszubjektív, mert kedves barátunk, néhai Vermes Gábor így nevezett meg, miután egy könyvecskében kifiguráztam azt a hamis és a helyi historiográfiai szemétdombon uralkodó dogmát, mely szerint 1794–95-ben megszakadt a felvilágosodás és a liberalizmus közötti folytonosság.¹¹ Egyébként a Párizsban élő kiváló magyar történész, Kecskeméti Károly, akit itt akkor osztrakizáltak is, szépen bemutatta, hogy abban a családban, amelyből kiemelkedett egy-egy szabadkőműves, az elkövetkező időkben liberálisok léptek a színre.¹² Például: Wesselényi Miklós és Széchenyi István. Csakhogy az uralkodó dogma szerint apák és fiúk között megszakadt a folytonosság, Széchenyi apja haladóból reakcióssá vált. Hamis, mint ezt már a bécsi Csáky Móríc is szóvá tette.¹³ Talán még arról is lehetne írni, hogy az érzelem miként homályosítja el az értelmet a történészeknél, ha úgy alakul a politikai helyzet. A politikus leegyszerűsít, a történész bonyolít, és erkölcsi kötelessége, hogy azokról is szóljon, akiket megtapos a történelem. Mint például Jászit is. Monumentális szobrot nem érdemel, de egy csokor virágot azért igen, ezt nem lehet elrontani.

Az erdélyi irodalmi transzilvanizmus nem egy vonatkozásban Jásziéhoz hasonló eszményeket képviselt. És kinek ne dobbanna meg a szíve, amikor Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében* arról olvashat, ha az első kiadást lapozza fel, hogy „az új erdélyi irodalom történetére ugyanaz a belülről vetődő fény fon glóriát, mint Kazinczyék korára.” Az olvasó pedig akkor és ma „a sorok közül valami irodalomfölötti közvetlen valóság szívverését érzi”.¹⁴ Ha például többek között Tamási Árontól és Bánffy Miklóstól, vagy Reményik Sándortól és Dsida Jenőtől olvas. De hagyjuk a szépirodalmat! A béketárgyalásokra is készült okos tervezet, hogy miként lehetne Erdélyben az együtt élő népek anyanyelvhasználatát biztosítani a kantonizálás gyakorlatának megfelelően. Kérdés: lehetett-e ennek realitása? Akkor több mint ma, hiszen a maihoz képest fejlett egyesületi élet is némi alapként szolgálhatott volna. Viszont a történelem nem szereti a finom megoldásokat, széles csapásokkal halad – mint Kosuth hangoztatta, és megjósolta: „Magyarország lesz a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik”. Megtörtént. Másik sas után néztünk. Bethlen

¹¹ Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történetírói anatómiája*. 2007, Budapest.

¹² Károly Kecskeméti: *La Hongrie et le reformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848)*. Roma, 1989.; Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. 2008, Budapest

¹³ Miskolczy Ambrus: *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig*. 2019, Budapest

¹⁴ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet. II.* 1934, Cluj-Kolozsvár, 245.

István, Bánffy Miklós és még ki tudja ki, a román királyt, Ferdinándot szívesen a magyar trónra ültették volna. Szép álom. A román király is álmodozott, görögül és latinul olvasott, oroszul pedig Dosztojevszkijt, amiért már majdnem megérdemelte volna a magyar koronát. Jó király volt, vigyázott a hadseregére, linderkedést nem tűrt.

Nem hiszem, hogy a közös királyság eszméje különösebb lelkesedést váltott volna ki. Az a vonat már elment. Azt sem hiszem, hogy a román történészek utólag fájlalnák ennek a perszonáluniónak az elmaradását. Én már inkább. Mégis bízom román kollégáimban, már akiben bízom, és hogy bizakodásom nem alaptalan, annak érzékeltetésére néhány példával szolgálnék, miközben az is előfordul, hogy ha netán egy jó középkorász feljebb akar jutni, olykor meg kell engednie magának egy kis magyarellenés aktuálpblicisztikát. Közben minden oldalról egyre erősebben vetődik fel annak igénye, hogy készítsünk egy közös történelemkönyvet.¹⁵ Lucian Boia szemlélete biztos alapot kínál a sokat emlegetett párbeszédre. Nemcsak azért, mert leszámol a nacionálkommunista klisékkel, hanem európai perspektívája miatt is. Igaz, ez eléggé lehangoló, hiszen a nemzeti önrendelkezés elvét nem lehetett alkalmazni, mert akkor Németország győztesen került volna ki a békéből is: Elzász elvesztése ellentételeként megkaphatta volna Ausztriát és a Szudéta-vidéket.¹⁶ Maradt az olcsó machiavellizmus. Egy fiatal történész pedig szépen leírja, hogy ebben a román tárgyalófelek miként remekeltek, és örültek annak, hogy Magyarországot és Ausztriát is sikerült egymással szembe fordítani, ugyanakkor némi együttérzéssel teszi szóvá, hogy a magyar fél ügyetlenül védekezett.¹⁷ Az egyik kiváló gazdaságtörténész úgy vélte, „ha a mai világ gazdasági racionalitásának megfelelően gondolkodunk”, Románia belépése az első világháborúba „félelmetes történeti hiba”. A gazdasági fejlődés dinamikája minden történeti régióban vesztett erejéből. Viszont „a kor mércéjével mérve, amikor az állam és a nemzet érdekei fontosabbak voltak az egyéni érdekeknél, a politikai osztály döntése, a hadba lépés teljességgel igazolható”. Az „első világháború hatása – vagy másképpen szólva a Nagy Egyesülést célzó politikai elkötelezettség – magyarázza részben Nagy-Románia gazdasági kudarcát”.¹⁸

¹⁵ Miskolczy Ambrus: *Magyarok és románok a sors útjain – a közös történelemkönyv felé?* In *Magyar Szemle*, 2019. 11–12. sz. 8–19.

¹⁶ Lucian Boia munkáiról írt ismertetéseim: *Újraértelmezett német történelem*. (Lucian Boia: *Tragedia Germaniei, 1914–1945.*) In *Magyar Szemle*, Új folyam XX. évf. (2011), 3–4. sz. 120–129.; „A történelem csapdái. A román értelmiségi elit 1930 és 1950 között” – *Lucian Boia könyvéről*. (Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 și 1950. București, Humanitas, 2011. 358.) In *Magyar Szemle*, Új folyam XXI. évf. (2012), 1–2. sz. 104–120.; *Lucian Boia pipája*. In *Valóság*, 2018. 1. sz. 48–53.; *Erdély két története – Lucia Boia 1918. december 1-jéről*. In *Magyar Szemle*, Új folyam XXVII. évf. (2018), 3–4. sz.

¹⁷ Lucian Leuștean: *România, Ungaria și tratatul de la Trianon*. Iași, 2002

¹⁸ Bogdan Murgescu: *România și Europa*. Iași, 2010. 211., 215., 218–219., 225.

Lehetett volna másképpen? E kérdés ma már közhely, a kontrafaktuális történetírásnak is divatja járja. 1990 előtt a történelmi szükségszerűséget kellett a kötelező naivitással ünnepelni, és a kérdés: „mi lett volna ha?” szörnyű naivitásszámba ment. De azért akadtak olyan elszánt naivok, akik éreztették, hogy mi más történhetett volna néhány történelmi katasztrófa elkerülése érdekében. Például Szabad György azt vallotta, hogy egy kort éppen az alternatívák jellemeznek. Trianonra pedig úgy utalt, hogy azok is, akik egyetértettek vele, gondosan nem mutatták. Hiszen Szabad úgynevezett „kossuthizmusa” a nemzeti szuverenitás és a demokrácia iránti igényünket is kifejezte. Egyszerűbb és kényelmesebb volt szidni a rendszert, mint helyette valami mást kívánni. Ezért szerettük ófrancia irodalmat előadó tanárunkat, Győry Jánost, aki időnként a marxizmust nemes egyszerűséggel barbarizmusnak nevezte, Lukács Györgyöt pedig botfűlű irodalmárnak, és kellő megvetéssel közölte, hogy fogalmunk sincs arról, mi az európai kultúra, és egyszer nemes egyszerűséggel tudunkra adta: „Maguk ostobák, hisznek a történelmi valóságban, ilyen nincs, Győrffy Gyurka Árpádekról írva a rákosizmust írta meg.” Ez dekódolva: az erőszak *longue durée* jelenség, a történész saját kora valóságát támadja, amikor a múltat idézi meg. Ugyanakkor a múlt valóságát idézi a jelen megértése és megváltoztatása érdekében is. Ma, amikor szemünk előtt zajlik a francia nép tragédiája, az erről szóló televíziós vitákat éppen az fűszerezi meg, ahogy a résztvevők állandó történelmi analógiákkal élnek, azt firtatva, hogy ki a jakobinus, ki a girondista, kik a kommünárok és kik az őket irtó burzsoák, kik a marxisták, netán trockisták és kik a proudhonisták. Jelen van a múlt is. De hogy az árnyalt elemzés pillanatnyilag segít-e, nem tudom, azt már inkább, hogy hosszú távon a kultúra önmagában érték, még a történetírás is, ha erkölcsileg és tudományosan hitelesen foglalkozik a történelmi valósággal. A történész sokat nem javíthat, de annál többet ronthat, és aztán egy-egy ilyen Mekk mester – ha más nem is – csak egyetérthet *A szőke ciklon* úri szabójával: „Az életünk olyan, mint egy nyári ruha mellénye: rövid és céltalan.”

ILLYÉS GYULA 1954-ES LEVELEZÉSÉBŐL

3. rész

NÉMETH LÁSZLÓ

[Budapest, 1954. augusztus eleje]

Kedves Gyula!

Lányom mondja, hogy feleségem hozzátok megy ma este; s kérditek, nincs-e valami kívánságom, üzennivalóm.

Azon kívül, hogy a szép, pontos előszót megköszönjem – semmi. Igen tetszett mindenkinek; én az egész előadásból nem is hallottam mást dicsérni. Kicsit röstellem, hogy zaklatt[al]ak vele, de igazán nem gondoltam, amikor átadtam, hogy ez az ártatlan, igénytelen jószág ilyen tekintély segítségét kívánja, hogy egy rádiójáték formájában, ahol a legnagyobb, rögtönzött csacsiságokat adják, egy órai létet kapjon.

Magamról sokat nem mondhatok; már a kuruzslószerекnél tartok, most rizskúrával apasztom inkább magam, mint a vérnyomásomat. Az emberzárlat megtette volna jó hatását; de sajnos, az ősz megint hozza az irodalmi árnyékokat. Major [Tamás] jelentkezett. Én kértem, írásban írja meg, mit kíván, mert a szélütés szélén élek, s csak egy-két emberrel érintkezem. A Galileiről: ha irgalmat ismer, nem adja elő. Ha nem akarja kihívni, hogy minden megmaradt erőmmel küzdjek a bemutató ellen, ne adja ki anélkül, hogy a darab valahol meg nem jelent. A levelemre nem felelt. De Király István [olvashatatlan] leveléből azt látom, hogy készül valami. Elkérte a Rádiótól s tőlem is a Petőfi Mezőberénybent, s közölte, hogy „a szerkesztőségnek még nem alakult ki határozott véleménye a darabról” (tavaly is ilyesmit írt, mielőtt a Galilei ellen az éberségi hadjáratot elindította) – másrészt: „Az, hogy a Csillag nem közölte a Galileit, nem jelenti azt, hogy nem mutatják be”. (Én gyanús örömmel vettem, hogy visszaadta; így a megállapodás értelmében, amelyről te is tudsz, nem is adhatják elő.) Vagyis – miután a Galileivel a „nemzeti egység” félig megölt – most hozzálát, hogy egészen megöljön. Lehet, hogy ez üldöztetési mánia, de a félmegölés: tény.

Különben még mindig gondolok a füredi lemenekülésre; csak nagyon nehéz, anyámmal összeláncolva, a kivitele. Munkám: egyre inkább a fordítás lesz megint. [Veres] Péter ugyan azt írja: írj, írj, és ne fordíts. De így minden írásomból egy fogantyú lesz – amellyel őrlógépükbe berántanak; a megaláztatás együtthatója is legalább tízszer akkora (a Pető-

fin lemértem: három lap kérte el s dobta vissza), mint a fordításnál. Az, hogy régi munkáim kiadják: dajkamese.

Kellemes tihanyi nyaralást, szeretettel köszönt

N. László

SZABÓ LŐRINCNEK

Krkonose, 1954. augusztus 10.

Kedves Lőrinc, itt vagyunk az Óriáshegységben, egy nagy hegy tetején, a felhők közt – a szó szoros értelmében. 22-e tájban indulunk haza. Házigazdáiddal, Vassékkal, Ráczékkal együtt sokszor üdvözlünk, baráti öleléssel

Gyula/Flóra/Ika

Névnepodra minden jót!

GELLÉRT OSZKÁR Budapest, Kútvölgyi Áll. Kórház, 1954. augusztus 21.

Kedves Gyula, azt mondogatják – még ide is hallom –, hogy „A Nyugat vége” című cik kedre írt válaszomban megint ingerkedtem veled. Tagadom. Legalábbis nem ez volt a célom; csak annyit engedek meg a rosszhiszeműeknek, hogy nem írtam meg szerencsésen a válaszomat. Nem csoda. Újra föl lánngolt a tüdőgyulladásom – szeptember 5-én lesz ötödik hónapja, hogy nyögöm –, no, nem kicsiség, úgy-e, te is elismered?

Viszont, hogy a Dózsád első két felvonását milyen lelkesen olvastam, arra bizonyíték a mellékelt versem. S mert a harmadikról is nagyon jókat hallok azoktól, akik már ismerik, máris megírtam a versemet. Kedvem volna ki is adni, de csak akkor, ha nincs ellene kifogásod. Kérlek, írd egy sort, helyesled-e azt, hogy a nyilvánosság elé kerüljön? S természetesen a Csillag-ban, ahova már el is küldtem, de visszavonhatom, ha úgy kívánod.

Kézcsókkal, a régi barátsággal

Gellért Oszkár

GELLÉRT OSZKÁRNAK

Tihany, 1954. augusztus 30.

Kedves Oszkár, Köszönöm versedet, leveledet. Ingerkedés? Azonnal ingerültség lehetne a következménye; ilyennek pedig bennem nyoma sincs.

Az Irodalmi Újságban közölt válaszodban van most is kiegészíteni való. Március 20-án nem egyedül hagytam el Pestet, velem volt Németh László s vonatra szállásunknál ott volt Flóra, Ella, Ella apja, anyja. De azt hiszem, ez már nem érdekelné a világot.

Hogy a vers a nyilvánosságra kerüljön-e? Ebben én lehetek legkevésbé a bíró. Én a legkedvesebb emlékeim közé tettem el máris; én már birtokában vagyok annak, amit te közölni akartál vele.

S amiért őszinte szeretettel szorítom meg a kezéd; s a régi barátsággal; jobbulást, minden jót kívánok!

Illyés Gyula

WEÖRES SÁNDORÉK

Galyatető, 1954. aug. 31.

Nektek Tátra,
nekünk Mátra,
kóborlunk
előre-hátra.

Az utolsó sort én mondtam, tekintve hogy feleségé az utolsó szó.
Köszönjük a tátrai üdvözetet!

Amy
Sanyi

GELLÉRT OSZKÁR Budapest, Sziget utca 19/a, 1954. szeptember 4.

Kedves Gyula,
azt írod, hogy a Dózsádról írt versem a legkedvesebb emlékeid közé titted el. Ez nekem elég; most már azzal sem törődöm, közli-e a Csillag, vagy nem.

Valamit szeretnék kérni tőled. Goda Gábor író társammal én már az év eleje óta ú.n. Irodalmi Sétákat szerkesztek a rádió számára. (Havonta egyszer.) Most az a tervünk, hogy írókat szólaltatunk meg készülőképben, vagy már elkészült legújabb művükről: mióta foglalkoznak vele s más ilyesfajta, a nyilvánosságot érdeklő kérdésekről. Először négy író szeretnénk megszólaltatni s elsősorban téged a Dózsáról.

Mindössze kb. másfél ritkán gépelt oldalról van szó. Nagyon szeretném, ha nem zárkóznál el attól, hogy a választ a rádióban felolvastassuk.

Engem most pár hétre kiengedtek a kórházból, hogy a Mátrába menjek s ott kiszellőztessék a tüdőmet; de csak azzal a föltétellel, hogy aztán,

Kassa, 1918 előtt (képeslap)

ha kell, újra befekszem. A mátraházai címemet mindenesetre megírom majd neked szeptember 20.-a után, mert addig itthon kell feküdnöm. (Már magam billentyűzőm az írógépemet; sose hittem volna, hogy az ily kis örömök derűsebbé teszik az embert. Vagy a leveled hatása? Ami nem kis öröm.

A régi barátsággal és szeretettel,
Flórának kézcsókkal

Gellért Oszkár

NÉMETH LÁSZLÓ

[1954. szeptember 4.]

Kedves Gyula!

Bocsáss meg, hogy csak most válaszolok leveledre, de te szlovákiai úti készülteid közben írtál. S amikor Tompa érdeklődésemre azt mondta: Gyula egy-két nap múlva érkezik; egyszer csak azt hallok valamelyik gyerektől, hogy már Tihanyban van. Most oda próbálok írni – de lehet, hogy közben már Kínában leszel, mert ilyesmit is mondott valaki (ami

nagyszerű és nagyon okos dolog volna, hogy lehetőséged és erőd van hozzá, olyasmi, amiért irigyelni tudlak).

Ajánlatodat nagyon köszönöm. Azért szerettelek volna Pesten elcsípni, hogy egy félórát beszélgessünk róla. Nem egészen értettem ugyanis; illetőleg most, hogy Ellával beszéltem róla, már inkább. A halászház nyugalma nagyon vonzana; ha lehet fűteni, akár télen át is. Tavasztól annál inkább, mert Magdáék valami vityillót akarnak felhúzni ott a telkükön, s az építkezésnél képviselhetném őket, s esetleg végleg odaköltözném. De úgy hallom, hogy a ház még nincs a kedvetek szerint átalakítva, berendezve, úgyhogy tán útban lennék most ott. Meg egész nyáron leveleztem egy volt vásárhelyi kollégámmal, aki most Szentesen tanár, s elég nyugodt otthont ajánlott föl ott, akár huzamosabb tartózkodásra is. A Caesart annak idején övele néztük át, most Shakespeare-fordításmat szeretném. De szeptemberben, úgy hiszem, Tihany még nyitva áll az író- és művészinvázióknak is (pl. egypár órai „edző” beszélgetések Lőrincsel), úgyhogy okosabb is lenne, ha a tihanyi lennletet csak szeptember végén-október elején kezdeném; föltéve, hogy sor kerül rá. Az agyam mellett a gyomrom is elromlott újabban, a rizskúrákban s idegességekben; a te bajod kínozt, ismered: egész nap eszem a kekszet, kenyeret. Ennek is veszedelme lenne egyelőre, félek, a halászkonyha. Úgyhogy ha a szentesi házi kosztom megerősödtem, legsürgetőbb fordítási terheimet leraktam – s ti is elvégeztétek a házban, amit az őszön el akartatok végezni –, esetleg élek meghívásoddal, s lemegyek, főként ha egy-két hónapi egy helyben tartózkodásra, a hideg miatt, ott lehetőség van. Ugyanis ez a folytonos hányódás, otthontalanság: a betegség fele. Már egy kutyaóllal is beélném, csak magam ura lehetnék benne.

Ella mondja, hogy Flóra milyen kedves hozzá. Nagyon köszönöm neki. Sajnos kettőnk idegrendszeré közt a treuga dei most csak a távolság lehet. Ha írsz, az Attila utcába íj – ha üzensz, a családomhoz. Ők majd továbbbítják Szentesre, ahova valószínűleg kedden utazom. Szeretettel:

Németh László

AZ ÍRÓSZÖVETSÉG ELNÖKSÉGÉNEK Tihany, 1954. szeptember 10.

Kodolányi János novelláskötetének kiadását helyesnek, a sok halasztás után immár sürgősnek érzem.

Az író előszavát megfelelőnek tartom.

Illyés Gyula

SZABÓ LŐRINC

Budapest, 1954. szeptember 21.

Kedves Julius Caesarom,

Beszámolok egy kicsit arról, hogy mi is történt azóta, hogy elköszöntünk tőled és házadtól.

Hát nem sok.

Füreden végeredményben mégis jól töltöttünk három szép napot, a harmadik már a háziak páratlanul kedves erőszakának, a Nagyklára kora őszi örömeinek volt az eredménye. Mert az idő, mint tudod, pompás maradt. Itthon senki sem várt bennünket, amennyiben vonatkozó levelem csak mivelünk együtt érkezett Pestre. Egy óra múlva Baránszky telefonja, majd ő maga jött; de legalább összefoglalta rögtön a pesti hangulatot. Két óra múlva Zoltán bátyám mérnök-fia állított be, nem kevesebbet közölve, mint azt, hogy az édesanyja agyvérzésszerű tünetek közt váratlanul összeesett. Azóta aztán tart az emberáradat és híráradat.

Rádióbevezető, amint Kisklárától tudom, hétfőn befutott. Köszönöm szépen még egyszer. Úgy mondják, október elsején hangzik el, az órát nem tudom.

Az írószövetségi kölcsönjegyzésre bekértek engem is, de minthogy nem értem rá elmenni az előzetes megbeszélésre, Vészi Endre tájékoztattott a kész döntésről, épp ebben a percben, telefonon. 700 forintig a havi jövedelem 1/4-e, 1500-ig a fele, azonfelül a ¾ része kívántatik, de nem muszáj megtartani ezt az általános felajánlást. Csütörtökön, pénteken (és szombaton) folyik a jegyzés a székházban, tízhavi részletben fizethető a pénz, csekkek útján.

A Lafontaine-kötet – nem tudom, érdekel-e közelebbről – három hét múlva meglesz, már kinyomták. Csatlósék boldogok voltak a Moliere-emtől, ez a két kötet is még az idén kijön. Az Új Magyaránál két kötet is még az idén kijön. Az Új Magyarának nem mertem színe elé kerülni, de ott is nyilván készen van már rég a Tyutsev-kötet. Én most még hátralevő aprómunkáimat csinálom, aztán napok múlva nekiülök a rengeteg Krylov-nak és akkor kiirtom magam körül a világot.

Schillert máris kiirtottam. Jött ugyanis hozzám egy szerkesztő, Vajda György Mihály, s egy sereg Schiller-vers fordítását kérte. Kettőt vállaltam csupán. Idő miatt. De különben sem szeretem; és nem értem, hogyan lehetett Goethének nemhogy fölébe rakni, de akárcsak melléje is ezt a vértelen idealistát és eszmebajnokat. Igaz, hogy érett korától kezdve kitűnően szerkesztett; ez a képessége, no meg a kitűnő stílusa, precízse és harmóniája tartja úgy-ahogy életben. Minálunk az annyira gondolati költők, amilyen ő, rendszerint tanárosan lapos formalisták voltak vagy lehettek, őt viszont sokszor elsőrangúnak mutatja a gépies

formatökély. A színdarabjai – az más. Azt hiszem, Schiller egy világirodalmi méretű és egészen megérett Gulyás Pali (mint lírikus). Eddigi éktelenül természetellenes fordításainkból persze azt sem lehet megsejteni belőle, ami csakugyan jó benne; de hallom, hogy most is Gáspár Endre fogja bemutatni vagy 3000 sorát.

Te, nem maradt nálatok a borotvaecsetem? Liptákéknál már hiányzott. Itt nem hiányzik, használok a Lóciét. De ha látsz valahol egy vadonőtt pemzlit, festetlen fanyelűt, hát hozd majd egyszer magaddal. Vagy – még jobb – vedd birtokodba; a tiéd, ha jól emlékszem, finomabb volt, de már nagyon vedlik.

Mire hozzájutottam egy francia Ruy-Blas-hoz, hogy szétnézzek benne, már kiadták a fordítási munkát egy más színháznál Mészölynek, a házi dramaturgnak. Nem sajnálom, és sehogy se lett volna rá időm tavasz előtt. Vadregényes borzalmak őserdeje: egy spanyol lakáj, aki elnyeri a királynő kegyét és miniszterelnök lesz és végül mérget iszik. A Petőfi-színházban jön majd. És nem képviseli az a Ruy-Blas a „népet”, csak a maga és szerzője szamárságát.

Sajnálom, hogy nem tudok saját verseket írni. 1954 első fele elkaptott s most duplán nehéz visszaszoknom a börtönömbbe, ebbe a szüntelen fordításba. Egyszerre pedig, ilyen igénybevetség esetén, nem megy a kettő.

Azt hallottam, hogy a Kiadói Tanács elnöke máris Kállai Gyula. Tompa dr. pedig úgy tudja, hogy Kodolányi ügyében a szombati ülés nem hozott jó eredményt. Püski is elmondta az ügyeit: a kerámiai termékeinek árusítása körül voltak – szerinte jogtalan – kifogások s ebben az ügyben októberben pöre lesz. Sokkal derekabb embernek látszik, mint eddig gondoltam.

Nagyklára preparálja a gombáit, Kisklára recitálja a versezeteket, Lóci félkézzel sportol és két kézzel tanul. Az idő egyre sűrűbben válik pocsék-ká és egyre kitartóbban. Jelenleg felhőszakadásszerűen ömlik a víz.

Visszagondolva még a Balatonra: a füredi Debrőci főorvos (akihez Tompa október 6.-án, mint reméli, lekerül) azt mondta rólam a sok vizsgálat végén, hogy: hát bizony szervi a baj, de a fájdalmakat, a görcshajlamosságot enyhíteni lehet bizonyos svájci szerekkel, melyeket felírt, használjam a Nitromintet előzésül is, akár naponta tízet (!), minden attól függ, hogy a koszorúerszűkület hogyan fogják ellensúlyozni a környező mellékerek, amelyek átvehetik a szerepét. Meszesedés kisebb, mint várta. Ne izguljak és ne fáradjak sokat. Igenis, mondtam engedelmesen. De azért izgulok és fáradok.

S mért ne tegyem? Egy hete halt meg Lócinak egy röplabdás barátnője, huszonegyéves, szép teremtés. Csattanóan egészségesnek látszott.

Lóci gyönyörű aktfelvételeket csinált róla. Egy meccse után az ínye vérezni kezdett, kórházba vitték, két vérátömlesztés sokat segített rajta (fehérvérűsége volt), harmadnapra már egészen jókedvű lett, aztán egy félóra múlva meghalt. Az aktfelvételeket Lóci még át sem adta neki, s most azon tűnődik, átadja-e utolsó emlékként a szülőknek, akiket nem ismer. „Véleményed, tudós?” Én azt mondtam, ne adja át.

Némethet nem láttam, Sárközinét sem. De a „Galilei”-t pár napon belül elolvasom. Klára már olvasta, azt mondja, szép és nagyon jó. Másoktól jutottunk egy gépírt példányhoz.

Azt hiszem, nincs több a begyemben.

Legfeljebb az, hogy Szalatnayval találkoztam. A felvidéki barátunk, akit láttunk, régebben dúsgazdag textiles volt, és csak újabban olyan elszánt írnok.

Köszönjük a vendéglátást, ez a levél csak utózőnge hozzá. Jó kedvet, egészséget és időt!

Szeretettel ölellek:

Lőrinc

SZABÓ LŐRINCNEK

Tihany, 1954. szept. 24.

Laurentius,

eseted valóban az, hogy itt maradt az ecseted. Flóra ma felviszi, alkalomadtán Klarához juttatja. Addig? Szakáll? Vagy bérelsz egyet?

Köszönöm részletes jelentésed, irigységgel olvastam. Mennyi erő, életfőlség, egészséges, gazdag egocentrizmus! És mégis egyszerű benne-élés a folyó világban! Taníts meg rá végre!

Lassan már szedelőzködöm én is innen: a fordításokat – a Képzelt Beteget – meg befejeztem.

Okt. 16-ára 400 16–18 év közti nőnemű ifjú személy Debrecenbe hívt. Azon gondolkodtunk, hogy adhatnánk át neked. Kossuth ünnepély lesz – a Kossuth-lánygimnáziumé a színházban, az én Kossuth-darabom előadásával – arra hívtak. Volna kedved rá, komolyan? Elmennél s végre elmondhatnád gondolataid 48-ról, esetleg szerénységemről.

Előszóval majd többet.

Addig is kézcsók, baráti ölelés

Gyula

GELLÉRT OSZKÁRNAK

Budapest, 1954. október 18.

Kedves Barátom!

Megkérlek, hogy a Babits Mihály síremlék-bizottságban tagságot vállalni szíveskedjél. Rajtad kívül Szabó Lőrincet, Keresztury Dezsőt, Zelk Zoltánt és dr. Basch Lórántot kértem meg az emlékbizottságban való részvételre. Egyidejűleg az Írószövetség elnökéhez fordultam – a bizottság nevében –, hogy a Ferenczy Béni által készített síremlék előállításának költségeire hozzájárulást biztosítson.

Az elkészült síremlék megtekintésének, valamint a síremlék felállításának időpontjáról értesíteni foglak.

Barátsággal köszönt:

Illyés Gyula

FARKAS FERENC

Budapest, 1954. november 6.

Kedves Gyula!

Mellékelem [a] Babits síremlék elindításának írásbeli dokumentumát. Tihanyban tartózkodásod alatt írtam ezt [Veres] Péternek. A levelet ő azonnal az Írószövetség titkárságának adta át állásfoglalás és megtárgyalás végett. Utóbb azzal indokolta, hogy nem volna ildomos az ügyet az Írószövetség megkerülésével tető alá hozni. Amikor Ferenczy Béni megtudta, hogy esetleg íróktól kerül összegyűjtésre a szükséges összeg, nekem bejelentette, hogy ez esetben honoráriumra nem tart igényt. Mindezeket megnyugtatósodra azért közlöm, hogy végképpen meggyőzöttek arról, hogy az ügy Neved felhasználásával olyan módon intéződött, ahogy általában minden dolgot intézni szoktam s abból egy hajszálnyi árnyék sem származhatik Reád.

Barátsággal köszöntelek

Farkas Ferenc

[Melléklet: Farkas Ferenc levele Veres Péternek]

Kedves Péter!

A Babits Mihály síremlékének megfeneklett problémájával fordulok Hozzád. Keresztury Dezső Babits kézirati hagyatékát megvétette a Széchényi könyvtárral és az özvegy a vételárból 13 000.- Ft-ot bocsájtott Basch Lóránt rendelkezésére azzal, hogy ebből az összegből állítsanak egy Babits Mihály szelleméhez méltó síremléket. Basch Lóránt az özvegy kívánságára Ferenczy Béninél rendelte meg a síremléket, aki azt el is készítette. Az művészileg mindenképpen alkalmas Babits emlékének

a megörökítésére. (Ajánlom, hogy Keresztury Dezsővel együtt nézzétek meg Ferenczy Béni műtermében. Telefonja: 310-244.) E síremlék elkészült és annak csak a bronz részének a kiöntéséért a Képzőművészeti Alap vállalata 9 000.- Ft-ot kér, egyszóval a rendelkezésre álló 13 000.- Ft-ból nem futja a síremlék kivitelezése. Nem is beszélek arról, hogy Ferenczy Béni – aki nem tartozik az anyagiakban bővelkedő művészek közé – egy félévig terjedő munkájáért egy vas honoráriumhoz sem juthatna. Keresztury Dezsővel abban állapodtunk meg, hogy Hozzád fordulok és megkérlek arra, úgysis, mint az Írók Szövetségének elnökét, de legfőképpen úgysis, mint minden igaz magyar szellemi ügynek a pártolóját, hogy hívj életre egy Babits síremlék bizottságot és indíts el egy írók közötti gyűjtést – persze azok között, akik Babits szellemiségét elismerik és kerekítsétek ki ilyenformán a meglevő 13 000.- Ft-ot 25–30 000.- Ft-ra. Az emlékbizottságba Keresztury Dezsőt vonjad be elsősorban, hisz ő indította el a zátonyra futott síremlék ügyét, Basch Lórántot, mert ő istápolta eddig az ügyet (no meg azért is, nehogy egy „urbánusnépi” ügyet fabrikáljanak az emlékbizottság összetételéből) gondolom, helyes volna Gyulát is belevonni.

Én úgy keveredtem ebbe az ügybe, hogy láttam az elkészült emlékművet s hallottam Ferenczy Bénitől, hogy miként feneklett meg a kivitelezés előtt az egész síremlék ügye. Szerepem ennek a levélnek a megírásával meg is szűnik.

Nagyon kérlek, Péter, ezt az ügyet tedd a helyére. Ha én bármiben segítségedre lehetek, természetesen állok rendelkezésedre.

Régi barátsággal köszönt

Farkas Ferenc

BOLDIZSÁR IVÁN

Budapest, 1954. november 18.

Kedves Gyula,
ama ritka hontársak egyike vagyok ugyan, aki otthoni telefonszámod valóságos belső birtokosa, de nem óhajtok vele visszaélni, ezért írok levelet.

Nagyon-nagyon kérlek, adj ismét verset a Magyar Nemzetbe. A Jelenyin-fordítás kivételével mind megjelentek, az pedig annyira aratási vers, hogy mostanában nem tudom sorát keríteni. Nem mentség, de megjegyzem, hogy aratási idő alatt szabadságon voltam és nem intézkedtem idejekorán. Olvasom, hogy a rádióban november 26-án új verseidből adnak elő. Nem kaphatnánk belőle?

Többszörös fül- és száj-áttétellel az a hír jutott el hozzám, hogy neheztelsz a Magyar Nemzetre, pontosabban rám, mert verseid nem jelentek meg. Nem tudom, neheztelsz-e valóban, de lelkiismeretem, úgy érzem, tiszta. Az említett fordításon kívül nem tudok meg nem jelent versedről.

Nagyon kérlek, ha lehetséges, nyugtass meg, hogy tévedtem és még inkább, küldj verset.

Sok szeretettel
tisztelő híved

Boldizsár Iván

BOLDIZSÁR IVÁNNAK

[Budapest], 1954. november 22.

Kedves Barátom,
nehezen válaszolok; közügy keveredik személyessel. Annak idején magam jelentkeztem azzal, kedvem volna folyamatosan verset írni, első-sorban azok számára a vidékiek számára, akiket leghamarabb a Magyar Nemzet ér el. Megállapodtunk, általában kéthetenként közöltök verseimből. Rögtön az első borítékban négy-öt ment.

Nem egy maradt a szerkesztői fiókban, hanem három. Volt, ami nem két hét, hanem két hónapi időközzel jelent meg. Ismerve a szerkesztőségek zűrzavarát, két alkalommal is megkérdeztem tőled, áll az a megállapodás?

Csak most, ráeszmélve, hány vers is maradt miatta megíratlan, fog el némi sértettség már arra a másik gondolatra, hogy írói pályámon soha nem bántak ilyen megalázóan velem, soha nem vezettek így az orromnál fogva; soha nem láttam ilyen közvetlenül szellemi életünknek azt a hazugsági, nem mai keletű elemét, ami csak annál riasztóbb, ha nem a tudatból, hanem az ösztönből folyik.

Nem neheztelek rád, azt láthattad. Ha [Veres] Péter nem faggat, véletlenül sem mondom el véleményemet, amely már akkor kialakult, amikor a versküldést abbahagytam. Nem haragból. Pusztán azért, mert magától a versírástól vették el a kedvem.

A régi barátsággal köszöntlek

Illyés Gyula

FERENCZY BÉNI

[Budapest, 1954. november]

Kedves Gyula,
itt járt megint Basch, és arra kér engem, hogy én kérjelek téged, hogy te írj nekem, hogy Babits síremlékére leghelyesebbnek tartanád, hogy az

általam proponált szöveg kerüljön rá – éspedig így: „És monda akkor az isten – a szó a tied, a fegyver az enyém, te csak prédikálj, Jónás, én cselekszem. Ninive nem él örökké, stb., stb., stb. vagy ezer-annyi, az én szájamban ugyanazt jelenti.” Ezt a szöveget (a Jónás végén, 363. oldal) persze Basch választotta. Esküszik, hogy ez a legjobb és a legalkalmasabb, többek közt azért, mert Basch szerint mindenki tudja vagy rögtön megérti, hogy ez antináci jelentésű és Ninive itt Berlint jelenti, stb., stb. Én megsúgom neked, hogy én ezt nem látom és értem – viszont a sírkő úgy van tervezve, hogy szöveg kell rá – vagy legalábbis jó volna –, most a Népművelési Minisztériumba van két kis vázlatom és egy gipsz makettem, ott persze azt mondták, hogy a szöveget az ő irodalmi csoportjuk (vagy osztályuk) fogja kiválasztani.

A puszták népéhez visszamaradt rajzokat itt mellékelve küldöm – a kiadóék annyira meg voltak elégedve a rajzaimmal, hogy most még egy Urbán novellát is kell illusztrálnom. „Úgy kell neked – mondod te kajánul –, mért ambicionáltad annyira a puszták népét?” A kiadóék különben megígérték, hogy a többi rajzot is visszakapjuk. 16 rajz lesz a könyvben a címlapon, az ispán és a görnyedve répát gyomláló asszonyok – az is csak fekete-fehérbe – a piros, fehér, zöld az én tervemben nem tetszett.

Szervusz, ölel

Béni
és Erzsébet is

FERENCZY BÉNI

[Budapest], 1954. november 30.

Kedves Gyula,

Mint a síremlék bizottság elnökének, megküldöm neked is ezt az elszámolást – melyben én sem ismerem ki magamat. Ezért nem lehetetlen, hogy idővel, mint Pheidias, aki életének utolsó éveit börtönben töltötte, mert nem tudott pár mázsa aranyról elszámolni, amit Pallas Athenae szobrára kellett volna felhasználnia – nekem is bajom lesz. De azt mondhatom akkor – ce sont les dangers du métier, mint Victor Emmanuel, mikor eredménytelenül megbombázták.

Megragadom stb., stb. – hogy szavaid megrázóak voltak és maradandóbb érzésből kovácsoltak, mint az én reliefem. De ez így is van rendjén – nem csak az irodalom, az írók is előbbre valók – mint ez a csürhe, melyhez szerencsém van tartozni.

Térdfajrással ölel
Szombat reggel.

Béni

BASCH LÓRÁNT

Budapest, 1954. december 10.

Kedves Gyula,

Ilonka megkért, köszönjem meg nevében amit Mihály emlékéért legutóbb is tettél. Engedd meg, hogy ehhez a magam köszönetét is fűzzem. Talán tudsz arról, hogy Ilonka a kéziratoknak a Széchenyi Könyvtárnál történt letételekor kikötötte, hogy a még ki nem adott kéziratok publikációjához rajtam kívül, Kereszturyval, a Te hozzájárulásod kell. Tudsz arról is, hogy még az ostrom előtt ki volt szedve a Babits-Kosztolányi-Juhász kölcsönös levelezés; a szedés megsemmisült. Egy fiatal irodalomtörténész hozzám fordult, hogy a „Tiszatáj” című szegedi folyóiratban publikálni szeretné a teljes Babits-Juhász levelezést, és azt kiegészítő néhány más levelet, szám szerint mintegy hetven darabot, köztük a hagyatékhoz tartozó mintegy ötven levelet. Aggályaim: helyes-e ezt a részt kiszakítani az egységből (a három levelező utalgat kölcsönösen írott leveleikre) és helyes-e ezt a folyóiratot első megjelenési fórumnak választani Babits szempontjából. Felfogásom különben is az, hogy amíg Babits művét nem adják ki (háromnegyed éve kotlik Bóka egy versválogatáson), nincs értelme és nincs szükség arra, hogy fiatalkori levelezésbe adjunk betekintést. Kérdés, hogy ezek a szempontok súlyosabbak-e, mint az irodalomtörténeti érdek, ami a publikáláshoz fűződik? A levelek tartalma teljesen aggálytalan, nem úgy, mint a Kosztolányival váltott leveleké. Erre kérném szíves válaszodat, egyszerűség kedvéért akár telefonon (150-522), a reggeli vagy délutáni órákban.

A „Magvető” prospektusából látom, hogy egyedül Babits nem szerepel azon írók között, akiknek műveit az Írószövetség kiadni kívánja. Vajon ez szándékolt-e?

Hogy egy vádpontot tisztázzak, megírtam az itt küldött tanulmányt. Könnyebbség kedvéért a visszaküldésre alkalmas borítékot is mellékelek; ha tévedtem volna valamiben, köszönettel venném kiigazításodat.

Régi barátsággal és legjobb kívánságaimmal
hűségesed

Basch Lóránt

NÉMETH LÁSZLÓ

Budapest, 1954. december 25.

Kedves Gyula!

Bocsáss meg, hogy nem tudtalak fölkeresni; épp szenteste átvettem a nemzet ajándékát – s most azzal vagyok elfoglalva, hogy játszom vele, illetőleg a vérnyomásmérővel.

Külön is bánt, hogy a feleségem, mint kiderült, részt vett olyan tanácskozásokon, melyeknek céljuk az én „megvédésem” volt. Engem nem kell megvédeni – annál inkább, mert ezzel a karácsonnyal (hat hete árulózt le ugyanezért a jelentéktelen s ártatlan egyfelvonásosért a Szabad Európa) írói pályám, nagy megkönnyebbedésemre, véget ért.

Ha volt íróársaim közül valaki védekezni akar a látszat ellen, hogy hallgatásával a merényletsorozatban, amely a nemzet életéből s általában az életből kiszorított, a tekintély ellenére részt vett, az, mint eddig is, az ő lelkiismeretének s pályájának az ügye, melyre én nem emlékeztethetem.

Jobb ünnepet s boldog új évet kíván mindkettőtöknek:

Németh László

NÉMETH LÁSZLÓ

Budapest, 1954. december 28.

Kedves Gyula!

Ma délelőtt összeszedtük a három színdarab – mint kiderült: utolsó példányait (kettő készült, de csak egy van már meg), s még elutazásom előtt (holnap reggel utazom) felküldöm hozzád.

Ne várj a Galileihez hasonló kész, dramaturgokkal átemésztett műveket. A Szörnyeteg és az Áruló a betegségemet közvetlen megelőző időben (decemberben és januárban) készült, a napi fordítás után, az éjszaka óráiban, sokszor a Karilt [fájdalomcsillapító] használva műzsául. Céljuk, persze ösztönösen, már a prevenció volt, kidobni magamból azt a fájdalmat, amely, éreztem, összeroppantja az agyamat. Az Áruló témája rég megvolt bennem, de [Sárközi] Mártáék, Sinkáék hangos „áruló” kiáltozása aktualizálta; bizonyos fokig igazat adtam nekik, hisz minden ilyen vádban van némi igazság, amit a lelkiismeret, ha van, föl-nagyítva érez, ugyanakkor persze a nemzetnek is megadtam a magáét, s ez teszi a darabot egyelőre három-négy ember olvasmányává (idáig ketten látták). A Szörnyeteg harmadik-negyedik felvonása elhamarkodott, kifejtetlen: de talán a legélesebb s a valóságot természetesen műszerűen túlzó kifejezése annak a meghasonlásnak, amelybe emberekkel, családdal, barátokkal, pályatársakkal kerültem. A II. Józsefhez nem kell sok magyarázat; április második felében írtam meg Adylygeten. Sajnos ezt is elérte mindannak a sorsa, amit betegségem óta írtam (tán a Levelek a hipertóniáról kivéve), az áldozat, erőfeszítés, hogy agyam tartalmából valamit megmentsek, nem állt arányban az elért eredménnyel...

S ezzel itt is vagyunk a Petőfi Mezőberénybennél. Nagyon szégyellem, Gyula, hogy mint valami öreg csecsemőt, ebben az évben már háromszor

kell dajkaként tisztába raknod. A Galilei-üggyel valóban én terheltelek, a másik kettőben azonban nem vagyok hibás. Több időt vesztegettel a Petőfi Mezőberényben (e jelentéktelen jószág) bevezetésére, fedezésére, megvédésére, mint én a megírására. De, bár korántsem vagyunk még a dolog végén, átállítottam már magam annyira a derűről, amellyel Pestre jöttem, az új atmoszférára, amelyben élni fogok és fogunk, hogy a dupla szégyen mellett az eset előnyeit is lássam. 1. A „magyar irodalom becsülete”, ha ugyan kockára tette ez az írás, mégiscsak „megvédődött”... 2. Írtál egy kitűnő kis műelemzést, amilyen a magyar irodalomban, Kosztolányi Bárárok-elemzésén kívül (nem akarom a két művet összehasonlítani) tudtommal nemigen van. 3. Ha számomra nem is ért véget ezzel az ügy (sőt a tapasztalás szerint a számárpatak rúgása után ilyenkor az elefánttalpak tiprása szokott következni), mégiscsak hallottam közben az igazság vagy (s betegnek ez tán még kedvesebb) az irodalom szavát is.

Vásárhelyen igyekeztem bezárkózni, s elvágni a világ felé vivő szálakat, ami persze azt is jelenti nálam, hogy állandó készenlétben élek a legrosszabbra. A Bóka [László] bombája azért is bántott – mert egy orvosi, vagy inkább öngyógyítási kísérletbe hullott belé, amelyről azt hittem, igen meggyőző és sok ezer beteg életében utánozható lesz. Végeredményben azonban arról győzött meg, s győzhet meg másokat is, hogy helyes úton jártam: mert ezt a traumát aránylag jól vészeltem át. Épp szenteste délelőttjén mondtam valakinek, hogy kísérletemben, mivel értágító gyógyszereket nem szedek, hanem egy sajátságos diétával nyomtam le a vérnyomásomat, az a veszély, hogy ha agyamat most egy váratlan csapás éri, nem lesz, ami hatását az érrendszerben feltartóztatasa. S alig két óra múlva itt volt a csapás, s még aznap este a 230-as vérnyomás. De annak ellenére, hogy három nap igen sokat kellett beszélnem, tárgyalnom is, a megfelelő ellenrendszabályokkal (amelyek közt nem utolsó helyen állt a most tíz éve nálatok is nagyban űzött mosogató) sikerült a vérnyomást megint leszorítanom, úgy, hogy tegnap már 160-at is mértem. Ez azt mutatja – hogy nemcsak az „agydiéta” gondolata helyes, de, hogy az ellenállásom is fokozódott az alatt a két hónap alatt, ami alatt magamnak voltam orvos... Hogy aztán azzal az állandó feszültséggel, amelybe most lebecsátkozom, hogy tudok megbirkózni, más kérdés... Ha a világ rosszabbodik, akkor ennek a betegségnek is rosszabbodnia kell. Hisz voltaképp a világ – a szellemi atmoszféra – rosszaságának a tömegbetegsége, éppúgy mint a tüdővész, a lakás és hygiénés viszonyok rosszaságáé.

De hát ezzel már biztos előttem gyanús, az Erdélyi nyelvészetére emlékeztető vidékekre tévedtem. Megköszönve hát, remélem, utolsó aszisztenciádat, búcsúzom tőled s Flórától is, aki bizonyára nemcsak a

telefonokban vett részt – ez alkalommal éppúgy, mint tíz éve, amikor a Sarolta-intézetből föl-fölzarándokolt hozzánk.

Szeretettel:

Németh László

GYÁRFÁS MIKLÓS

[Budapest], 1954. december 28.

Kedves Gyuszi!

Amikor Bóka [László] cikkét elolvastam, azt mondtam, kitűnő dráma lehet Németh László egyfelvonásosa. A cikk hatására el is olvastam és nem csalódtam. De nem erről akarok beszélni, hanem arról, hogy olvastam a mai Szabad Népben Petőfi Mezőberényben című írásodat. Tudod, nekem soha sincsen igazán rosszkedvem, még a keserűségem, a bánatom sem firtor nélküli. De ma, a pillanat közepébe célzó és pontosan találó szavaidon gyönyörködve, még valami rendellenes, szabálytalan jókedvet is éreztem, külön jókedvet.

Szeretettel üdvözlök

Gyárfás Miklós

GYERGYAI ALBERT

[Budapest], 1954. december 28.

Bravó! Így szeretünk, így csodálunk! és így hiszünk továbbra is egy szebb irodalmi életben!

Szeretettel és boldog új esztendőket kívánva, öreg híved és tisztelőd

Gyergyai Albert

MOLNÁR ISTVÁN

Szeged, 1954. december 29.

Mi olvasók is szeretnénk hallatni hangunkat az egyes irodalmi vitákkal kapcsolatosan. Éppen ezért csupán tájékozódás végett megküldöm a Szabad Néphez intézett levelem másolatát.

Molnár István

Szabad Nép szerkesztősége

Budapest

Nem mint „hivatásos”, csak mint egyszerű olvasó kívánok a „Petőfi Mezőberényben” folyó vitához hozzászólni. Éppen ezért nem fogok hangzatos kifejezéseket használni, nem fogok felelősségre vonni senkit, mert egyéni véleményemmel ellenkezőt írt, hiszen a többség nézete majd eldönti, kinek lesz igaza.

Elöljáróban kívánom leszögezni azt is, hogy Bóka László bírálatának olvasása után sok úgynevezett „hátsó gondolat” kavargott bennem, némi borzongással vegyítve. Ugyanígy jól eső, meleg hullám öntött el Illyés Gyula szavainak igazságai után.

Ha megkérdenénk, hogy mi váltotta ki az egyik avagy a másik érzést bennem, csak azt tudnám mondani, hogy Bóka írásával szemben az olvasó józan demokratizmusának tiltakozása háborodott fel az erőszak igazságtalan követelőzéseivel szemben, míg Illyés Gyula őszinte, az igazságot kereső gondolatai sokban megegyeznek, összhangra találnak a Németh László színművét már ismerő emlékeivel, gondolataival, érzéseivel.

A színdarab valóban nem mindennapi, sablonos, illúziót romboló, az igazságot meghamisító írás. Németh László újat ad, mert a szabadságharc egyik kimagasló alakjának és környezetének vívódásait boncolgatja egy adott történelmi pillanatban: a veszített forradalom napjaiban. A fonalat úgy bonyolítja, hogy míg egy pillanatra megcsillantja azt a sokakban felvetődő lehetőséget, reménységet, hogy a nemzet szabadságáért küzdő költőt meg kellett volna menteni az életnek, hogy az elnyomatás szörnyű napjaiban lelket öntsön a szenvedőkbe, folytassa a küzdelmet a zsarnokság ellen a népért – mindezt úgy teszi, hogy nem sérti, nem hamisítja meg Petőfi emlékét. Olyannak marad emlékünkből, mint aki felelősséggel győzelemre akarja vinni a szabadságharc ügyét és elítéli az ügy árulóit. „... A forradalom az szent – mondja Petőfi –, de akik csinálják, azokat – tisztelet a kivételnek, két csonka kéz is elég volna az elszámolásukra –, azokat szívből megutáltam... én vagyok a népnek felelős minisztérium.”

A drámai feszültséget az életben maradás kedvezőbb lehetősége és a halálos végzet kettőssége idézi elő. Az emberi humanizmusból folyó természetes ösztön azt diktálja: mentsük meg szeretteinket az életnek, bármily áldozat árán is; a történelmi valóság azonban arra kényszeríti az író, hogy a hőse elveszzen a szabadságért vívott csatában.

Ezt a feszültséget oldja fel az olvasóban Németh László művészete úgy, hogy a cselekmény során kibontakozik a főhősnek a forradalom ügyéért aggódó, a népet végtelenül szerető, sokrétű, gazdag lelkivilága. A színmű többi szereplői is húsból és vérből való emberek, de emberi tulajdonságaikban, értékeikben kevesebbek, gyengébbek, mint a főhős, nem tudnak felemelkedni annak színvonalára. Ezért Petőfi szinte magára marad vívódásaiban és úgy látszik, hogy sorsát az élet látszólagos véletlenei döntik el.

Németh László élvezetes, gondolatokkal, problémákkal telített színdarabjának élményszerűsége leköti az olvasót, elgondolkztatja, gazdagítja szellemét.

A kérdéssel kapcsolatosan csupán azért írtam meg ezt a néhány sort, mert az új magyar irodalom ügye nemcsak az írók, az irodalmárok,

kritikusok ügye, hanem ugyanannyira az olvasók, vagy ahogy sokszor érezzük a „neveltek” ügye is. Írók, irodalmárok, kritikusok, azaz „illetékesek” sokszor nyilvánítják egyéni véleményüket, az olvasók tízezres táborának nevében is, azok megkérdése nélkül, tehát véleményük ellenére is. Elítélnék tévesen, vagy magasztalnak hibásan írókat, és írásokat, közben nem veszik észre, hogy legfeljebb csak egyéni, szerény véleményüknek adhatnak hangot és nem az igényes olvasók nagy tömegének kollektív nézeteit tolmácsolják. Ezért nem rokonszenves Bóka cikke, de éppen ezért talált megértésre Illyés Gyula megállapítása. A művészért és a művészetért rajongó közönség neveli, ösztönzi, serkenti az írók újabb és jobb alkotásaira. És az az alkotás, amelyben megcsillan a művész szelleme, alkotó ereje, a művészet „örök értéke”, többé nem vész el, a hivatalos kritikus nem tudja megölni. Úgy érzem ilyen Németh László színműve is. Az olvasók, a hallgatók mindig fogják szeretni, mert megtalálják benne azt, ami után sóvárognak, mert felemelő érzést kelt bennük, feleletet kapnak a felvetett kérdésekre.

Zárszóul csupán annyit, hogy azokat a gondolataimat, érzéseimet vetettem papírra, amelyeket a színmű és a két vita keltettek bennem

Molnár István

RUSZVAY TIBOR

[Vác], 1954. december 30.

Kedves Illyés Gyula!

Nagyon köszönöm, hogy Bóka László támadását „hatálytalanította”. Ezt a köszönetet sokan érzik s hogy én le is írom, azért teszem, mert nemcsak Németh Lászlóról van szó (milyen kár, hogy oly keveset van róla szó!), hanem arról a megszűkítésről, amiről Ön is beszél. Sajnos én nem utasíthatom vissza Bóka támadását, mert nincs lehetőségem rá.

Illyés Gyula emberségből is példát adott mindannyiunknak. Mikor lesz már idő, amikor nem kell másokat védenie, hanem írhat is? Most vagyunk néhányan, akik az irodalomban műveket látunk.

Es nem furcsa, hogy én, aki majd minden Illyés verset ismerek és sok közülük a legkedvesebb számomra, mégis egy újságcikk ürügyén köszöntöm Illyés Gyulát? Ez mutatja, hogy mennyire közügy lett már a cikk minden gondolata.

Kicsit mélabúsan, de nagy tisztelettel köszönti

Ruszvay Tibor
gimnáziumi tanár, Vác

BÓDY PÁL

ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS GAZDASÁGPOLITIKA AUSZTRIÁBAN A HIDEGHÁBORÚ SODRÁSÁBAN

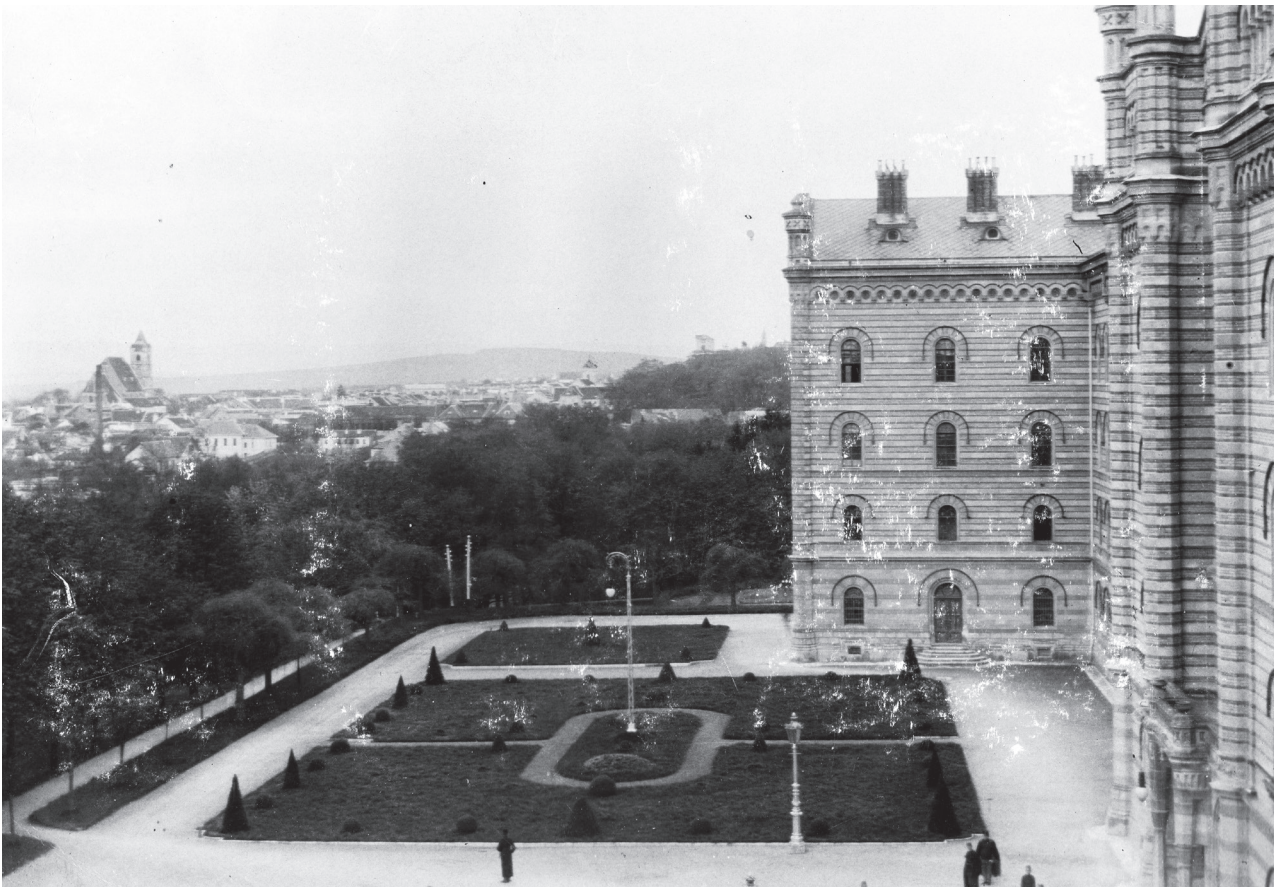
Több osztrák és külföldi tanulmány foglalkozik Ausztria kiemelkedő gazdasági fejlődésével az 1945 utáni évtizedben és azt követően. Írásomban az 1945–1955 közötti évek rendkívül bonyolult, de nagyon sikeres gazdaságpolitika-történetét és jelentőségét ismertetem.

Nemcsak gazdasági, hanem belpolitikai, világpolitikai és társadalmi folyamatok is alakítják a különböző országok gazdasági fejlődését. Ez különösen érvényes Ausztriára. Mivel a magyarság számára szembeűnő Ausztria gazdasági fejlődése, egy ismert osztrák gazdaságtudóst idézek ezzel kapcsolatban. Hans Seidel alapos munkájában a következőket írta: „A kommunista rendszer megszűnése után gyakran megkérdezték, hogyan sikerült a nyugat-európai államoknak áttérni a második világháború alatti központosított had-gazdasági rendszerről a piacgazdaságra. Engem mint a korszak tanúját kérdeztek, mert mint fiatal gazdasági kutató szerepet játszottam a háború utáni osztrák gazdaságpolitika alakításában. Hamarosan rájöttem arra, hogy az akkori tapasztalatokat nem lehet a jelenkorra alkalmazni. Így foglalom össze felismerésemet: a háborút követő nyugat-európai gazdaságpolitikát a harmincas évek világgazdasági válsága és a második világháború alakította. Azt a reformpolitikát, amely a szovjetrendszer bukása után jött létre, a szocializmus gazdasági és politikai kudarca alakította.”¹

Politikai-gazdasági helyzet

Melyek voltak azok a nemzetközi politikai tényezők, amelyek Ausztria háború utáni gazdaságpolitikáját meghatározták? A lényegét így ragadja meg Hans Seidel: „Ausztria gazdasági és politikai sorsát a második világháborút követően alapvetően a győztes hatalmak két döntése határozta meg: Az 1943. november 1-én készült moszkvai kijelentés alapján Ausztriát újból mint független államot hozták létre. Az 1945. július 7. – 1945. augusztus 2. közötti potsdami konferencián azt a döntést hozták, hogy a

¹ Hans Seidel: *Österreichs Wirtschaft und Wirtschaftspolitik nach dem Zweiten Weltkrieg*. 2005, Wien, 5. (Az idézeteket Bódy Pál fordította.)

*Császári és Királyi Katonai Főreáliskola (ma Martin Kaszárnya), kilátás a város felé, Kismarton, 1912
(Fotó: Fortepan/Péchy László)*

külföldi német vagyont a szövetséges nagyhatalmak mint a háború által okozott károk jóvátételét lefoglalják.”²

Az idézett döntések alapján Ausztria több jelentős gazdasági-politikai jogosultságot kapott. 1945-ben megalakult az osztrák kormány Karl Renner vezetésével, a szovjet parancsnok támogatásával. Ezt a nyugati nagyhatalmak később Ausztria egész területére érvényes kormánynak ismerték el. 1946-ban az ország UNRRA-segélyt (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – gazdasági segélyszervezet) kapott az Egyesült Nemzetektől, csatlakozhatott a nemzetközi gazdasági szervezetekhez, például a Marshall-terv rendszeréhez, az IMF-hez és Világbankhoz, és tulajdonjogot kapott az ország területén található német tulajdonhoz.

Az országot négy megszálló zónára osztották. Mindegyik megszálló hatalom egy kijelölt területet foglalt el, és ott kapott katonai, politikai, gazdasági teljhatalmat. A fővárost is négy zónára osztották. 1945 és 1955 között a szövetséges ellenőrző bizottság gyakorolta Ausztria felett

² Seidel 2005, 343.

a politikai, gazdasági, nemzetközi hatáskört. Fontos tényező volt, hogy a különböző megszálló zónák Ausztria mely területén helyezkedtek el. Burgenland, Bécs és Alsó-Ausztria tartozott a szovjet, Felső-Ausztria és Salzburg az amerikai, Stájerország és Karintia az angol, Tirol és Vorarlberg pedig a francia zónába.

A Szovjetunió nem tekintette Ausztriát saját érdekeltségi területének, mégis gyakori konfliktus keletkezett közte és a nyugati szövetségesek között. A nyugatiak az országot a nyugat-európaiak közé sorolták, és arra törekedtek, hogy anyagi támogatással, tanácsadással, kedvezményekkel biztosítsák a politikai és gazdasági stabilitását. Ezt a Marshall-terv is támogatta, hiszen Ausztria elfogadta a négyéves támogatási rendszert. Az ország végleg Nyugat-Európa rendszeréhez csatlakozott.

A háborús pusztítások és a nagyhatalmi konfliktusok nem garantálták a sikeres fejlődés lehetőségét. Visszatekintve, az osztrák gazdaságpolitikát két tényező határozta meg: egyrészt az újjáépítés, az első szükséges intézkedések, és a külföldi segélyek, másrészt, hogy e lépések lehetővé tették egy sajátos stratégiai gazdasági szemléletet. Mindez egyeztetések alapján jött létre, melyet Hans Seidel fokozatos gazdaságfejlesztésként ismertet. Egy harmadik tényező is kapcsolódik ezekhez: az osztrák gondolkodásmód, mely különböző gazdasági modellek vizsgálata alapján kialakította, és időnként változtatta a körülmények által indokolt gazdasági modell hasznosítását. Áttekintésemben ezeket a folyamatokat foglalom össze.

Bevezető gondolatként Seidel erre vonatkozó megjegyzését idézem: „Az évezredforduló szempontjából úgy látom, hogy az akkori (1945–1955) gazdasági rendszer egy átmeneti rendszer volt. Az ötvenes években a domináns elemek jelentősége csökkent vagy eltűnt. Az európai belső piac, a világ gazdaság globalizációja és a pénzügyi kapitalizmus fokozatosan átalakították saját gazdasági rendszerünket. Ezt az átalakulást Ausztria meghatározó társadalmi csoportjai támogatták, annak ellenére, hogy a »turbó-kapitalizmus« egyes elemeit kritizálták.”³

Újjáépítés Ausztriában

A háború okozta anyagi károk látványosak voltak, becsült értékük 160 milliárd schilling (57 milliárd euró) volt. 360 000 lakás pusztult el vagy sérült meg. 400 000 osztrák halt meg a háború miatt. A károk túlnyomó része a kelet-ausztriai térséget (Bécs, Alsó-Ausztria, Burgenland)

³ Seidel 2005, 567–568.

érintette. Itt a vasipar 60 százaléka, a gépipar 70 százaléka veszett oda, a nyugat-ausztriai térségben minimális volt a veszteség. A kelet-ausztriai közlekedési rendszer nagy része megsemmisült a bombázásokban. A nyugati országrészben viszont nagyjából működőképes maradt az elektromos vasúti hálózat. A szovjet megszállók lefoglalták vagy elszállították a kelet-ausztriai ipari létesítményeket, de a nyugatiak az újjáépítést támogatták.⁴

Az anyagi károkon kívül nagyon sürgős gazdasági kérdések vártak megoldásra: az élelmiszer- és üzemfűtőanyag-ellátás biztosítása, a pénzügyi rendszer bevezetése, a nemzeti bank létrehozása, a várható infláció megfékezése. Sürgető volt az élelmiszer-ellátás megoldása, mivel főleg a keleti országrészben a lakosság nélkülözött. 1945-ben két állami hivatal jött létre az élelmiszer-ellátási rendszer megszervezésére. A német birodalmi jegyrendszer továbbra is működött, de szervezeti és elosztási rendszerét át kellett alakítani. Az osztrák termelés nem tudott elegendő élelmiszert előállítani, szükség volt külföldi segélyekre. Ennek forrása 1946-ban az UNRRA segély volt, a következő évben az USA kongresszusa biztosított rendkívüli segílyt. A válsághelyzet két olyan kérdést is felvetett, amellyel országos szinten foglalkozott a kormány: először, a gazdaság kapacitásának mozgósítása az élelmiszerválság kezelésére, másodsor a gazdaság szerkezeti átalakítása. Létrejött egy válságkezelő csoport, amely javaslatot tett az élelmiszerhiány és az ipari termékhiány megoldására. Mindkét hiány kezelését különálló minisztériumi hatóságok szervezték meg. 1948-ban a külföldi támogatásoknak és a gazdasági lendületének köszönhetően megszűnt az élelmiszerhiány.

Hasonló helyzet alakult ki az ipari termékek előállításában. Ennek megoldását az országos szervezeti-tervezési rendszer nem tudta megoldani, jelentős fennakadások alakultak ki, melyek egy központosított tervezési rendszerben, így például a szovjetben is gyakran előfordulnak. Ennek következményeként 1949-ben feloszlatták az ipari termékek szervezetét. Fontos eredmény volt, hogy országos vita alakult a gazdasági tervezés kérdéseiről, a feloszlott rendszer tanulságairól. Az oszt-rák iparegyesület elnöke szerint: „Az iparnak az a véleménye, hogy a jelenlegi körülmények között szükség van egy jól átgondolt és pontosan kezelt gazdasági tervezésre, amely egyik feltétele a gazdasági fejlődésnek. Azonban mindenfajta gazdasági tervezés egy olyan eszköz, amely

⁴ Charlotte Natmessing: *Österreichs Wirtschaft im Kalten Krieg* In István Majoros–Zoltán Maruzsa–Oliver Rathkolb: *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. 2010, Wien–Budapest, 152.; Fritz Weber: *Wiederaufbau zwischen Ost und West* In Reinhard Sieder – Heinz Steinert – Emmerich Tólos: *Österreich 1945–1995. Gesellschaft, Politik, Kultur*. 1995–1996, Wien, 74.

kizárólag szükséghelyzet idején alkalmazható, és amely átmenetet jelent a gazdasági folyamatok normális működéséhez.”⁵

A következő fontos lépés egy új pénzügyi rendszer és a pénzügyi stabilitás megteremtése volt. A német birodalmi korszakban a gazdaság minden elemét központilag irányították és ellenőrizték, így a pénzügyet, az ár- és bérrendszert. A háború után a bankpénztárakat bezárták, 1945 júliusában lehetett újra pénzt felvenni, azonban legfeljebb havonta 150 reichsmark értékben. Az új kormánynak a következő feladatai voltak: létrehozni egy osztrák pénznemet, és elválasztani a német reichsmark rendszerétől. A hatalmas mennyiségű reichsmark-forgalmat fokozatosan lecsökkentették és átváltották schilling pénznemre, a különböző pénzügyi intézményeket tehermentesítették a felhalmozódott értéktelen adósságoktól, végül a bankszámla-tulajdonosok veszteségeit korlátozták. Hosszas tárgyalások és egyeztetések után 1945–1947 között sikerült ezt rendezni. Jelentős eredmény volt az 1945 decemberében elfogadott Schilling-törvény, amely bevezette a schillinget mint Ausztria törvényes pénznemét. A forgalomban lévő reichsmark-jegyeket be kellett váltani 1:1 árfolyamon, de személyenként csak 150 schillinget fizettek ki készpénzben, a fennmaradó összeget jóváírták a bankszámlákon. A törvény elfogadása előtti bankbetétek 40 százalékát fizették ki, a többit zárolták. Két évig tartott az új rendszer véglegesítése, amit egy új törvény biztosított 1947-ben.⁶

Az új pénzügyi rendszer bevezetésének célja a túlzott pénzforgalom csökkentése, illetve a növekedő infláció mérséklése. Az új bankrendszer zárolta, illetve véglegesen lefoglalta a betétek 60 százalékát. Becslések szerint ez az összeg 10,8 milliárd schilling veszteséget jelentett.⁷ Ugyanakkor nem oldódott meg az infláció növekedése 1948–1952 között. 1948-ban 21,3 százalék volt az évi fogyasztói infláció, 1951-ben pedig 39 százalék. A schilling–dollár árfolyam pedig 1953-ban 1:26-ra emelkedett.⁸ A vizsgált korszakban általános probléma volt az infláció nagymértékű emelkedése, sőt állandó ingadozása évről évre. Ebben több tényezőnek volt szerepe. Ugyanakkor az osztrák kormány és a munkaügyi szervezetek több módon próbálták mérsékelni az árak emelkedését, ezek is hozzájárultak az ingadozásokhoz, emelkedésekhez, illetve részben a csekély árcsökkenéshez. Azonban 1952-ig az infláció emelkedése to-

⁵ Seidel 2005, 199.

⁶ Uo. 111., 119., 128., 156.; Natmessing 1995–1996, 154–158.

⁷ Natmessing 1995–1996, 158.

⁸ Seidel 2005, 165. A fogyasztói árindex az előző év árainak százalékos változása alapján kerül megállapításra. Ez egy nemzetközileg elismert eljárás. Az általam idézett adatokat ennek az eljárásnak alapján számította ki az osztrák statisztikai hivatal. Ezeket az adatokat minden esetben a megjelölt elismert források dokumentálják.

vábbra is folytatódott, a fokozatos megoldást az abban az évben kezdődő stabilizációs gazdaságpolitika jelentette.

Az osztrák gazdaságpolitika egyik sajátos intézménye a Szociális Partnerség volt, amely 1947-ben jött létre és a következő évtizedekben a gazdasági rendszer alapvető tényezőjeként működött. Alapkonceptiója, hogy a munkáltatói, szakszervezeti és szakmai intézmények együttműködése alapján megegyezés szülessen a bérek és árak méretéről. Ezek a szervezetek, melyek a gazdaságpolitikai intézkedések egyeztetésében is szerepet játszottak, a következők: a szakszervezetek szövetsége, a munkavállalók kamarája, a munkaadók kamarája, a mezőgazdasági kamara és az iparosok szövetsége. Az első ilyen egyeztetés 1947-ben volt, és az áremelkedés mértéke vezetett a megegyezéshez. Az évi fogyasztói árak 130 százalékra emelkedtek, a bérek viszont csak 85 százalékra. Részben az egyeztetés, részben a bevezetett pénzügyi rendszer hatására sikerült az inflációt jelentősen csökkenteni. Az árak 1948-ban 21 százalékra csökkentek és a következő három évben mérsékelten emelkedtek. Ám a következő évtizedekben ez az egyeztetési rendszer nem teljesítette eredeti rendeltetését. Charlotte Natmessaging gazdaságtörténész szerint: „Ezek az egyeztetések – különösen az utolsó kettő – mindinkább kisebb szerepet játszottak, és nem tudták a várakozásokat teljesíteni. A relatív kis hatásokat az erős áremelkedés váltotta ki. Az 1950-es évek kezdetén jelentkező újabb inflációra ezek az egyeztetések nem tudtak hatást gyakorolni, egyrészt a gyakori sztrájkok következtében, másrészt az úgynevezett Raab–Kamitz-kurzus miatt, amely egy új gazdaságpolitikát vezetett be.”⁹

Az eddig felsorolt gazdaságpolitikai tevékenységek alkották az *Újjáépítés* néven ismert átmeneti szakaszt. Hans Seidel ezt átmeneti rendszerként ismerteti. E szakasznak van még egy fontos alkotórésze, és ez az államosított ipar, amely a háborút követő években jött létre. Ekkor az állam gazdaságpolitikai szerepét Európában elfogadták, melynek megvalósítását a Marshall-terv jelentette, amelynek konkrét javaslata Ausztriában egyes létfontosságú ipari vállalatok államosításában jelent meg, s amelyet az első osztrák kormány kezdeményezett. A következő kormány két államosítási törvényt hozott: az első olyan vállalatokat vett állami vagy tartományi tulajdonba, melyek a nehézipar, erőforrások, bányák, közlekedés területein játszottak meghatározó szerepet, illetve három nagyméretű bankvállalatot is. A második az elektromosság ellátását biztosító vállalatokat érintette. Államosítás már előzőleg is létezett

⁹ Natmessaging 1995–1996, 158–159.

Ausztriában, a posta, a vasút, a városi közlekedés, városi szolgáltatások területén. Így a háborút követő osztrák gazdasági rendszerben a következő intézmények szerepeltek: államosított vállalatok, szociális partnerség és korlátozott piacgazdasági folyamatok egy demokratikus államrendszerben.

Az államosítás elfogadásában és támogatásában egy további gazdaságpolitikai tényező is szerepelt. A potsdami egyezmény alapján a megszálló hatalom jogosult lett arra, hogy teljes tulajdonjoggal rendelkezzen a külföldi német tulajdon felett. Ez Ausztria szempontjából azért volt rendkívüli, mivel a német tulajdonú vállalatok az ország kiemelt vállalatai közé tartoztak. Az államosítással azt remélték, hogy ezek osztrák tulajdonban maradnak. Ez csak részben valósult meg, mivel a szovjet csapatok által megszállt területeken a szovjet parancsnokság érvényesítette a tulajdonjogát a vállalatok, ipari létesítmények, sőt, az olajtermelő területek felett is. Ezek a létesítmények Ausztria ipari értékének 10 százalékát képezték és 450 ipari vállalat tartozott hozzájuk.¹⁰ A nyugati szövetségesek területén a vállalatok átmenetileg osztrák gazdálkodás alá kerültek és a Marshall-terv támogatása alapján elindították az osztrák ipar fellendülését. Az államosított vállalatok hatékonyan járultak hozzá az 1950-es évek gazdasági fejlődéséhez. 1955-ben több mint 120 ezer alkalmazott dolgozott az állami szektorban. Az 1950-es évek végén az osztrák export 30 százalékát ők teljesítették.¹¹

Nyugat-európai és ausztriai gazdaságpolitikai elképzelések

Az eddig ismertetett Újjáépítés tárgyalásakor azokat a gazdaságpolitikai intézkedéseket soroltam fel, amelyek a háborút követő éveket jellemezték. Felmerül a kérdés, hogy ezek milyen gazdaságpolitikai elképzelések alapján jöttek létre, melyek voltak azok elméleti alapelvei? A kérdésre elsősorban Hans Seidel elemzése alapján válaszolok, mivel így az osztrák gazdaságpolitika alapvető szemléletét is bemutathatom.

A győztes nyugati hatalmak közgazdasági elképzeléseit olyan elméletek jellemezték, melyek az 1929-es gazdasági válság és a háborús gazdasági rendszer hatására jöttek létre. Az alapvető kérdést John Maynard Keynes angol közgazdász fogalmazta meg: hogyan biztosítható a piacgazdasági rendszer keretében a teljes foglalkoztatás? Az általa javasolt közgazdasági elmélet részletes gazdaságpolitikai javaslatokat ajánlott a

¹⁰ Oliver Rathkolb: *Die paradoxe Republik. Österreich von 1945 bis 2005*. 2005, Wien, 105.

¹¹ Natmessing 1995–1996, 162.

nemzeti és nemzetközi piacgazdasági rendszerek módosítására. A háborút követő időszakban több Keynes-alapú gazdaságpolitikai intézkedés történt a nyugati államokban: tervezés, előrejelzés, költségvetési elemzés, gazdaságfejlesztési projekt. A javaslatok között kiemelten szerepelt az állam szerepe és feladata a foglalkoztatás biztosítására, de a piacgazdasági rendszer fenntartására is. Ezek az elképzelések nem voltak alkalmasak a háborút követő „újjaépítési” feladatok megoldására, mivel az olyan problémákkal szembesült, mint a lakosság élelmiszerellátása, az ipari termelés visszaesése, a közlekedési rendszer felújítása, a befektető tőke hiánya. Ezek megoldására hirdette meg Marshall amerikai külügyminiszter 1947 áprilisában a róla elnevezett segélyprogramot.

A Marshall-tervnek két fő célkitűzése volt: olyan országoknak nyújtani segítyt, amelyek nem voltak képesek gazdasági fejlődésüket beindítani és lakosságuk ellátását biztosítani, illetve olyanoknak, amelyek jobb állapotban voltak ugyan, de szükségük volt külföldi tőkeforrásokra az ipari, energetikai erőforrásaik támogatására. Ausztria mindkét szempontból készen állt arra, amit Fritz Weber gazdaságtörténész kiváló elemzésében kifejtett: „1947-ben az újjaépítés olyan feladatai álltak előtérben, mint nyersanyag és géprendszerek beszerzése külföldi forrásokból, valamint ezek magasabb szintű fejlesztése.”¹² A Marshall-terv viszont azt is követelte, hogy a résztvevő országok egyeztessék szükségleteiket és gazdaságpolitikájukat a többiekkel, az újonnan felállított OEEC szervezettel (Organisation for European Economic Cooperation), külkereskedelmi partnereikkel, valamint az 1950-ben létrehozott Európai Fizetési Unióval (European Payments Union).

Az ismertetett nyugati elképzelések bizonyos hatást gyakoroltak az ausztriai gazdaságpolitikai irányzatokra, de ezeket az ország történelmi tapasztalataival kiegészítve és átalakítva fogadta el az osztrák közvélemény. Seidel szerint két fő áramlat határozta meg az osztrák gazdaságpolitikát: a szocialista párt ausztromarxizmus kifejezéssel jelzett szemlélete, és az osztrák néppárt katolikus társadalomelmélete. Az ausztromarxizmus élesen eltér a német, a nyugati, olasz marxizmus áramlataitól a demokrácia, a marxizmus mint közgazdasági elmélet, valamint a munkásszervezetek önálló szervezeti rendszerének támogatásával és a gazdaságpolitika fokozatos átalakításával.

A szocialista elmélet a két háború közötti korszak ideológiája volt, amely a háború után is folytatódott. Egyik fő követelése a nagyipar, a létfontosságú ipari ágazatok, a nagybirtok és a bankok államosítása.

¹² Weber 1995–1996, 77.

A kisiparosok és a mezőgazdasági termelők továbbra is szabadon gazdálkodhatnak. A gazdasági rendszert céhek szervezetével képzelték el. Viszont elutasították a forradalmi átalakulást, az volt az elképzelésük, hogy fokozatosan demokratizálódna.

A hidegháború idején több kérdésben is változott a szocialista program. Eredetileg azt hitték, hogy az államosított nagyipari vállalat hatékonyabban működik, mint a magánvállalatok. A szocialisták támogatták a gazdasági növekedést, ezért elfogadták a bérek és az adók szabályozását. Több szocialista vezető Angliába emigrált a háború alatt és ott ismerték meg Keynes gondolatrendszerét. A háború után többen elfogadták, és az osztrák szocialista párt egyeztetésein képviselték Keynes elveit. A közismert vezetőjük, St. Wirlander, javaslatot dolgozott ki, mely Keynes alapelveit fogalmazta meg a pártnak: „Egyszer a munkásmozgalom alapvető alapelve az volt, hogy a piacgazdaság szükségszerűen válsággal és munkanélküliséggel jár. A háború alatt azonban felmerült az a gondolat, hogy a teljes foglalkoztatás elérhető a kapitalista rendszer keretében.”¹³ Ez az álláspont határozta meg a szocialista párt gazdaságpolitikáját, és ez azt is jelentette, hogy elutasították a marxista ideológiát, elfogadták a piacgazdaság által javasolt gazdasági verseny jogosultságát.

Az Osztrák Néppárt (ÖVP) háború utáni programja több alapvető változás után alakult ki. A háború előtti korszakban az Osztrák Keresztényszociális Párt (Christlichsoziale Partei) volt az elődje. A párt nevének változása egyúttal a párt programját is meghatározta. Eredetileg a katolikus társadalomelmélet alkotta a párt alapelveit, melyet két pápai enciklika fejtett ki. Az elmélet elsősorban az egyén jogait és a társadalmi intézmények szerepét próbálta egyeztetni a szolidaritás és szubszidiaritás alapján. Az osztrák néppárt feladata az újjáépítés korszakában az volt, hogy programot adjon azoknak, akik nem tartoztak a szocialista párthoz. Több társadalmi réteg támogatta a pártot: a mezőgazdasági termelők, a kisipari vállalkozók, a nagyipar vezetői, a középosztály értelmisége, a diplomás rétegek, és mindazok, akik elleneztek a központosított szocialista gazdasági rendszer létrehozását és a piacgazdasági rendszert támogatták. A néppárt elutasította a keresztényszociális programot, alapvető törekvése a háborút követő ipari fejlesztés és a piacgazdaság alapelveinek kidolgozása volt.

Az ismertetett elméletek egyrészt háttérbe kerültek, másrészt beépültek a háborút követő korszak intézményeibe, törekvéseibe. Összefoglalva, a következő intézmények alkották a korszak gazdaságrendszerének alko-

¹³ Seidel 2005, 97.

tőelemeit: az államosított nagyvállalatok, a gazdasági tervezés, a szociális partnerség intézménye.

Az államosítás a szocialista párt kiemelt javaslata és programja volt, ezt az első kormány kezdeményezte és elfogadta. Annak ellenére, hogy a néppárt nem tartotta saját programjának, elfogadta a háború után kialakult politikai helyzet miatt.

A gazdasági tervezés ideiglenes folyamatában a cél az volt, hogy az államosított iparvállalatok részére és több iparágazatra fejlesztési terveket dolgozzanak ki. A terveket a minisztérium készítette el, amit azonban az ipari vezetők, a néppárt és a szocialista párt vezetői elutasítottak, és közös megegyezés alapján megszüntették a terveket kidolgozó minisztériumot. A terveket átadták annak az irodának, amely a Marshall-terv segélyprogramját irányította. A program lefutása után megszüntették a tervezést. Kárpótlásul a szocialista párt kapott egy minisztériumot, amely az államosított ipart irányította.

A harmadik intézmény a szociális partnerség intézménye volt. Az alapeszme az volt, hogy a különböző érdekképviselői társadalmi intézmények érvényesíthessék tagjaik álláspontját a gazdaságpolitika területén tervezett intézkedésekkel kapcsolatban. Ezek az intézmények egyrészt különböző gazdasági kamarák voltak, másrészt szakmai egyesületek, mint például a nagyipari vezetők egyesülete. Az intézmények jogosultak voltak arra, hogy véleményt mondjanak a tervezett intézkedésekről. Az egyik legfontosabb feladatuk az ár-bérrendszer szabályozása volt, azonban jelentős szerepet játszottak gazdasági, ipari, fejlesztési feladatok megoldásában is. Javaslataik számottevő szerepet játszottak gazdasági, társadalmi, politikai kérdések döntésében. Ez az intézmény a két háború közötti társadalmi egyeztetés gondolatát valósította meg.¹⁴

A Marshall-terv

Ez a terv az újjáépítés folyamatának folytatása volt, és az osztrák gazdasági fellendülés feltétele. 1947 rendkívül kritikus év volt Ausztriában. Az ipari termelés minimálisan növekedett, az építőipar visszaesett, az élelmiszer-ellátás továbbra is megoldatlan volt, annak ellenére, hogy ebben az évben az ország külön segílyt kapott az UNRRA segélyalapjából, illetve amerikai és angol forrásokból. A fogyasztói árindex túlszárnyalta a bérek szintjét, és a külföldi befektetőket nem érdekelt a bizonytalan, négy nagyhatalom megszállta Ausztria mint jövedelmező lehetőség.

¹⁴ Seidel 2005, 101–108.

Az európai nemzetközi helyzet, a szovjet–amerikai ellentét nyilvánvalóvá tette, hogy Németország és Ausztria gazdasági támogatása elengedhetetlen a szovjet terjeszkedés ellenében. 1947. június 6-án George Marshall amerikai külügyminiszter kijelentette, hogy az amerikai kormány egy többéves segélyprogrammal támogatja az európai országokat. A Szovjetunió elutasította a javaslatot, de 16 európai ország képviselője részt vett a program párizsi konferenciáján. Ausztria is csatlakozott a programhoz. A Marshall-tervet létrehozó törvény meghatározta a segély összköltségét (17 milliárd dollár), a segély időtartamát (négy év) és a célkitűzést: a résztvevő országok újjáépítését.

A program végrehajtása részletes szervezetet igényelt. Legfelsőbb szinten az ECA (European Cooperation Administration) működött, közvetlenül az amerikai elnök hatósága alatt. Az európai országok képviselői (OEEC) Párizsban volt. Minden résztvevő ország javaslatot készített a tervezett támogatásról, melyet a francia fővárosban értékeltek és továbbítottak az amerikai kongresszushoz jóváhagyásra. Minden országban létrehoztak egy ERP-irodát (European Recovery Program), amelynek feladata az ország és az amerikai hatóságok közötti álláspontok egyeztetése volt. Ausztriában ez az iroda a szövetségi kancellár irodájához tartozott.¹⁵

Ausztria esetében a segély meghatározását nemcsak gazdasági, de politikai, nagyhatalmi tényezők is indokolták. Ezek a következők voltak:

- Lakossága a nyugati országok értékrendjét fogadta el, és ellenezte a kommunizmust; az ország Európa legszegényebb országai közé tartozott;
- a megszállás miatt az osztrák kormány nem képes szabad cselekvésre;
- földrajzi helyzete miatt – Kelet és Nyugat között – a kormánya óvatos döntésekre kényszerül, hogy elkerülje a társadalmi zavart.¹⁶

Miután az amerikai és osztrák kormány képviselői egyeztették a segélyprogram alapelveit, a következő kritériumokban állapodtak meg:

- A segélyt olyan összegben kell rendelkezésre bocsátani, amely biztosítja az ország monetáris stabilitását;
- az összeget elsősorban ipari befektetésre és a monetáris stabilitás biztosítására kell használni,
- nem egyéni vagy közös fogyasztásra; az összeg olyan projekteket támogasson, melyek növelik a termelékenységet és pozitív hatással vannak a fizetési mérlegre.¹⁷

¹⁵ Seidel 2005, 294–297.

¹⁶ Uo. 299.

¹⁷ Seidel 2005, 316.

A Marshall-terv összege Seidel szerint 1200 millió dollár.¹⁸ A segély hasznosítása több kérdést is felvetett. Az egyik: mivel a német birodalmi korszakban nagyarányú fejlesztések történtek Ausztria alpesi területén, ezeknek az újramezítése indokolt lenne. Nem volt egyetértés abban, hogy ezek az iparágak jövedelmezőek lennének-e a következő időszakban. Több közismert osztrák közgazdász a feldolgozóipar fejlesztését sürgette. Az amerikai szakértők sem támogatták a nagyméretű projekt fejlesztését. Ám több meggyőző érv igazolta, hogy az alapanyagok termelése, a létező nagyipari vállalatok felújítása mindenképpen indokolt. Egyrészt gazdasági szempontból többdimenziós projektek befejezéséről volt szó, másrészt ezek a létesítmények az osztrák állam tulajdonában voltak és a nyugati szövetségesek területén helyezkedtek el. A Marshall-terv tehát alkalmasnak bizonyult a létező ipari projektek felújítására. Annak egyik feltétele az volt, hogy az nem hasznosítható a szovjet zónában, így a terv túlnyomó részét az eredetileg német hadiipari projektek felújítására folyósították. A döntés gazdasági szempontból is indokolt volt, mivel jelentős kereslet alakult ki 1950-től, részben a koreai konfliktus hatására, bizonyos alapanyagok, nehézipari termékek iránt. A segély 62 százaléka az államosított nehézipart támogatta. A szintén állami kézben lévő elektromos szolgáltatóipar fejlesztési költségeinek 70 százalékát a Marshall-terv finanszírozta.¹⁹

A Marshall-terv biztosította az osztrák nagyipar és a nagyipar alapján létrejött ipari vállalatok fejlődését. Kiemelten támogatta az elektromos szolgáltatás, a fémgyártás, papíripar, erdészet és bányászat fejlesztését.²⁰ Charlotte Natmessing gazdaságtörténész szerint „az államosított ipar és a Marshall-terv kiemelt befektetései alapján valósult meg Ausztria sikeres áttörése a modern ipari állam irányába az újjáépítés korszakában.”²¹

Válsághelyzet, stabilizáció és piacgazdasági reform

Az osztrák gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés 1951-ben váratlanul válságba került. A fogyasztói árindex elérte a 40 százalékot, az ország külföldi fizetési mérlege évek óta negatív volt, az állami költségvetés szintén. A Marshall-terv vezetősége értesítette Ausztriát, hogy a következő évben, részben a koreai háborúval kapcsolatos kiadások miatt, je-

¹⁸ Uo. 285., 287–293.; Rathkolb 2005, 116.; Natmessing 1995–1996, 164.

¹⁹ Seidel 2005, 328.; Natmessing 1995–1996, 165.

²⁰ Seidel 2005, 324.

²¹ Natmessing 1995–1996, 166.

lentősen csökkenti a segély összegét, és az hamarosan véget fog érni. Ausztriának fel kellett készülnie a segély nélküli gazdaságpolitikára. Sőt, az amerikai hatóságok kötelezték az országot egy stabilizációs rendszer bevezetésére, mely a belső és külső monetáris stabilitást biztosítja, tehát az állami költségvetés és a külföldi fizetési mérleg hiányát megszünteti, ugyanakkor csökkenti az inflációt.²²

A válsághelyzet, a Marshall-terv vezetőinek felszólítása, bár elsősorban monetáris kérdések megoldását szorgalmazta, egy alapvető gazdaságpolitikai kérdést vetett fel, amely mindeddig nem került előtérbe: milyen gazdasági rendszer működött Ausztriában 1945 óta? Egy olyan rendszerről volt szó, amelyet az állam döntései, államosított ipari vállalatok, egy szovjet ellenőrzés alatt álló gazdasági érdekeltség, államilag irányított bankok, kartellek, ipari és külgazdasági folyamatok, valamint országos gazdasági érdekképviselések határoztak meg. Mivel a két vezető párt még ingadozott ebben a kérdésben, a Marshall-terv által gyakorolt nyomás jelentősen hozzájárult egy piacgazdasági rendszer elfogadásához. Seidel így értelmezte ezt a folyamatot: „A stabilizáció készítette elő a piacgazdasági reformokat. Az újjáépítés korszakában nem szorgalmazták a szükséges intézkedéseket. Most azonban a reformokat végre kellett hajtani. A pénzügyi stabilitás létrehozása és az arra alapozott piacgazdasági reformok eredményezték, hogy Ausztria a nyugati gazdasági közösség teljes értékű tagja lett a megszállás korszakában.”²³

Mit jelentett a stabilizáció? 1951. októberben az országos gazdasági kamara döntést hozott, miszerint az ipari ágazatban nem emelik a fogyasztói árindexet. Nyolcvan ipari vállalat csökkentette az árait. A szakszervezetek elfogadták a döntést és eltekintettek sztrájkok indításától. A jegybanki irányadó kamatot 3,5 százalékról 5 százalékra emelték és az exportszabályokat lazították. Mindez nem elégítette ki az amerikai hatóságokat. 1952 januárjában a következő lépéseket követelték a segély folyósítása feltételeként: az állami költségvetés kiegyenlítése amerikai segély alkalmazása nélkül, a kölcsönrendszer szigorítása, a kölcsönök minőségi szabályozása.

Az 1952. év folyamán az osztrák kormány végrehajtotta az előírt döntéseket a költségvetés, az infláció és kölcsönrendszer területein, ennek következtében a stabilizáció jelentős eredményekhez vezetett. A fogyasztói árindex abban az évben 1 százalékra csökkent, a következő évben pe-

²² Seidel 2005, 66–67.

²³ Uo. 498–499.

dig 4,7 százalék volt. 1953–1954 között a fizetési mérleg 71 millió dollár többletet ért el. Az 1953. évi szövetségi költségvetés 107 millió schilling többletet mutatott. 1953-ban pedig leértékelték 1 dollár=26 schillingre. Az élelmiszer-rendszer pedig belföldi termékekből látta el a lakosságot.²⁴

A stabilizáció sikere és a piacgazdasági rendszer fokozatos bevezetése az említett politikai, gazdaságpolitikai folyamatok eredménye volt, de jelentős szerepet játszott mindkét folyamat irányításában az új osztrák pénzügyminiszter, Reinhard Kamitz. Ez az addig ismeretlen szereplő az osztrák politikában, 1952 januárjában foglalta el hivatalát, de 1951-ben készítette el piacgazdasági koncepcióját, amelynek lényege: „Piacra alapozott, ellentétmentes gazdaságpolitika, mint a magángazdasági társadalmi rendszer feltétele”. Az ő alapelve a magánvállalati rendszer szabad kibontakozása, amelynek két jelentős akadálya volt: a magas vállalati adók, valamint az érdekképviselői szervezetek gazdasági beavatkozása. Az állami kiadások csökkentését is javasolta, miáltal a vállalati adók szintén csökkenthetőek. Ellenezte a túlzott társadalmi segélyprogramokat, közvetlen adók helyett közvetetteket javasolt. Vagyis nem támogatta a jóléti rendszer bevezetését. A szociális partnerség néven ismert intézményt elavultnak tartotta, az árak és a bérek szabályozását állami feladatnak tekintette. Koncepciója tehát ellentétben állt a hagyományos gazdaságpolitikai intézményekkel, reformpolitikája fokozatosan alakította át a piacgazdasági rendszert.²⁵

Reinhard Kamitz elismert közgazdász volt, aki 1946-ban az osztrák gazdaságkutató intézetben (WIFO – Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung) jelentős javaslatokat fogalmazott meg a pénzügyi stabilitásról. A kereskedelmi kamarában végzett tevékenysége révén felismerte a második világháborút követően kialakuló gazdaságpolitikai környezet folyamatait. Az amerikai nyomásgyakorlás hatására lehetőséget kapott arra, hogy szigorú stabilizációt vezessen be, s így közelített eredeti céljához: hogy a gazdaságot érintő bürokratikus vagy szociális partnerség jellegű beavatkozásokat megszüntette.²⁶

Oliver Rathkolb közgazdász szerint Julius Raab szövetségi kancellár és Reinhard Kamitz pénzügyminiszter alapvetően határozták meg a háborút követő évek gazdaságpolitikáját. Kamitz gazdaságpolitikai felfogását egyrészt a Hitler előtti korszak éveiben végzett tanulmányai alakították, majd a Hitler-korszak államilag irányított gazdaságpolitiká-

²⁴ Uo. 68–70. Felix Butschek: *Vom Staatsvertrag zur Europäischen Union. Österreichische Wirtschaftsgeschichte von 1955 bis zur Gegenwart*. 2008, Wien, 38.

²⁵ Seidel 2005, 496.

²⁶ Uo. 67.

ja, másrészt a háborút követő gazdasági irányzatok, a Marshall-terv és a nyugat-európai piacgazdasági alapelvek.²⁷

Kamitz koncepcióját a következő gazdasági kedvezmények jellemezték: jövedelemadók fokozatos csökkentése 1954–1958 között, adóleírások és adókedvezmények ipari befektetők részére, pénzügyi intézetek állami támogatása, hogy egyenleg alapján működhessenek, az üzleti bankokat kötelezték előírt tartalékösszegek biztosítására. Az engedélyezett állami adósság összegét felemelték 1957–1959 között. Az exportforgalmat több rendelkezés támogatta: a fennálló exportkorlátozásokat megszüntették, a schilling 1959-ben teljes mértékben átváltható lett külföldiek részére, 1962-től pedig belföldi személyek vásárolhattak külföldi pénzügyi alapokat. Az exportforgalmat egy államilag támogatott kölcsön- és kedvezményes pénzügyi rendszer támogatta.²⁸

Befejező gondolatok

Az ismertetett folyamatok alapján nyilvánvaló, hogy az osztrák gazdasági rendszer átalakulását több társadalmi, politikai, gazdasági, intézményes, sőt személyes tényező eredményezte. Több gazdaságkutató egyetért abban, hogy a Marshall-terv segélye, az amerikai tanácsadás és Reinhard Kamitz piacgazdasági reformprogramja határozta meg az osztrák gazdasági rendszer eredményességét.

Két másik jelentős kérdés is felmerül. Az egyik a gazdaság növekedésére vonatkozik. Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az osztrák gazdaság teljesítménye kiemelkedő volt a vizsgált korszakban és az utána következő időszakban. Az 1951–1955 közötti években a GDP-teljesítmény a következő volt: 1951:6,93, 1952 (a stabilizáció éve): 0,29, 1953:3,91, 1954:8,58, 1955:11,48.²⁹ A második kérdés arra vonatkozik, milyen gazdasági rendszer jött létre a Marshall-terv, a stabilizáció és a piacgazdasági folyamatok hatására. Erre Hans Seidel a következő választ adta: „Az a gazdasági rendszer, amely a Staatsvertrag idejére kialakult, több befolyást biztosított a piacnak, mint az előző újjáépítési korszak gazdaságpolitikája. Ez nem jelentett egyelőre mást, mint hogy a gazdasági rendszer egy fokozatos (graduális) átalakuló útvonalon haladt. Az ismertetett haladás ellenére a pénzügyi stabilitás után létrejött piacgazdasági rendszer nem volt teljes, nemcsak a teljes versenyrendszer szempontjából, hanem az amerikai szakértők és az európai integ-

²⁷ Rathkolb 2005, 130–132.

²⁸ Butschek 2008, 37–40.; Natmessing 1995–1996, 168–169.; Rathkolb, 2005, 183.

²⁹ Seidel 2005, 69.

ráció által képviselt gazdasági rendszer elképzelései szerint sem. Úgy jellemezhetjük, mint a hagyományos osztrák kapitalizmust, amelyet gazdagítottak és módosítottak azok a koncepciók, melyek a háborút követően mint kompromisszumos megoldások jöttek létre a kormányzó pártok és a szociális partnerek között.”³⁰

(Köszönetemet fejezem ki a tanulmány elkészítésében kapott segítségért a következő intézményeknek és személyeknek: Österreich-Bibliothek György Sebestyén an der Andrassy Universität, Budapest; Deutsche Zentralbibliothek für Wirtschaftswissenschaften, Kiel; Dr. Bertényi Iván, tudományos igazgató-helyettes, Collegium Hungaricum-Balassi Intézet, Bécs; Fejér György, Városi Könyvtár, Keszthely.)

³⁰ Uo. 71.

SZÁVAI JÁNOS

A KÖVET MINDEN KÖVET KÖVET

Fejezetek a nagyköveti éveim emlékiratából

Jacques Chirac és a magyarok

Jacques Chirac fiatalon, harminchárom éves korában lett miniszter, Georges Pompidou elnöklése idején. 1974-ben a következő elnök, Valéry Giscard d'Estaing 1974-ben miniszterelnöke lett és két éven át töltötte be ezt a posztot. Miután lemondott, ügyes húzással a párizsi főpolgármesteri címet pályázta meg. Közel két évtizedig volt főpolgármester, s egyúttal a gaullista RPR nagy tekintélyű vezetője is. Amikor 1981-ben Mitterrand győzelmével a baloldal jutott hatalomra, Chirac két pozíciójának birtokában komoly ellensúlyt képezhetett a szocialista hatalommal szemben. Magas, jó kiállású, jóképű férfi, és közvetlen, aki könnyen hangot talált mindenkivel, természetesen mozog a tömegben, mosolyog, kezet ráz, egy szóval: népszerű. Előttem van az a fénykép, amely 1993 szeptemberében, Antall-lal való találkozója előtt készült: az ismerősnek kijáró széles mosollyal, jobb karját kézfogásra készen előre nyújtva közelít felém, csupa lendület, határozottság, jóindulat.

Pártja, az RPR már 1989 őszén felvette a kapcsolatot az MDF-fel. 1990 nyarán, első nyugat-európai útján, a magyar miniszterelnök vele is találkozott. A városházán a külügyi osztály vezetője, Didier Quentin foglalkozott a magyar kapcsolattal. Maga Chirac a jobbközép pártok 1991. szeptemberi konferenciáján találkozott ismét Antall Józseffel. 1993. augusztus végén látogatott újból Budapestre, a jobbközép pártok vezetőinek találkozója. Egyetlen kísérője Pierre Lellouche RPR képviselő volt, aki akkoriban a párt külkapcsolataival foglalkozott. Otthon voltam, így én fogadtam őket a repülőtéren. Lellouche a Horthy újratemetésről kérdezett, s nem tetszett neki, hogy a szertartás félhivatalos jelleget kapott, hogy kormánytagok is jelezték részvételüket. De Chirac letorkollta, a barátaink tudják, hogy mit tesznek, mondta, Horthy nem kap állami temetést.

Este tévéadásban szerepel, mondtam Chiracnak – miközben szállásuk, a Hilton felé tartottunk, a konferencián részt vevő többi vezetővel együtt –, hat-hét percet kell majd beszélnie, elsősorban a francia–magyar kapcsolatokról. Az nehéz lesz, válaszolta Chirac, hiszen nem tudok eleget a magyarországi helyzetről. Tudja mit? Felteszek most né-

Munkács, 1918 előtt (képeslap)

hány kérdést, azután meglátjuk. Tíz-tizenkét kérdést tett fel, röviden válaszoltam mindegyikre. Chirac két-három percig töprengett. Jó lesz így? – kérdezte, és előadott egy hét-nyolc perces összefüggő szöveget, amelyben minden lényeges problémára kitért. Tökéletes szöveg volt, minden tekintetben. Érződött, hogy a franciák nem hiába tanulják már a középiskolától kezdve a retorikát: a forma, amit ilyen helyzetekben rögtönöznek, valóban tökéletes.

Még volt annyi időnk, hogy megtudakolja, kik vesznek részt a konferencián. A legfontosabb résztvevő Helmut Kohl, feleltem, mire ő: Tudja, Kohl nagyon rendes ember, de nem igazi gentleman. De miért? – kérdeztem. Mit jelent az, hogy nem gentleman? Nem gentleman, folytatta Chirac, mert hölgytársaságban is képes letenni a zakóját. Chirac konzervativizmusa meglepett, mert nem volt rá jellemző, hogy bármely témában maradi módon viselkedjen. De annyi bizonyos, hogy ő maga elegáns megjelenésű férfi volt, Kohl viszont testes, lomha, nehézkes, igaz, rendkívül erőteljes, nagy hatású szónok.

Chirac külön is tanácskozott Antall Józseffel. Érdekes volt a beszélgetésük, melynek során sorra vették a korabeli problémákat: Európa helyzetét, az Unió tervezett bővítését, Magyarország lehetőségeit, a transzatlanti összefüggéseket. A felsoroltakban teljesen egyezett a véleményük,

akár még részletkérdésekben is. Viszont az orosz témában, amely a legvégén került terítékre, élesen eltért a felfogásuk. Jacques Chirac az oroszokkal való kiegyezésről beszélt, arról, hogy ideje bizalommal közelíteni az új orosz vezetéshez. Antall minden pontban ellentmondott neki. A magyarság történelmi tapasztalata, fejtegette, épp az ellenkezőjét sugallja, nem szabad készpénznek venni az oroszok ígéreteit, ha a Szovjetuniót most már Oroszországnak is hívják, nagyhatalmi ambícióiról akkor sem fog lemondani. Vagyis nekünk, magyaroknak, a lehető legóvatosabban kell eljármunk, amikor az oroszokkal tárgyalunk, ki kell tapogatnunk, mi rejlik a látszólag békés gesztusok mögött, nem szabad felednünk 1849-et, s még kevésbé 1956-ot. Chiracot láthatólag meglepte Antall okfejtése, azt mondta, alaposan el fog töprengeni mindazon, amit most hallott.

Könnyedebb hangnem jellemezte azt a találkozót, amely két évvel előbb Párizs és Budapest főpolgármesterét ültette tárgyalóasztalhoz. Jacques Chirac meghívására érkezett Párizsba 1991 júniusában Budapest főpolgármestere, Demszky Gábor. Magyarországon a politikai elmentétek erősen kiélezettek voltak a kormánytöbbséget adó erők és az SZDSZ között. Mindkét főpolgármester, a párizsi is, a budapesti is, ellenzéki támogatással szerezte posztját, így Demszky nemcsak Budapest képviselőjeként, hanem az Antall-kormány ellenzékeként jelent meg a párizsi városházán, amelynek vezetője viszont nemcsak Párizst képviselte, hanem egyúttal az RPR párt elnökeként az MDF szövetségesének is számított. Kifejezetten a két fővárost érintő témák megtárgyalása után, nem véletlenül terelődött a szó a magyar pártpolitikára. Az első téma a Budapestre tervezett világkiállítás kérdése volt: akkor, 1991-ben még az SZDSZ is támogatta a tervet, amelyet aztán 1994-ben, kormányra kerülve pillanatok alatt meghiúsított. Vagyis ebben teljes volt az egyetértés Chirac és Demszky között, mint ahogyan azokban a kérdésekben is, amelyek a két főváros különféle együttműködéseire vonatkoztak. De amikor ezekkel a témákkal végeztek, Chirac elérkezettnek látta az időt, hogy kissé megszorongassa kollegáját.

CHIRAC: Szeretném, ha elmagyarázná nekem, mi a különbség a két nagy párt, az MDF és az SZDSZ között. Első látásra ugyanis nem tűnik fel, hogy bármiben is különbözik a programjuk.

DEMSZKY: Pedig lényeges az eltérés, az MDF konzervatív–kereszténydemokrata párt, az SZDSZ viszont szociálliberális.

CHIRAC: Szociálliberális? Az mit jelent?

DEMSZKY: Alapvetően liberális, ugyanakkor erős szociális érzékenységgű. Tagja vagyunk a Liberális Internacionálénak, partnereink az olyan pártok, mint például a német FDP.

CHIRAC: Ez nagyon érdekes, hiszen a Liberális Internacionálét mi úgy tekintjük, mint amelyik tőlünk – az EPP-ben tömörült pártoktól, amelynek, mint tudják, a magyar kormánypártok is tagjai – jobbra áll. És akkor melyik az a francia párt, amelyikkel szorosabb kapcsolatban vannak?

DEMSZKY: A Szocialista Párt.

CHIRAC: Valóban?

DEMSZKY: Hogy jobban megértessem – az MDF etatista gazdaságpolitikát gyakorol, mi viszont egy erősen liberális gazdaságpolitika hívei vagyunk.

CHIRAC: Rendkívül érdekes. De akkor miért a leginkább etatista francia párttal kötöttek szövetséget?

Amire természetesen nem volt válasza Budapest főpolgármesterének. De láthatólag nem nagyon vette a lelkére a froclizást, vidáman követte Chiracot a nagyterem felé, ahol ebéddel folytatódott a francia–magyar program. Párizs méretei, gazdasági és kulturális jelentősége révén valóságos állam az államban, vezetője, függetlenül a kormány politikai irányultságától, mindig hatalmi tényező. A Városháza hatalmas, pazar épülete pontosan jelzi, és nem csak szimbolikusan, a városi vezetés fontosságát. Osztályok irányítják a várospolitikát, amelyeknek a vezetője valóságos kis miniszterként működhet. A nemzetközi kapcsolatok vezetője akkor Didier Quentin volt, aki természetesen részt vett, ugyanúgy, mint magyar részről Konrád György és a szociológus Kemény István, az imént felidézett tárgyaláson.

Az ebéd egyik meglepő mozzanata a párizsi főpolgármester elé helyezett sörösüvegek sorozata. A francia étkezések dramaturgiája többnyire mindig ugyanaz. Aperitif, ami az ilyen helyeken mindig pezsgő, aztán előétel, jobb helyeken kétféle főétel, az egyik hús, a másik hal, desszert, kávé, esetleg még egy pohárka alkohol. A borok közül az első fehér, a második vörös. Chirac terítékéből azonban hiányzott a két borospohár, söröspohár volt a helyén, abba töltögette a negyedliteres kis üvegből az elászt.

Az előétel és a főétel közt következett a pohárköszöntő. Chirac igyekezett tovább ugratni a magyar főpolgármestert. Azzal kezdte, hogy Magyarországot a térség legsikeresebben fejlődő államának tartja, amelyet egyrészt ezeréves hagyománya, másrészt az egy év óta folytatott ígéretes politikája tökéletesen alkalmassá tesz arra, hogy az új Európa építésének egyik meghatározó tényezője legyen. A magyar miniszterelnökhöz, folytatta Chirac, személyes barátság fűzi, s külön kiemelné, hogy az új párizsi magyar nagykövettel is különlegesen jó kapcsolatokat alakított ki.

Mit lehet erre válaszolni? Nyilván semmit. Emeltük poharunkat, jöhetett a következő fogás.

Persze Jacques Chirac udvarias ember. Amikor 1993 szeptemberében Budapesten járt, igaz, akkor nem főpolgármesteri, hanem pártelnöki minőségében, ügyelt arra, hogy ne sértse meg kollégáját. Ahogy utána nekem előadta: a Vörösmarty téren futott össze Demszky Gáborral. Véletlenül? Vagy meg volt szervezve a rögtönzött találkozó?

Chirac két évvel később, 1995-ben tért vissza a nagypolitikába; akkor választották meg Franciaország elnökének. Nem volt egyszerű dolga, ugyanis az elnökválasztáson saját párttársa, régi barátja, az 1993 és 1995 közti miniszterelnök is indult ellenében. De Chirac jól vette az akadályokat, a második fordulóban fölényesen diadalmaskodott. Szabó Ákos festőművész barátunknál vacsoráztunk aznap este. Ákosnak a felesége is festő, mindkét fia ugyancsak festő, nővére pedig, a Budapesten élő Szabó Kinga, neves iparművész. A vacsoránál számolt be Ákos arról, hogy nemsokára Normandiába költöznek, ahol jóval nagyobb élettér jut nekik, mint itt, Párizs 19. kerületében, ahol alig jutott hely mind a négy festőnek. Vacsora után hazafelé a Concorde tér közelében letettük a kocsit, meg akartuk nézni, hogyan ünneplik a győzelmet Chirac hívei. Rengetegen voltak, szinte megtelt a roppant méretű Concorde tér. Rögtönzött utcabál alakult ki, sokan táncot roptak, diadalmas volt a hangulat. 2002-ben Jacques Chiracot újraválasztották, tizenkét éven át volt Franciaország elnöke.

Antall Párizsban, Antall Strasbourgban

1990-ben Antall József háromszor is járt Párizsban. A beiktatása utáni első útja, júniusban, Bonnba és Párizsba vezetett, világosan megjelölendő azt az értékrendet, amely az új magyar külpolitikát vezérli. Ezen még nem vehettem részt. A másodikra szeptember végén került sor, amikor a Défense-ban tartott díszvacsora utáni napon Michel Rocard miniszterelnök fogadta Antallt a Matignon palotában.

Ezután jött a taxisblokád. Antall kórházban feküdt a krízis pillanataiban, de már a műtét másnapján bevetette tekintélyét; interjút adott a televízióban, ez volt a sokszor emlegetett pizsamás interjú, ahol megpróbálta helyükre tenni a dolgokat. Úgy gondolom, sikerrel. Erre mutatott ugyanis a harmadik párizsi útja során lejátszódott Eiffel-tornyos jelenet. Az EBEÉS konferenciáján vett részt november első napjaiban. A második munkanap után közös program éppen nem volt, és a küldöttség azon tanakodott, mit nézhetnének meg a városban. Jó volna fölmenni

az Eiffel-toronyra, mondta Antall. Esteledett már, de még világos volt, Párizsban egy órával később sötétedik, mint Budapesten. A torony már nem fogadott látogatókat, de hamar sikerült elintézni, hogy a magyar miniszterelnök zárás után is megtekinthesse Párizs legfőbb nevezetességét. Amikor az Eiffel-torony lábához értünk, épp a liftből szálltak ki az utolsó látogatók. Egy magyar csoport jött kifelé, meghökkenten vették észre a velük szemben érkező Antallt. Pillanatnyi csend után spontán tapsvihar tört ki. Antall zavarba jött, de gyorsan erőt vett magán, odalépett a turistákhoz, kérdezte, honnét jönnek. Győriek voltak, egyhetes párizsi kiránduláson. A szituáció szokatlan volt, ugyanis a taxisblokádnak után a sajtó majdnem teljessége nyíltan kétségbe vonta a kormány legitimitását, és azt érezte, a társadalom többsége azon a véleményen van, hogy a taxisblokádnak is erről szólt. A párizsi váratlan ünneplés mást jelzett, egy olyan politikusi sikerét, aki sohasem élt népszerűséget hajhászó gesztusokkal.

Előzőleg, október elején még Strasbourgba is elutazott egy napra. Strasbourg az Európa Tanács székhelye, azé a parlamenti formájú testületé, amely elsősorban a demokratikus alapjogok, a sajtó- és gyülekezési szabadság, s valamennyi emberi jog érvényesülésének a védelmezője, és amelybe Magyarország az új kormány megalakulása után rögtön felvételre jelentkezett. Akkor a NATO és az Unió még csak távoli cél volt, s a miniszterelnök fontosnak tartotta, hogy Magyarország elsőként lehessen az ET tagja a volt kommunista országok közül. A testület főtitkára a francia szocialista Catherine Lalumière volt, aki pár hónappal előbb már járt Budapesten, és akivel akkor Szabad György társaságában én is találkoztam.

Kocsival mentünk le Strasbourgba még előző este, mert Antall gépét kora reggelre vártuk a repülőtéren. A repülőteret biztosító egység parancsnoka arra kért, tanítsam meg legalább egy magyar mondatra, hogy méltóan fogadhassa Magyarországi miniszterelnökét. Isten hozta Strasbourgban, ezt a mondatot próbáltam megtanítani az ezredesnek, nehezen ment, de gyakoroltuk szorgalmasan, míg vártunk a gépre. Sikerült elmondania. Első utunk a városházára vezetett, a miniszterelnök udvariassági látogatást tett Catherine Trautmann polgármesternél. Trautmann, aki polgármestersége előtt, majd utána miniszteri posztot is betöltött, kitüntető kedvességgel fogadott bennünket. Antall bókokkal halmazta el, örül nagyon, mondta, hogy Franciaország legszebb városának a legszebb városhoz illően szép asszony a polgármestere. A polgármester asszony úgy fogadta a bókák sorozatát, mintha azok valóban kijárnának neki, boldog mosollyal nyugtázta valamennyit. Nincsen nő, aki a bóknak ellent tudna állni.

Magam is próbálkoztam hasonlóval egy évvel korábban. A budapesti francia nagykövet, Christiane Malitchenko adta át azt a kitüntetést, amellyel a francia állam kulturális közvetítő tevékenységemet díjazta, a Palmes Académique lovagi címét. A nagykövetség kertjében zajlott a ceremónia; Malitchenko rögtönzött méltató szavaira nekem is rögtönözve kellett válaszolnom. A nagykövet asszony, mondtam, hazája szépséges szimbólumának, Marianne-nak az inkarnációja, úgy hogy különösen megtisztelő számomra, hogy a szépség tüntet ki munkámért. A nagykövet asszony csak úgy itta szavaimat.

De vissza Strasbourghoz. A polgármester után következett a másik Catherine, az Európa Tanács főtitkára. Catherine Lalumière valóban szép nő, nála nem volt szükség különleges bókokra, érezhető rokonszenvvel fogadta az új demokrácia miniszterelnökét. Párizsi nagykövetünk fogja képviselni Magyarországot az Európa Tanács mellett, mondta tárgyalás közben Antall, számomra teljesen váratlanul, mert előzőleg egyetlen szóval sem utalt rá, hogy újabb feladattal akar megbízni. Örülök neki, felelte a főtitkár, hiszen jól ismerem már a nagykövet urat. Néhány héttel később, a taxisblokád pillanatában tanújelét is adta, hogy komolyan gondolta, amit látogatásunk során Antallnak mondott.

1991 májusában újabb párizsi út következett, talán a legérdekesebb valamennyi közül. François Mitterrand elnök azért hívta meg a magyar miniszterelnököt, hogy tanácsot kérjen tőle, hogyan kezelje a jugoszláv válságot. A Trianon idején összetákolt délszláv állam szétesőben volt, a két legnagyobb tagköztársaság, a szerb és a horvát, éles konfliktusba keveredett, polgárháború fenyegetett. Az európai vezetők tanácstalanok voltak, és megosztotta őket az is, hogy a franciák inkább a szerbekkel, a németek inkább a horvátokkal rokonszenveztek. Az elnök munkaebédre hívta meg Antallt, s azt üzenete, hozza el magával öt miniszterét is, hogy azok – a fő tárgyalással párhuzamosan – szakpolitikai kérdésekről tárgyalhassanak. Még ebéd előtt egy órát szántak a megbeszélésekre. Az Elysée palotában a magyar miniszterelnök bevonult az elnök dolgozószobájába, az öt magyar miniszter pedig külön-külön tárgyalt francia kollégájával. A közjogi különbségek miatt azonban nem mindenkinek jutott partner, a francia miniszterelnök, Edith Cresson elveszetten téblábolt az elnöki dolgozószoba előtti folyosón, nem volt kivel tárgyalnia.

Az ebéden aztán már ott volt velünk. Mitterrand, és akkor még Antall is, a jugoszláv állam egységének megőrzését remélte. Antall a szövetségi miniszterelnök erőteljes támogatását javasolta az európai hatalmaknak. Egy új Titóra volna szükségünk, mondta váratlanul a francia elnök, majd, látva a megdöbbsent arcokat, gyorsan korrigált, vagyis egy nem kommunista Titóra. Ennél többre azonban nem jutottak, az első

világháború után létrehozott délszláv állam egységét lehetetlen volt megmenteni.

A francia elnök azon fáradozott, hogy az új demokráciákkal szorosabbra fűzze a kapcsolatot. Ennek első lépéseként szerződést kívánt kötni, egyenként, valamennyi közép-európai állammal. Francia részről ez fordulatot jelentett a már közel egy évszázados Közép-Európa-politikában, amelynek Magyarország addig állandó vesztese volt. A kisantantpolitika, amely mellett a Quai d'Orsay makacsul kitartott, Magyarország számára a lehető leghátrányosabban alakította át a közép-európai viszonyokat. Most, vagyis 1991-ben, a francia állam a térség legnagyobb államával, Lengyelországgal kötött elsőnek szövetségi szerződést, majd másodiknak, a megszokott rendet felborítva, Magyarország következett. Szimbolikusan is jelezni kívánjuk, mondta a térséggel foglalkozó főosztály vezetője, Jacques Faure, amikor a külügyminisztériumban beszámolt nekem az előkészületekről, hogy új korszakot írunk, ezért a szerződés elnevezésébe belefoglaltam az antant szót. *Traité d'entente et d'amitié*, vagyis együttműködési és barátsági szerződés, ezt a címet kapta a létrejött szöveg, amelyet 1991 szeptemberében írt alá a két ország képviselőjében Roland Dumas francia és Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter. A két állam eltérő közjogi rendszere volt az oka annak, hogy nem a legfőbb vezetők, hanem a külügyminiszterek írták alá a szerződést; a végrehajtó hatalmat egyikben az elnök, a másikban a miniszterelnök képviseli. Az aláírásnál persze mind a ketten jelen voltak, tanúsítva, hogy a nagy fordulat megtörtént.

A miniszterelnöki látogatások alkalmával a protokoll szerint a vendég a sorban a második kocsiban foglal helyet, a nagykövet mellett, elől a konvojt felvezető rendőrautó, mögötte a delegáció többi tagját szállító kocsik, hátul még egy rendőrautó, és elől, hátul, oldalt a rendőrmotorosok. Második látogatásakor Antall, kezét a szája előtt tartva, hogy a gépkocsivezető minél kevesebbet halljon, a toldys évek őt érintő megfigyeléseit mondta el nekem röviden. Akkoriban olvasta végig figyelmesen a hozzá került titkos anyagot. Azóta monográfia jelent meg, Rainer M. János munkája, idősebb és ifjabb Antall József titkosszolgálati megfigyeléséről, vagyis a közzétett dokumentumokból pontosan tudni, ki mikor, hogyan és mit jelentett. A legtöbbet és a legsűrűbben az egyik tanártárs, Mikus Gyula, és az egyik piarista gimnáziumi barát, Kiss György. Rainer könyvének egyik legerősebb fejezete annak a beszélgetésnek a leírása, melyet Antall az 1960-as évek közepén Mikussal és Kissel a budai hídfőnél, a hatos villamos megállójában folytat a jövőről, majdani kormányának összetételéről. Szürreális jelenet, mintha egy fantasztá csapongásait követnénk. De a jelenet megtörtént. Két jelentést olvasha-

tunk róla, két önálló szöveget, ugyanis sem Mikus, sem Kiss még csak nem is sejti, hogy a másik is jelent, mindketten Antall megfigyelésével voltak megbízva.

De amit Antall nekem elmondott, az több volt, mint amit később Rainer munkájában olvashattam. Két olyan tanárt is megemlített, akik a publikációkban nem szerepelnek. Az egyik, a magyar szakos F., aki nem tanított bennünket, csak egyszer, helyettesítőként járt az osztályunkban. Alacsony, erősen kopaszodó középkorú férfi, nem tud fegyelmet tartani, zsidong az osztály, egyszerre beszél mindenki, senki sem figyel arra, amit mond. Aztán hirtelen kipenderül a tanári asztal elé, szembefordul az osztállyal, és elkezd mondani, sztentori hangon, a *Jónás könyvét*. Bűnösök közt cinkos, aki néma. A zsidongás lassan elhalkul, a tanár úr csak mondja, folyamatosan, egyszer meg nem akadva, könyörtelenül. Következik a *Jónás imája*, a hozzám már hűtlen lettek a szavak, aztán a vers vége, elhallgat, néma csend. Fogja magát, és kimegy.

Ennyi az emlék. A másik név mélyebben megrendített. Gy.-é, aki a régi tanárok kényszernyugdíjazása nyomán, 1957 őszén került a Toldyba. Ő lett az utolsó évre az osztályfőnökünk. Ellenérzéssel fogadtuk, próbálta oldani a feszültséget, több-kevesebb sikerrel. Történelem órán olykor heves viták robbantak ki, engedte, hogy aktualizáljuk a múlt történéseit. Ha az óráján Dosztojevszkijt olvastam a pad alatt, megdicsért, hogy milyen jól választottam. Az érdeklődőknek, magam is köztük voltam, Jungot, Freudot adott, ismerkedjünk a pszichoanalízissel. Amikor osztálykiránduláson jártunk a Börzsönyben, a Szondi-tesztet mutatta be nekünk, aki kérte, azt meg is próbálta kielemezni. Harmincas évei elején járt, anyjával lakott a külső Üllői úton, csak később alapított családot. Megtudtuk azt is, hogy egy időben papnak készült, járt is talán a szemináriumba, de aztán pályát változtatott. Ezzel zsarolták volna? Mai eszemmel tragikusnak látom mindkét históriát, nyilvánvalóan erkölcsi lény volt F. is, Gy. is, csak éppen gyengének bizonyultak abban a szituációban. Holott a megkönyékezetteknek volt választási lehetőségük, ezt bizonyítja egy másik toldys tanár, a biológia szakos Horti József esete, aki megtagadta az engedelmességet, nem volt hajlandó Antallról jelenteni, és akit különösebb retorzió nem ért döntése miatt. Csak éppen a pedagógusi pályáról tanácsolták el. 1990-ben Antall kinevezte a lapkiadó igazgatójává. A sajtó egykettőre nekiment, a kényszerpályáján betöltött állása miatt halbiológusnak gúnyolták.

1991 szeptemberében a miniszterelnök japán útjáról hazatérőben állt meg két napra Párizsban. Kora reggel szállt le a gépe, a repülőtérrel egyenesen a rue de Rivoli egyik elegáns szállodájába, a Hotel Meurice-be hajtottunk. A szalonban vártam, míg Antall lezuhanyozott és átöltö-

zött. Kiss Gyuri kéri, mondtam neki, hogy hívd föl, holnap lesz a műtétje. Morgott valamit dühösen, aztán érthetőbben: nem hívom fel, és ha keres, mondd meg neki, hogy nem hívom. Kodolányi Gyula ugyanis az előző nap fölhívott azzal, hogy Kiss Gyurira nehéz műtét vár, szeretne előtte beszélni Antall-lal. Aztán maga Kiss György is hívott, tudta, hogy érkezik a miniszterelnöki delegáció. Komoly szív műtét várt rá, kétesélyes, mondta nekem, nem biztos, hogy megmaradok.

Kiss, a gimnáziumi barát, pszichológiát tanító műegyetemi docens, 1989 őszén tűnt fel Antall környezetében, afféle kabinetfőnöki feladatot töltött be, a legkülönbélebb ügyekben járt el az akkor még MDF elnök megbízásából. A kormányalakítás után a miniszterelnökségen működött mint tanácsadó, abban a csapatban, amelyet Kodolányi Gyula államtitkári rangban vezetett. Egészen addig, míg Antall át nem tanulmányozta a rá vonatkozó titkosrendőrségi jelentéseket. Amikor megtudta, amit legkevésbé sem sejtett, hogy Kiss György több mint húsz éven át jelentett róla, azonnali hatállyal kitette. Pontosabban, áthelyeztette a Művelődési Minisztériumba, az államtitkár, Biszterszky Elemér csapatába.

Rainer könyvéből tudjuk, hogy Kiss György a legelszántabb ügynökök közé tartozott, hogy valóságos grafomán módjára sokszor hetente három jelentést is írt barátjáról. Amikor az ügye kipattant, és eltávolították a miniszterelnökségről, infarktust kapott. Hogy miért jelentett? Nem volna túlságosan nehéz megjelölni a kiváltó okokat; a baráti kapcsolatban magát alárendeltnek érző fiatalember lázadása vitte rossz irányba. Az a gondolat, hogy így az övé a hatalom, végre föléje kerekedhet az addig erősebbnek, hogy talán őrajta múlhat barátja-ellensége sorsa. De vajon hogyan képzelte, hogy amit tett, az felfedezetlen marad? Azt remélte vajon, hogy eltűnnek jelentései a belügyi irattárból? Vagy, hogy a jó barát megbocsát neki?

Amikor Antall elkészült, leült velem, hogy megbeszéljük a programot. Nem hívom fel, mondta ismét, mintha a fél órával azelőtti mondatomra felelne. Talán mégis jobb volna, ha felhívnád, mondtam neki. Végigbeszéltük a teendőket. Egyszerre föl pattant, átment a hálósobába, hallottam, hogy tárcsáz. Beszéltem vele, mondta, amikor visszajött a szalonba. Megbocsátott volna neki? Aligha. De a szenvedőnek kijárt egy gesztus. Kiss Györgyről nem esett több szó. Kollégáitól tudtam meg, hogy a műtét sikeres volt.

Este a követségen adtam vacsorát a miniszterelnök tiszteletére, amelyre meghívtam Pierre Joxe-ot, mint a francia kormányban a magyar ügyek figyelésével megbízott minisztert. A beszélgetés természetesen a pillanatnyi európai helyzet körül forgott. Antall kíséretének két tagja is velünk vacsorázott; az időeltolódást nehezen bírták, mindkettő-

nek folyton le-lecsuklott a feje. Antall viszont elemében érezte magát. Egykettőre történelemfilozófiai kontextusba emelte a témát, a jelen történéseit összekapcsolta több évszázados folyamatokkal, hogy világossá tegye az összefüggések rendszerét. Joxe belement a játékba, volt, amit helyeselt, volt, amivel vitába szállt, míg Antall higgadtan, ő szenvedélyesen sorolta érveit. Izgalmas dialógus alakult ki, udvarias, de kemény vita. Joxe a végén megadta magát. Őn nemcsak nézte, hanem belülről át is élte, mondotta, ennyivel többet tud róla, mint én, aki csak kívülről figyeltem. Köszönöm, hogy megvitathattuk.

1991 szeptemberében az együttműködési szerződés aláírásával egy időben zajlott Párizsban az európai jobbközép pártok kongresszusa. Mitterrand-nak nem nagyon tetszett, hogy a két eseményt összekapcsoltuk, úgyhogy az aláírási ceremóniát a franciák nem nagyon reklámozták. Közben az európai jobbközép vezetői a városházán jöttek össze. Onnét indult Antall József egyenesen Strasbourgba a Robert Schumann-díj átvételére. A német-francia megbékélés és az európai együttműködés egyik legfontosabb előmozdítójáról elnevezett díj odaítélése Antall politikájának a megbecsülését jelezte. Az Orly repülőtérrel induló strasbourgi járat több mint egy órással késéssel szállt föl. Így Antallnak a repülőtérrel egyenesen a városházára kellett mennie, mert máris kezdődött a ceremónia. Felesége, Klári szeretett volna előbb átöltözni, így vele együtt a szállodába hajtottunk, és onnét némi késéssel mentünk tovább a ceremónia színhelyére. A díjat a szenátus elnöke, Alain Poher adta át. Üdvözlő beszédében a közép-európai régió legfontosabb politikusának nevezte Antallt, aki döntően járult hozzá a térség Európához való visszatéréséhez. Antall, szokása szerint, rögtönözte a laudációra válaszoló beszédét. Rendkívül szuggesztív beszéd volt, ma is jól emlékszem gondolatmenetére. A liberté, égalité, fraternité, vagyis szabadság, egyenlőség, testvériség jelszóból indult ki, amely minden francia középületen ott olvasható. Az egyenlőség, vagyis az esélyek egyenlősége a megelőző század vívmánya, kezdte, a szabadság pedig a 20. századé. Nem csak Nyugat-Európáé, most már a mi régiónké is. De a világ csak akkor lehet teljes, ha az egyenlőség és a szabadság eszméjéhez hasonló fontosságot kap a harmadik nagy eszme is, a szolidaritás eszméje. A feladat a 21. századra vár, mondta, a szolidaritásnak központi elemmé kell válnia.

Kellene. Vagyis kellett volna. Visszatekintve is úgy ítélem meg, Antall diagnózisa pontos volt, igaza volt mindenben. De aztán az események korántsem úgy alakultak, ahogyan szeretete volna, ahogyan a kilencvenes évek elejének eufóriája sejtetni engedte.

PETRIK BÉLA

LÁBJEGYZET GÖRÖMBEI ANDRÁS NÉMETH LÁSZLÓ-KÖTETÉHEZ

A 75 éve született Görömbei András emlékére

A Görömbei András emlékére 2015-ben összeállított kötetben megjelent *Görömbei András Németh László-képe* című írásában Monostori Imre vetette fel: „Ez a munkája is annak az egyik jele, hogy szakmailag felkészült volt egy Németh-monográfia megírására. Készült rá, tudjuk. Erre – sajnos – már nem kerülhetett sor. Éppen emiatt egy kötetbe kellene szerkeszteni a Némethről szóló írásait (az el nem készült monográfia alappilléreit)...”¹

Bár kívánhatnánk, hogy Monostori Imre minden javaslata ilyen gyorsasággal válhasson valóra, hiszen alig öt év múltán kézbe vehetjük Görömbei András Németh Lászlóról szóló tizenhat írásának és egy köszöntésének gyűjteményét. A kötetet Papp Endre utószava zárja, amely az időközben kötetként is megjelent *Görömbei András* című könyvnek egy részlete, amelyben ismerteti mestere életútját.

Görömbei András irodalomtörténész, közéleti és egyetemi tanári pályáját a kezdetektől az utolsó tollvonásig végigkísérte Németh László, az első – 1971-es, az akkor hetvenéves –, írói köszöntő „tanúságtételétől”, születésének 110. évfordulóján *Németh László és a harmadik út* címmel tartott akadémiai székfoglalójáig.

A 26 éves, aspirantúráját éppen megkezdő irodalomtörténész deklarációja világos és egyértelmű Németh László ügyében, mely „tanúságtétel” egész életére meghatározó lesz, és munkásságán vezérelvként végighúzódo, számonkérhető nyilatkozat: „Mit adott nekem Németh László? A legtöbbet, amit szellemi és etikai vonatkozásban ember embernek adhat: példát és ösztönzést. Példát arra, hogy századunk kibogozhatatlannak tetsző szellemi káoszában is van értelme és lehetősége a teremtető küzdelemnek. Példát arra, hogy alázattal és lelkiismerettel szüntelenül átgondolva a megtett utat, olykor szomorú tapasztalatok ellenére is reménykedő hittel és töretlenül kell építenünk a jövőt. Lenyűgöző érdeklődésének széles horizontja, eredményeinek mindig eleven és

¹ Monostori Imre: „Nekem Németh László életműve a legnagyobb szellemi élményem” (*Görömbei András Németh László-képe*). In *memoriam Görömbei András*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 39.

elgondolkodtató biztonsága, mélysége. [...] Tőle tanultam, hogy csak az önmagát legszigorúbb mércével vizsgáló, önmagát megújító, műveltebbé, értékesebbé tevő ember élhet méltó életet [...] Ezért lett a Bibliám, ezt köszönöm meg neki hetvenedik születésnapján.”²

Görömbei Andrásnak ennek ellenére – talán mondhatjuk, hogy hála Istennek – mindig voltak fontosabb témái a Németh László-monográfiánál: Sinka Istvánnal kezdte a hetvenes évek elején, amely aztán a kötet zárását követően csak öt év múlva, 1977-ben jelenhetett meg, majd Sütő Andrással folytatódott a sor (1986), hogy később Kiss Ferencről kényszerűen átvegye a stafétát és megírja a Nagy László-monográfiát (1992). Aztán pályatársai és barátai életművének feldolgozásai következtek, Csoóri Sándoré (2003) és Nagy Gáspáré (2004). Mindeközben megszülettek az elszakított országrészek magyar irodalmáról szóló művei is, így a csehszlovákiai magyar irodalmat (1982), a romániai magyar irodalmat (1983), a napjaink magyar nemzetiségi irodalmát (1984) bemutató kötetek.

Hadd magyarázzam meg, miért is mondom, hogy hála Istennek mindig voltak fontosabb témái Németh Lászlónál. Mert mi lehetett fontosabb? Hiszen vezérlőcsillaga Németh László írói életműve és emberi tartása. Hogyan lehetséges akkor, hogy bár két-három életműre elegendő monográfia kerül ki keze alól, végül nem jut hozzá a már fiatalon is meghatározónak ítélt életmű feldolgozásához? Látva az előttünk ma már egészként álló irodalomtörténeti és kutatói életművet, tudhatjuk, hogy Görömbei András egész egyetemi oktatói pályafutása során élve eltemetett alkotókat, műveket, irodalmi országrészeket szabadít fel romok alól, sírokból ássa elő a magyar költészet és irodalom értékeit, menti át őket a jövőbe az enyészet elől. Nem illett volna akár ebbe a sorba is tökéletesen a mindenkor félremagyarázott és részben évtizedekig eltitkolt és hajófenékre szorított Németh László-i életmű?

A válasz nyilvánvalóan igen, és azt is leszögezhetjük, hogy Görömbei számára Németh László mindig is sarokkő, eligazító és viszonyítási pont, a most megjelent kötet minden sora ezt bizonyítja, egész élete, kutatói és oktatói példája, eszméi és hite a tanúk erre. De Németh László életművével sokan foglalkoztak, ha szabad azt mondanunk, jó kezekben (is) volt, Vekerdi Lászlótól Grezsa Ferencig, Monostori Imrétől Bertha Zoltánig, Füzi Lászlótól Sándor Ivánig, Cs. Varga Istvánig említhetnénk a szerzőket, és a sor hosszan folytatható. De ki írt volna monográfiát az elátkozott, antiszemitanak bélyegzett, a műveit betiltott

² In *Hajdú-Bihari Napló*, 1971. április 18. 28. évf., 91. sz. 5. (Lejegyezte: Márkus Béla; Imre László és Kun András köszöntőjével együtt.)

zseniális parasztköltőről, Sinka Istvánról? Ha nincs Görömbei, talán ma sincs hiteles Sinka-életmű összefoglalásunk. Létkérdés volt, hogy Ceaușescu Romániájában a pusztá létért, megmaradásért küzdő erdélyi magyarság egyik leghitelesebb és legnagyobb hatású drámaírójáról, szépírójáról és gondolkodójáról, Sütő Andrásról, az erdélyi magyar irodalom minden értékét felmutató kortárs életművéről monográfia lásson napvilágot azon a Magyarországon, ahol az elszakított magyarságról alig eshetett szó, s a velük kapcsolatos szerzők és műveik jószerével tiltott zugárunak minősítették! Könyve a kisebbségi magyar irodalom, a kisebbségben létükért és magyar megmaradásukért küzdő nemzettársaink üldöztetése ellen szót emelő, velük közösséget és értük felelősséget vállaló segélykiáltás. Az erdélyi magyarság és minden nemzetiségi közösség értékeinek és nyelvének védelmében fellépő Sütő Andrásért érzett felelősség, erkölcsi kiállás azért az íróért, aki „rendíthetetlenül teljesíti értelmiségi hivatását, az igazság szellemének ébrentartását bármilyen körülmények közepette is”.³

Nem véletlenül készültek akkor – és nem máskor! – azok a hiánypótló és mondhatjuk nyugodtan, hogy a huszonnegyedik órában megjelenő alapl művei, amelyek a kisebbségi, így a csehszlovákiai és a romániai magyar irodalmat, napjaink magyar nemzetiségi irodalmát mutatták be. E feltáró és az anyaországi magyarság tudatát felébresztő kötetek nélkül a kisebbségi magyar irodalomról való tudásunk bizonyosan szegényebb, önbecsülésünk pedig egész biztosan sérültebb volna. Ezek a munkák fiatalok sorát indították a határon túli magyar irodalom és íróik kutatása és megismerése, megismertetése felé, Pécsi Györgytől Bertha Zoltánig, Elek Tiborig, amelynek máig érezhető hatása szintén felbecsülhetetlen értéke a Görömbei-életműnek.

S aztán a Nagy László-monográfia, amely lényegében a betegsége miatt munkaképtelenné váló barát és mester Kiss Ferenc munkájának kényszerű folytatása, a kézből kihulló toll elkapása, becsületbeli kötelesség. És ugyanígy, a Kiss Ferenc által megkezdett munka – a Csoóri Sándorról szóló kötetnyi Kiss Ferenc-írás ma is eligazító értékű – beteljesítése a Csoóri-életrajz. S ha Sinkánál azt mondtuk, Nagy Gáspár esetében is életmentő a monográfia megszületése, hogy a testvéri barátnak és pályatársnak még életében elkészülhessen a visszaigazolás költői életművéről, vitathatatlanra téve – túl a vállalt közéleti szerep egyedülállóságán – a költő, a versek irodalmi jelentőségét és költészetének unikális értékét. Mintha előre látta volna, hogy ezt a költői életművet megpróbálják majd kikezdeni, jelentőségét, esztétikai, irodalmi értékét kétségbe vonni.

³ Görömbei András: *Sütő András évtizedei. Sors és alkalom*. Tiszatáj könyvek, 2008, Szeged, 56.

De azt is biztosan tudjuk, hogy e pótolhatatlan és leletmentő munkái mellett Németh László művei, erkölcsi útmutatásai mindig hatottak gondolkodására, és mint egy búvópatak, időről időre felbukkantak az életmű egy-egy szeletével foglalkozó írásai, amelyek igazolták, hogy a Németh László-i gondolatok és életmű folyamatosan a tudós érdeklődésének homlokterében állnak. Monostori Imre írta, tudták, hogy Görömbei Németh László-monográfiára készült.

Még egy dolog a kötetben megjelent írásokon túl, az el nem készült monográfiához. Úgy gondolom, hogy a 2010-es évek elején Görömbei András újra elővette a Németh László-monográfia megírásának ötletét. Erre utal, hogy a debreceni egyetemen a prózaíró, a drámaíró és az esszéíró Németh Lászlóval foglalkozó témakörökben is speciálkollégiumot hirdet és indít, amelyekben a teljes életmű szegmenseit kívánja, tanítva-tanulva, ismételve feldolgozni. Nem véletlen, hogy az egyik utolsó írása is vele foglalkozik, hogy akadémiai székfoglalóját is *Németh László és a harmadik út* címmel tartja. De az írások, az anyaggyűjtések, az egyetemi előadások és speciálkollégiumok mellett is ezt a folyamatos felkészülést, a Németh László-i életmű ébren- és naprakész állapotban tartását láthatjuk nyilatkozataiban, vagy éppen a tv *Mindentudás Egyeteme* nyilvánossága előtt, a népi irodalomról tartott nagyívű, hibátlan és professzionális egyszemélyes műsorában!

Görömbei András Németh László-kötete nem időrendben – az első megnyilatkozás a már említett 1971-es köszöntés volt, az utolsóként keltezett írása a kötetben pedig 2011-re datálódik –, hanem tematikusan rendezi sorba az írásokat. A könyv élére két összefoglaló jelentőségű tézis-tanulmánya kerül, majd a szépíróról, a regény- és drámaíróról szóló tanulmányok következnek, azután a közéleti szerepvállalásra is kész tanulmányíróról, végül pedig az életmű gondolati rétegeinek egy-egy részével, fő vonásaival és örökségével foglalkozó esszék sorakoznak. Az első tézistanulmánya a 2003-ban megjelent *A minőség forradalmára* című, amelyben elképesztő tömörséggel, szinte pontokba szedve foglalja össze a teljes Németh László-i életművet és az alkotó gondolati alaprégeit, mutatja fel annak jelentőségét, követendő örökségét, az életmű legalapvetőbb vonásait, rendkívüli nyitottságát, enciklopédikus műveltségét, az „új nemesség” kiemelt fontosságát, a harmadik út eszméjének meghatározó jellegét, a tanulmány- és esszéíró, a regényíró és a drámaíró életművének felépítését, helyét a magyar és az európai irodalomban, a holtig pedagógus elkötelezettségét, és az „életmű lenyűgöző méretű és gazdagságú organikus világát”.⁴

⁴ Görömbei András: *A minőség forradalmára. A minőség jegyében*. Uo. 12.

Arad

Andrássy-tér

Arad, 1918 előtt (képeslap)

A kötet másik nyitótanulmánya az 1990-ben készült, szinte az első nagyszabású Görömbei Németh László-esszé, a *Modell értékű nemzeti minőség*, Németh László: *Sorskérdések*. Az írás jellegét tekintve egy recenzió az évtizedek óta könyvtárak zárolt részlegein álló, a Németh László-i életmű legjelentősebb darabjait összegyűjtő, jobbára 1945 előtt született esszéi és tanulmányai tovább már nem halogathatóan megjelentetett, az életműsorozat zárókötetéről. Görömbei másfél évtizeddel később így emlékezett erre: „A Németh László-életműkiadás magának az életműnek a rendjét kuszálta össze, a legfontosabb kötet csak az író halála után másfél évtizeddel láthatott napvilágot. Az általuk fölvetett nemzeti problémák pedig sorra a nacionalizmus bélyegét kapták.”⁵ A Domokos Mátyás leletmentésének köszönhető kötet Görömbeinek nem is lehetett volna jobb alkalom a Németh László-irodalomba, mint az évtizedekig eltemetett írások jelentőségének és az elhallgatás képtelenségének bemutatása. „Azt, hogy Magyarországon több mint négy évtizeden keresztül

⁵ Görömbei András: *Az irodalmi létértelmezéstől a közösségi felelősségtudatig. Elek Tibor beszélgetése Görömbei Andrással*, Sors és alkalom. Ih. 283.

a nemzet érdekeit semmibe vevő politika uralkodott, Németh László a magyarság sorskérdéseivel foglalkozó írásainak most megjelent kötete egymagában is igazolhatná.”⁶ Ismét idézzük Monostori Imrét, érzéketesebben ennek a Görömbei-esszének a lényegét és hangulatát úgysem tudnánk kifejezni: „[...] egy magabiztos szellemi erőművész nyugalomával és szaktudásban abszolút a helyzet magaslatán állva veszi elő, oldja meg és helyezi vissza a maga természetes közegébe az egyes »neuralgikusnak« hitt, gondolt, minősített Németh László-»problémákat«, összességében az író esszéisztikájának, tanulmányírásának úgyszólván legfontosabb darabjait. Frissen, nagy tudással és beleéléssel, szinte jókedvűen. Süt ebből az írásból a megértés öröme.”⁷ A rendszerváltás idején a *Sorskérdésekről* már szabadon, cenzúra nélkül szólva, lényegében saját addigi két évtizedes kutatói munkája ellehetetlenítésének okait is összefoglalja, miért is irtóztott ezektől az írásoktól az a politikai és kulturális hatalom, amelyik „idegen érdekek szolgálatában tékozolta a nemzeti önismeretet, nemzeti kultúrát és gazdaságot, magát a nemzetet.”⁸ A tanulmány-recenzió kulcsfontosságú, nemcsak a Németh László-életmű feldolgozásában, hanem Görömbei András irodalomtörténeti magatartása, elvei, végső soron az ember szempontjából is. Kor-dokumentum, hiszen abból a rendszerváltó értelmiség, a népi-nemzeti eszmei kör legjobbjainak várakozásaira, elvárásaira is fény derülhet. Itt rögzíti Németh László kapcsán azt a sosem feladott reményét és várakozását, hogy Németh Lászlónak a magyarság sorskérdéseit elemző írásai végre – amikor a magyar nemzet önmaga gazdája lehet – „tárgyilagos mérlegeléssel értékük, lényegi üzenetük szerint beleépülhetnek a magyar közgondolkodásba”. Akkor is folytatódtak a fantomháborúk, ahogyan fogalmazott, „szégyenletesen kiújultak a magyar szellemi élet önroncsoló régi ellentétei”. Mégis úgy gondolta, hogy Németh László írásainak éppen az utópisztikus – tehát nem az írások esetleges elemei, nem az azokból kiragadott félmondatok, hanem azok egész szellemisége – vagy inkább az az értelmiségi karakter biztosíthatja időszerűségét. Görömbeinek, az elszakított magyarság irodalmának kutatójaként létfontosságú volt Németh László azon tétele, amely a minőség forradalmát olyan eszmének hitte, amelyik modellként szolgálhat a közép-európai kis nemzeteknek, „s a minőség elve alapján segíti mindezeknek a kis nemzeteknek az összefogását, védelmét a sorsközösség jegyében”. E mintaország megteremtése érdekében sürgette Németh László és ebbe a gondolatba kapaszkodó Görömbei András azt a gyökeres magyar re-

⁶ Görömbei András: *Modell értékű nemzeti minőség, Németh László: Sorskérdések*, Ih. 16.

⁷ Monostori Imre id. mű, 26–27.

⁸ Görömbei András: *Modell értékű nemzeti minőség, Németh László: Sorskérdések*, Ih. 17.

formot, amely létrehozhatta volna a közép-európai államok „tejtestvériségét”. A népi-nemzeti ellenzéknek, akkor rendszerváltó mozgalom identitásának meghatározásakor, a szovjet birodalomtól éppen szabaduló nemzetnek kulcsfontosságú volt Németh László harmadikutassága, „a fasizmus és a szovjet rendszerű szocializmus közötti harmadik út elképzelése, amelyik a nemzeti sajátosságokat a minőség forradalma alapján értelmiségivé nemesített társadalomban közép-kelet-európai modellé, példává, szervező erővé”⁹ emelhette volna a magyarságot.

Mindkét, a regényíró Németh Lászlóval foglalkozó tanulmány, a *Gyászról* és az *Iszonyról* szóló írások láthatóan nem alkalmi, de szisztematikus, monografikus mélységű feldolgozások. Görömbei írásában feltárja a *Gyász* születésének forrásvidékét, számba veszi a korabeli kritikák legfontosabb mondanivalóját, majd, ahogyan Monostori Imre fogalmazott, világossá teszi a regény kapcsán, hogy „itt valami nagy irodalmi esemény történt”, azonosítja tehát a regény 20. századi magyar regényirodalomban elfoglalt jelentőségét. „A görög tragédiák ösztönzése nyomán megteremtett jelképiség és az elemző társadalomrajz egyaránt a legfőbb célt, egy nagyformátumú személyiség lélekábrázolását szolgálja a *Gyász*ban. Németh László éppen azáltal teremtette meg a lélektani regény új változatát, hogy lélekrajz, társadalomrajz és mítosz egységét hozta létre.”¹⁰ A másik nagy Németh László-regényről szóló tanulmánya még az előbbinél is aprólékosabban kidolgozott munka, amely Móricz Zsigmond 1942. újév napi hívó szavától követi nyomon a regény keletkezéstörténetét, az írás félbeszakadásától a későbbi, a világégést követő befejezésig (1947), feltárva az Illyéssel és Illés Endrével folytatott levelezésen keresztül az újrakezdés lélektani helyzetét. „Az Iszonyt írom – azaz helyesebben végrehajtom, mert a hangulatába nehéz visszatalálnom. Nem az öt év sok; az emberiséggel békültem össze azóta annyira, hogy nehéz az eltervelt kegyetlenséggel beszélnem róla.”¹¹ Részletesen kitér a regény korabeli fogadtatására – s bár Németh László a politikai csatározásoktól történő félrevonulás szándékával, az 1945 előtt képviselt eszméi miatti támadások elkerülése érdekében éppen a szépirodalomba szeretett volna visszavonulni – arra a rendkívüli baloldali ideológiai-politikai felzúdulásra, amely a regény megjelentését fogadta. „Még meg sem jelent könyv alakban a regény, amikor 1947 decemberében Lukács György a NÉKOSZ akadémiáján már súlyos támadást intézett ellene. [...] A hallgatás új fajtájának, az új demokrácia

⁹ Idézetek uo.

¹⁰ Görömbei András: *Egy magatartás buktatói. Németh László: Gyász.* Uo. 36.

¹¹ Németh László levele Illyés Gyulának 1947. június 30-án. Idézi Görömbei András: *Az Iszony és az önismeret.* Uo. 45.

elleni néma tiltakozásnak nevezte az Iszonyt. Révai is azt írta róla, hogy szabotálja a demokráciát.”¹² Mindezen vélemények ellenére Görömbei világossá teszi, hogy az *Iszony* a Móricz utáni magyar regényirodalom egyik legnagyobb teljesítménye, amely a nagy európai elbeszélők sorába emeli szerzőjét, és amelyben Németh László a kommunista diktatúra berendezkedésének idején a „függetlenségét veszített nemzet legégetőbb sorskérdésére is válaszolt, midőn bekebelező erőszakkal szemben a belső értékeket és a személyiség autonómiáját vette védelmébe”¹³.

A drámaíró Németh László munkásságát feldolgozó három tanulmány is helyet kapott a kötetben. A hatalmas terjedelmű és kiemelkedő értékű életmű egyik kulcsműve, magaslati pontja az 1953-ban írt dráma, a *Galilei*, és erről szól a *Németh László két Galileije* című tanulmánya, melyhez az alkalmat az szolgáltatta – bár a könyvkiadó Illés Endre mindkét változatot ismerte –, hogy csak 1994-ben jelent meg a dráma eredeti, negyedik felvonása, addig kizárólag a javított változat volt ismert a nagyközönség előtt. Az első három felvonást a szerző ugyanis változatlanul hagyta, de a negyediket megváltoztatta, amellyel a dráma mondandója is átalakult, Németh László szavaival éppen az eredeti változat ellentétét írta meg. A tanulmány e felfedezés folytán elvégzett, Monostori Imre által oknyomozásnak nevezett kutatás, vagy éppen rekonstrukció eredménye, amelyben Görömbei évtizedek múltán igyekszik – tegyük hozzá teljes sikerrel – felderíteni ennek az irodalomtörténeti szempontból is jelentős kettősségnek az értelmét és mozgatórugóit, és teszi fel a mindenkit izgató kérdéseket: „Melyik hát Németh László *Galileije*? A diadalmas vagy az összeroskadó? Hogyan lehet egy darabnak két, egymással ellentétes befejezése?”¹⁴ Galilei történetében Németh László arra talált modellértékű mintát – nyilván a maga élethelyzetére keresve a választ, hiszen a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején Németh László is szembekerült a mindenható kommunista párhatalommal, eredeti alkotások közlésétől eltiltva, a műfordítás „gályapad”-jára kényszerítetten élt –, hogy „egy nagyobb cél érdekében, s a nyilvánvaló igazság ismeretében vállalható a magas mértékű erkölcsi elvek külsőleges megsértése is”. Az ilyen vétség ugyanis azt a közeget minősíti, amelyik kikényszeríti annak megsértését. A dráma eredeti változatában Galilei valóban az „új tudomány diadalmas hőse”, s e változatnak „a kathartikus hatását a szennyből kiemelkedő, igazságában bízó, a jó ügy szolgálatát mindenáron vállaló személyiség belső megrendülése teremti meg: az, hogy igazságát csak ilyen áron képes képviselni egy hozzá

¹² Uo. 47.

¹³ Uo. 64.

¹⁴ Görömbei András: *Németh László két Galileije*. 68.

méltatlan világban”.¹⁵ Ha pedig mindez így igaz, s így élte meg Galilei életét Németh László, akkor joggal merül fel a kínzó kérdés, miért írta át a történet befejezését? Németh László látta Galilei döntésének helyességét, darabjával tökéletesen igazolta őt, és „Galilei utolsó mondataiban talán az az írói gondolat is hangot kapott, hogy Németh Lászlóhoz is méltatlan az a közeg, amelyik gyötri őt”.¹⁶ Ugyanakkor az is világossá vált számára, hogy valahogy neki is át kell mentenie megírandó műveit. Ahogy Görömbei András fogalmazott: „Németh László a maga abszolút érzékenységevel gyakran előre átélte a rá váró megpróbáltatásokat, s előre megadta a választ műveiben azokra. Ez a válasz korábbi műveiben az igazságszeretet hőseit mindig erkölcsi maximalizmussal kapcsolta össze: inkább a halált vállalták, mint a megalkuvást, vagy ha a kényszerűség közepette megalkudtak, akkor belehaltak erkölcsi vétésük okozta gyötrelmükbe.” Ezért írta újra Németh a *Galilei* dráma negyedik felvonását. Nem véletlenül volt a drámának az ötvenes évek közepén óriási jelentősége, szinte társadalmi jelentősége, s nem hiába volt oly sok huzavona a bemutatása körül, hiszen először mondta ki benne Németh László, hogy a „kompromisszum igazság és hamisság között nemcsak nem lehetséges, hanem mindenféle szubjektív indok és indíték csak még jobban leleplezi a kompromisszum valóságos sivárságát”.

A *Drámaíró Németh László – Felülnézetből* című tanulmány már a drámák, azok dramaturgiájának összefoglalása, és annak a kérdésnek a megválaszolására tett kísérlet, hogy mit jelentett Németh László a magyar és európai drámairodalomnak. A felülnézetben körülhatárolja a Németh László tájékozódásában álló jelentősebb, a századforduló és századelő európai drámairodalmában alkotó szerzőket, Ibsent, Csehovot és Strindberget, akik ihlető hatást gyakorolhattak rá. Ezen elemzések alapján Görömbei dramaturgiai szempontból Németh László drámaírói művészetét ebben a klasszikus vonulatban helyezte el, megállapítva, hogy kísérletezése nem lépett túl a klasszikus változatokon. Miközben szinte a teljes Németh László-i drámaírói szakirodalmat feldolgozta, hibátlanul mutatott rá, hogy a magyar szellemi élet szervezői szerepére készülő fiatal író a színpadot is társadalomformáló erővé kívánta alakítani. Görömbei három, egymástól elválaszthatatlan tényezőben határozta meg a Németh László-i dramaturgia alapvonásait: „az erős gondolati jelleg, a tömör, megemelt drámai nyelv és az egyetemes távlat igénye”, melyek révén képes volt megújítani a magyar társadalmi és történelmi drámát egyaránt, s az európai irodalomnak is egy sajátos,

¹⁵ Uo. 71.

¹⁶ Uo. 72.

időtálló mintát adott, ahogy Görömbei írta, a gondolat színházát akarta megteremteni. A gondolat igényének ez a fajta kiemelése a színésztől és a befogadótól is kivételes teljesítményt igényel, mutat rá Görömbei, hiszen eszméinek hiánytalan épségét féltette a színháztól, s ezért volt oly kritikus a rendezőkkel, színészekkel szemben, ezért volt oly nagy kihívás darabjait sikerrel színpadra állítani.

A három megjelent, a drámaíró Németh Lászlóval foglalkozó írás mellett tudható, hogy Görömbei a teljes drámaírói életrajzot részleteiben is feldolgozta. Elemmezte az 1945 előtti első drámaírói korszakot, kezdve a korai művekkel – amelyeket Németh „gyermekkori drámák”-nak nevezett –, a *Bodnárné*t, és a két kevésbé ismert-sikerült, sokáig készült művet, az *Erzsébet napot* (1940–46) és a *Pusztuló magyarokat* (1936–46). Majd a közvetlen eszménykeresés és társadalmi problematika összekapcsolása, az egyén és a harmincas évek magyar társadalmának kiütkeresése során született drámákat: *Villámfénynél* (1936), *Papucshős* (1938,) *Cseresnyés* (1939), *Győzelem* (1941,) *Mathiász-panzió* (1940–45). A történelmi drámákat is korszakolva, sorra vette a *VII. Gergelyt*, *Bethlen Katát* (1939), amelyek ugyan közvetlenebbül fogalmazták meg eszméit, de ugyanakkor nagyobb támadási felületet is jelentettek az író személyes vallomásának közvetlensége folytán. A második drámaírói korszakot 1945–1948 közé tette, amikor Németh László két régebbi drámatervének befejezése mellett (*Erzsébet nap*, *Mathiász-panzió*) megírta a *Sámsont* (1945) – mely csak jóval később jelent meg –, a *Széchenyit* (1946), az *Eklézsia-megkövetést* (1946) és 1948-ban a *Huszt*. S külön vizsgálta a „Galilei-pör” darabjait, az először a betegség közeledtével védekezésül készült két darabot az árulás vádja ellen, a *Szörnyeteget* (1953) és *Az árulót* (1954), majd a betegség (hipertónia) jelentkezésekor a *II. Józsefet*, és a *Galileiből* kiszakadt *Petőfi Mezőberénybent*, végül 1955-ben Németh László búcsúját a pedagógiától, az *Apáczait*, melynek terve Vásárhelyen készült. Az 1960-tól haláláig tartó utolsó korszakában Görömbei szerint Németh László viszsztatért a „papírszínház” koncepciójához. A drámákban – *Apai dicsőség* (1960), *A két Bolyai* (1961) *Utazás* (1961), *Nagy család* (trilógia: *A kis család*, 1962; *Csendes szoba*, 1962; *A pihenő*, 1964); *Gandhi halála* (1962), *Négy próféta* (1964); *Csapda*, 1966; *Az írás ördöge* (1969) –, ahogyan Csűrös Miklós fogalmazott, „csökken az önéletrajzi líraiság szerepe, és megnő az egyetemes problémákat vizsgáló tudatosság.”¹⁷

A szakirodalom naprakész ismeretének és feldolgozásának nyomát látjuk abban a négy, vagy ha úgy tetszik, öt írásában is, amelyekben

¹⁷ Csűrös Miklós: *Németh László (1901–1975)*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/ix-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-19451975-iii-a-proza-9CCD/a-sematizmustol-az-uj-magyar-dramaig-19491975-B04E/nemeth-laszlo-19011975-B0FA/>

talán a számára legfontosabb kortárs irodalomtörténészek munkáit értékeli és elemzi: két írásában is foglalkozik Monostori Imre Németh László-munkáival, mesterének, témavezetőjének, Czine Mihálynak, és Grezsa Ferencnek egy-egy könyvével, és ide számíthatjuk a Németh László levelezését tartalmazó kötetéről írt esszéjét. Ezek az írások már az esszé- és tanulmányíró, az organizátor Németh László gondolatvilágát kutatják. A *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei* című, Monostori Imre-kötetet elemző írásában rámutatott a szerző fölöttébb összetett vállalkozására, hiszen az írói témavilág alaprégeit összekapcsolta annak történeti alakulásával, s ezen túl a tematikai alaprétegek vertikális és horizontális bemutatásakor külön fejezetben tárgyalta a *Kisebbségben* és a *Szárszói beszéd* problémavilágát. A könyvismertetésében Monostori és természetesen saját maga téziseit is alkalma van rögzíteni, ezért az legalább annyira szól Görömbei Németh László-képéről, mint a vizsgált műről és szerzőjéről. Különösen fontosnak ítéli, hogy ez a Monostori-féle kalauz az idők során oly sok támadást megélt, félreértett és félremagyarázott Németh László-i minőségelvű nemzeti törekvést milyen körültekintő és gazdag ismereteken alapuló elemzéssel tisztítja meg az ellenfelei által rájuk rakott hordalékoktól.

A kilencvenes évek eleji Németh László-reneszánsz kibontakoztatásában Grezsa Ferenc kiemelkedő részt vállalt, amely egyszerre kívánt Grezsától „irodalomtörténészi, ideológia- és politikatörténészi, filológiai és poétikai, pszichológiai és társadalomtörténészi kompetenciát”¹⁸. Talán ennek révén válik Grezsa a Németh László-életmű egyik első számú szakértőjévé, amelynek eredményeiről – ahogy Görömbei fogalmaz – két szintetikus igényű korszakmonográfiában ad számot; visszafelé haladva az írói pályán. E munka legfrissebb eredménye a harmadik Németh László-könyve, melyben a *Tanú*-korszakhoz méltóan összetett, teljességre törő és szakszerű elemzését adja. Görömbei ezt a munkát is eszmetörténeti szempontból jelentős áttekintésnek ítéli, amely monográfia mellett, hogy „leleplezi a »baloldal« állandó hisztérikus ellenségeskedését, s a »jobboldal« gyakori kirohanásait Németh László ellen, [...] rámutatott Németh László vállalkozásának kivételes igényességére és előremutató jelentőségére, aktualitására is”¹⁹.

Az *Életelvű irodalomszemlélet, Czine Mihály Németh László eklézsiájában* című írásának tárgya sokkal inkább a mester és barát Czine Mihály, semmint Németh László. Igazságszolgáltatás az elnyomott és háttérbe szorított pályatársnak, akinél előbb az ideológiai, utóbb pedig az iro-

¹⁸ Görömbei András: *Németh László Tanú korszaka. Grezsa Ferenc könyvéről*. Uo. 119.

¹⁹ Lásd uo. 123.

dalomszemléleti kizárólagosság okozhatta azt, hogy többszörös jelölés ellenére sem válhatott akadémikussá, hiszen jól ismert volt, hogyan akadályozta meg a pártvezetés, elsősorban Aczél György, hogy elnyerje ezt az őt méltán megillető tudományos rangot. S Görömbeinél e ponton kapcsolódik egybe Németh László és Czine Mihály sorsa, hiszen Czine pályakezdésétől eltökélten és rendkívül magas szinten képvisel egy olyan – Németh Lászlóéval rokon irodalomszemléletet, amely semmiképpen sem hiányozhat a magyar irodalomtudományból, és amely szerint az „irodalom a közösségi tudat formálásának, a személyiség nevelésének legfontosabb eszköze, a nemzet kötőanyaga, a nemzeti öntudat és önismeret bázisa. Czine Mihály mindig együtt nézi a nemzeti irodalmat és történelmet, az írók és művek szerepét a nemzeti közösség sorsának kimondásában, alakításában.”²⁰ Czine az 1997-ben megjelenő, *Németh László ekléziájában* című tanulmánykötetében is maradéktalanul átmenti előadásainak személyes varázsát, és ahogyan Görömbei megállapítja, tanulmányait olvasni jó érzés is, mert gazdag ismereteit érhető, világos és szép fogalmazásban adja elő, és mert írásaiból is az életszeretet, az erkölcsi-szellemi igényesség éthosza és a nemzet fölemelésének töretlen szándéka szól. Czine Mihályt joggal becsülték és becsülik a kisebbségi magyar irodalmak legjelesebb képviselői, mert az „internacionalista békes együttélés” korában sem fogadta el a magyar irodalom felosztását, szétdarabolását, mindenkor a magyar irodalom szellemi-lelki egységének visszaállításáért szállt síkra.

A kétezres évforduló egyik jelentős irodalmi eseménye Németh László háború utáni, fellelhető levelezésének három kötetbe szerkesztése és megjelentetése. Németh László élete és írói munkássága szokatlanul transzparens, hiszen életművét önéletrajzi írásai, műhelytanulmányok sora szegélyezi, így a levelek meglepő újdonságot nem tárnak fel az író életéből, ugyanakkor a róla alkotott képünket pontosítják, helyenként kiegészítik. Bár az új levelezésfolyam három kötete 1949-től kezdődik, Görömbei írásában visszatekint a kezdetekre is, a négy kötetet együtt kezeli, az 1945 előtti levelek jelentőségének értékelésével kezdi, a pályakezdés híres Osvát-i bejelentkezéséről. Ugyanakkor a levelezés regényes feldolgozása – ma már nem kideríthetően – 1959-cel véget ér. Ahogyan Görömbei írja, a „3838 levelet magában foglaló négy kötet a magyar kultúra egyik legnagyobb formátumú és legnagyobbra vállalkozó személyiségének az életét és életművét a levelek közvetlenségével mutatja meg.”²¹

²⁰ Görömbei András: *Életelvű irodalomszemlélet, Czine Mihály Németh László ekléziájában*. Uo. 143.

²¹ Görömbei András: *Németh László élete levelekben*. Uo. 124.

Görömbei András a győri bencéseknel érettségizett, a szülői házból hozott katolicizmusa, élő hite végigkísérte életét, meghatározta gondolkodását, világképét – ha nem is magamutogató látványossággal – alapvetően befolyásolta, alakította. Természetes, ha Németh László életművében is kereste, ahogyan fogalmazott, az üdvösségügyet, az embert önmaga fölé emelő magatartás-minőséget. Hite szerint Németh László egész életműve „az emberlét magasabb értelméért, hivatásának betöltéséért, üdvösségéért való küzdelem nagy vallomása. Művészetének egyik meghatározó távlatosító és egyetemesítő vonatkozási rendszere a keresztény kultúra. Műveinek embergalériáját is jórészt keresztény terminológiával tipologizálta, midőn elkülönítette a szentet, a hőst és a szörnyeteget, és ezt a három alakot egyben három rangfoknak (paradicsom, purgatórium és pokol) minősítette.”²² Az egyetemes kultúrából nyert üzeneteiből, az életminőség emelésének vágyától hajtva alakított ki Németh László egy olyan „magatartás-ethoszt”, amelyik a 20. század embere számára is képes biztosítani az egyén és a közösség emelkedő minőségű életét.

Valamelyest elégtételként tekinthetünk arra, hogy az 1971-es hitvallást követően, éppen négy évtized múltán, 2011-ben megadatott a lehetőség Görömbei Andrásnak, hogy Németh László addig ismeretlen, az 1956-os magyar forradalomról írt tanulmányát, a forradalom időszakát feleleveníítő 1959-ben keletkezett önéletrajzi írásának (*Magam helyett*) utolsó fejezetét megismerhette, ezeket a hiányzó elemeket beilleszthette az életmű egészébe, és az első értékelő írásokat megjelentethette azok kapcsán. Az írások helyét a kutatók, így Görömbei is jól ismerték, ezeket az elemeket ott sejtették a Németh László-féle periodikus rendszerben, csak megtalálni nem sikerült 2011-ig. Azt gondolom, hogy a végül is meg nem írt Németh László-monográfia ellenére így és ezzel vált kerekké és zárttá Görömbei Andrásnak a Németh László-i életmű kutatása és feldolgozása.

Görömbei a legújabbban előkerült írásokat a korabeli, 1956 novemberében megjelent – *Emelkedő nemzet, Pártok és Egység, Nemzet és író* – Németh László-írásokkal egységben értékeli és elemzi. A forradalom idején írt rövid cikkek és levelek mellett *A magyar forradalomról* címmel, tizenhárom fejezetre tervezett, de befejezetlenül maradt Németh László-tanulmányról alapos, az életműről és írói világról alkotott korábbi gondolatait is összegző, minden fontos kérdésre kitérő elemzést ír Görömbei. „Különleges tanúságtétel ez az írás az író erkölcsi és szemléleti bátorságáról. 1956 novemberében, közvetlenül a forradalom szovjet lerohanása után tesz tanúságot a magyar forradalom kivételes csodájáról, világtörténelmi jelentőségéről, sok szempontú árnyalt értelmezéséről és

²² Görömbei András: *Németh László kereszténysége*. Uo.

egyértelmű vállalásáról. Németh László 1943-ban Szárszón elmondott beszédéről írta Gombos Gyula, hogyha egész életében egyebet nem tett volna, csak ezt, akkor is emberi nagyságával emelkedne ki közülünk. Szándéka szerint a magyar forradalomról írt értelmező elemzése Németh László életművének újabb szárszói magaslata.”²³ Görömbei ezekben a felfedezett írásokban azt a Németh Lászlót köszöntötte, aki az ’56-os forradalom idején a harmadik út igényét és szükségességét fogalmazta újra, ahogyan az emigrációba kényszerült népiek, Borbándi Gyulák is úgy hitték a *Látóhatárban*, hogy a Németh László-féle kibontakozási terv a magyar nemzet harmadikutas megoldásának kísérlete volt.

Igazságos volt a sors Görömbei Andráshoz, hogy a kényszerű búcsúra Németh László születésének 110. évfordulójának napján, 2011. április 18-án kerülhetett sor, a *Németh László és a harmadik út* címmel megtartott akadémiai székfoglalójában, habár októberben még szintén az akadémián beszélt Németh Lászlóról és az 1956-os magyar forradalomról.

S bár a búcsú kényszerű volt, Görömbei tanár úr akkor már harcot folytatott a betegséggel a test méltóságáért, mégis időszerűbb, a Görömbei-életműhöz illőbb tárgya aligha lehetett, mint Németh László és a harmadik út.

(Görömbei András: *A minőség jegyében. Írások Németh Lászlóról*. Nap Kiadó, 2020.)

²³ Görömbei András: *Németh László és a magyar forradalom*. Uo. 166.

1% METAFIZIKA

A KERESZTÉNYSÉG MEGSZENTSÉGTLENÍTÉSE

Részlet Bernard Dumont és Molnár Tamás beszélgetéséből

BERNARD DUMONT: Gyakran beszélt a műveletlenségről és főként az Egyesült Államokban uralkodó közömbösségről a kultúrával szemben. Milyen mélyebb okoknak tulajdonítja e tényt?

MOLNÁR TAMÁS: Egy apró epizód jut eszembe. Egy olyan találkozón történt, ahol mintegy tizenöt értelmiségi volt jelen, akik az egyház ügyeit elemezték a liberális társadalomban. A két napig tartó találkozó szervezője az egykori evangélikus lelkész, Richard Neuhaus volt, aki katolikus pap lett, és elfogadta – meggyőződés nélkül – az amerikai kulturális-szellemi helyzetet. Jelen volt Christopher Lasch is, aki nem volt beszédes kedvében. (Sajnos nemsokára el is elhunyt.) A csoport közgazdásza, Georges Gilder, elkezdte magyarázni nekünk a kapitalizmus erkölcsi dimenzióját. Megkérdeztem tőle, vajon az a business man is a közérkölcös ügynöke, aki pornográf irodalom publikálásával keresi a kenyerét? Egy pillanatnyi habozás után Gilder azt válaszolta: igen. Síri csend honolt a kollégáim közt... Egy másik epizód: telefonhívást kaptam Kaliforniából, és bejelentették, hogy az egyik egyetem oktatási dékánja feltenne néhány kérdést nekem. – Épp az év végi ünnepek megszervezésén dolgozunk – mondta –, és a fő előadó egy bizonyos Habsburg Ottó lesz. Gondoljuk, hogy ismeri őt. – Személy szerint ismerem őt – válaszoltam –, de ennek az úriembernek a családja századokon át szinte szünet nélkül adta a királyokat szülőhazámnak, Magyarországnak. A hangszínem szarkasztikus volt, de a vonal túloldalán ez semmiféle reakciót nem váltott ki, csak egy újabb kérdést: – Meg tudná mondani, hogy milyen ennek a személynek a kapcsolata a kommunizmussal? – Nem éppen szívélyes – válaszoltam. A dékán köszönetet mondott, és ezzel vége is lett az epizódnak.

Maritain helyett más is levezetheti ebből a klasszikus és keresztény hagyomány, illetve a jövő utópiája közötti összeegyeztethetetlenséget. Nem nehéz elképzelni, hogy a civilizációnkban lévő rossz nem egy eltévelyedett akaratból vagy egy rosszul irányított humanitárius projektből következik, hanem sokkal mélyebb okokból. Ezek között fedeztem fel, az „összehasonlított civilizációk” igen hosszas megtapasztalását köve-

tően, azt a filozofikus dühöt, amely egy *ideális társadalmat* akar felépíteni, és melynek elve mindenfajta embertípus homogenizálása. Ennek lett a következménye az általános egyenlősítés ideológiája, amelynek nevében – Joachim da Fiorétól Francis Fukuyamáig – a felmagasztalt világvégét várták. Konkrétan a közösség elemeinek radikális szintű kiegyenlítéséről van szó, kezdve a kollektív felszentelésével, illetve a keresztény mag megszenteltségletenítésével. Az állam és az egyház szétválasztása az első, látszólag ártalmatlan lépcsője ennek, amely azonban az egyén papságának, (emberi) jogainak és a kozmikus függetlenségének nevében elpusztítja az erkölcsi és társadalmi megkülönböztetéseket. Számos magyarázatot kínáltak már erre a helyzetre. Jean Cocteau szellemes megjegyzésével lehet mindezt összefoglalni: „A gonosz abból származik, amit a hülyeség gondolt ki”. Magasabb szinten Szent Ágoston, Pascal, Marx, Nietzsche és természetesen a görög ősök magyarázata áll rendelkezésünkre. Közvetlenebb és megfigyelhetőbb az állam és a meghonosított vallás romlása, ennek következménye a civil társadalom mérhetetlen bővülése, mely ezen túl az uralkodó: demokratikus, fogyasztói, anarchikus, zavaros, erkölcstelen.

E magyarázat nem Zeusz fejéből pattant ki, mint Minerva, hanem az amerikai uralkodó civil társadalom fél évszázados, illetve az európai társadalom rövidebb idejű megfigyeléséből. E megfigyeléseknek és tanúságtételeknek nincs szüksége Heidegger divatos magyarázatára arról, hogy korunk két isteni átmenet között helyezkedik el. Elegendő megjegyezni a hatalom hanyatlását, az erkölcsi züllést és a civil társadalom kirendeltségek révén történő mindenhatóságát. Ezek hatalma az olyan lobbikban nyilvánul meg, amelyek gyakran egy valódi szükségletre reagálnak, ám később egyetemes betekintési jogot követelnek és az úthenger szerepét, hogy minden olyan dolgon átmelessenek, amely nincs ínyükre. Ezekre a jelenségekre 1965-től számos munkámban reflektáltam, beleértve *A hatalom két arcát* (1988), az *Arc nélküli szocializmust* (1976), *Az autoritás és ellenségeit* (1977) stb., melyeket mind a „modern kór” egy bizonyos aspektusának szenteltem. (Van egy ilyen című munkám is.) A második megemlített könyvem Karl Poppernek ad választ – a „nyitott társadalomról és ellenségeiről” –, aki az anarchista liberalizmus fő ideológusa és a korlátlan civil társadalom abszolút uralmának szóvivője. Kritikám tárgya a természeti és történelmi artikulációk eltűnése ebben a társadalomban. A hanyatlás először is a civil társadalom és az egyház közötti „antiszociális szerződésben” fejeződik ki (többek közt ez is egy lobbivá vált a sok közül), másrészt pedig a civil társadalom és az állam között. A hagyományos modell átadja a helyét egy másiknak, amelyet „amerikainak” nevezünk. Ez egy intervenció állammal

kezdődik, egy befolyás nélküli nyomáscsoport szerepére redukálódott egyházzal folytatódik, és egy hegemonikus hatalommal bíró civil társadalommal végződik.

(Részlet Bernard Dumont, a *Catholica* folyóirat főszerkesztőjének Molnár Tamással készített francia nyelvű életút-interjújából, a szerző szíves engedélyével. Fordította: S. Király Béla. A 2003-ban készített interjú franciául publikálatlan maradt, olaszul jelent meg. Thomas Molnar: *Dove va la Tradizione Cattolica?* A cura di Bernard Dumont, Roma, Edizioni Settimo Sigillo, 2005.)

KÖRKÉP

LENGYEL ZSUZSANNA MARIANN

RENDSZER ÉS/VAGY ETIKA A MAGYAR FILOZÓFIÁBAN: VILÁGTÖRVÉNY ÉS APPETITUS

A L'Harmattan Kiadónál Mester Béla, Kiss Lajos András és Gángó Gábor 2010-ben indította útjára az *Ad Marginem* című sorozatot, amely az elmúlt két évszázad közép- és kelet-európai filozófiájáról kíván körképet nyújtani a legjellemzőbb filozófiatörténeti folyamatok elemzésén keresztül.¹ E sorozat harmadik darabjaként jelent meg 2017 első felében Veres Ildikó legújabb, immár hetedik önálló monografikus kötete *Hiány és létteljesség: Fejezetek a magyar filozófia történetéből* címmel, tematikáját tekintve hiánypótló munka. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 2011-es *Hiány-Filozófia-Kritika* ikerműve, annak kiegészítéseként: egy tárgykörében igen hasonló, hangsúlyaiban mégis teljesen másfajta filozófiatörténeti rendszerezés. A könyv két nagy részre tagolódik: az első rész a „kolozsvári iskola” legjelentősebb alakjait érintő recepcióra vállalkozik, a második ellenben a magyar filozófiatörténet olyan alternatív tradíciójának körvonalait mutatja be, melynek tagjai a filozófiai kánon peremvidékéig (s azon túl) vezetik az olvasót.

Az explicit kérdéseken túl az egyes fejezetek, mint arra a szerző a bevezető részben maga is utal, részben már előkészíteni hivatottak egy készülő, újabb kötet témakörét, melynek fő kérdése, magyar filozófiatörténeti forrásokból kiindulva az európai és ind filozófia eszmetörténeti tradíciójának összehasonlító elemzése, az interkulturális megértés problémaköre a 19–20. század egy olyan korszakára vonatkoztatva, amikor például a fiatal Gadamer épp Spenglernek *A nyugat alkonya* és Theodor Lessingnek *Európa és Ázsia* című könyvét olvasva a *krízis filozófiai értelméről* és *Európa helyzetéről* gondolkodott.² A szerző itt csupán jelzi e kapcsolódási pontokat, de reményteli várakozásokat kelt, hogy ebben az irányban, mint írja, „[e] munka további folytatásokban fog kiteljesedni a következő időkben”(15.).

¹ A recenzió megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH PD 121045 számú pályázata támogatta.

² Lásd erről Jean Grondin: *Gadamer vor Heidegger. Internationale Zeitschrift für Philosophie*, 1996, 197–226., itt: 200. skk.

Jelen esetben nem kísérlem meg egészként értelmezni a művet,³ ennél szerényebb célt tűztem ki magam elé, e kulturális térből inkább két témát fogok kiemelni és kommentálni, amelyek számomra Veres Ildikó megközelítésének a legdöntőbb szempontjait adják.

Az egyik kérdésirány a *rendszerfilozófiára* vonatkozik (7–132.). Olyan kérdés ez, melyet – a jelenkori nemzetközi filozófiai elit egyik meghatározó alakja, a modernitás és a társadalmi képzetek mélyebb rétegeiben végbemenő, összetett átalakulási folyamatok megítélésében rendkívül árnyalt elemzéseket adó – Charles Taylor is érintett Hegel-könyvében.⁴ Heidegger 1936-os Schelling-előadásában pedig komolyan számot vetett azzal a helyzettel, hogy Európában a 19. századból a 20. századba való átmenet egész korszakát a rendszertörekvéssel kapcsolatos lemondás, sőt a kifejezett elutasítás jellemzi (amely már Nietzsche-nél és Kierkegaardnál is jelen volt), s Hegel, az utolsó nagy rendszeralkotó filozófus óta a rendszer egy letűnt korszak nézőpontja, inkább történeti vizsgálódások tárgyaként adott, mintsem jelenkori önértelmezésünk meghatározó részeként. Talán Veres Ildikó gondolatmenetének fő kérdését is úgy rekonstruálhatnánk, hogy ha a mai korban már nem érezzük szükségét a rendszeralkotásnak, a 19. század végi, 20. század eleji magyar filozófia egyes tagjai számára miért vált mégis szükségzerű és elengedhetetlen követelménnyé a rendszer? Mit jelent egyáltalán a rendszer egy Hegel utáni korban Böhm Károly, Varga Béla, Mak-kai Sándor vagy Brandenstein Béla filozófiájában? E tekintetben lényeges az a megkülönböztetés, amit Heidegger dolgozott ki a „rendszeres” (*systematisch*) és a „rendszer” (*System*) között, szintén 1936-os Schelling-előadásában. Eszerint „minden filozófia rendszeres, de nem mind rendszer... Ahol viszont fordítva, a látszat szerint rendszerrel van dolgunk, ott nincs mindig rendszeres gondolkodás, azaz filozófia is.”⁵ Heidegger többé-kevésbé arra utal, hogy szigorú értelemben véve nem filozófus az, aki egy világnézetet próbál rendszerbe foglalni, tehát Hegel után a rendszertörekvés elvesztette eredeti jelentését, s ma már nem több, mint valamely adott világnézet fogalmi artikulációja. A rendszer gondolata más dimenziókra nyit rá, mint amit a gondolkodás világnézeti jellege. A *Weltanschauung* szó – írja Heidegger – a 18. században, először Kantnak *Az ítélőerő kritikájában* bukkan fel, az érzékileg adott világ (a *mundus sensibilis*)

³ Amit Veres Ildikó filozófiatörténet-írói módszeréről és az általa tárgyalt kérdések szisztematikájáról tartalmi szempontból szerettem volna elmondani, azt egy korábbi recenzióm alkalmával már megtettem, s akkori állításaimat továbbra is fenntartom. Ehhez lásd Lengyel Zsuzsanna Mariann: *Hiány, filozófia, kritika – alapfenomének a hazai filozófia kutatásában. Recenzió Veres Ildikó tanulmánykötetéről*, In *Többlét: Filozófiai folyóirat* VI: 2014/1., 362–370.

⁴ Taylor, Charles: *Hegel*. Cambridge University Press, 1975, New York

⁵ Heidegger, Martin: *Schelling: Vom Wesen der menschlichen Freiheit (1809)*, (a továbbiakban: GA 42) Hrsg. von I. Schüßler, Klostermann, Frankfurt am Main 1988, 51. (Magyarul lásd Heidegger, Martin: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről (1809)*, ford. Boros Gábor, T-Twins Kiadó, 1993, Budapest, 68.). Martin Heidegger műveinek összkiadására (*Gesamtausgabe*, Frankfurt am Main: Klostermann, 1975-től) a GA rövidítéssel hivatkozom.

szemlélésének értelmében.⁶ Schelling és Hegel idején „[a] »világszemlélet« [Weltansicht] szó jelentése [még] azonos az... éppoly gyakran használt »világnézet« [Weltanschauung] szóéval.”⁷ Megértésük összefügg azzal, hogy milyen mértékben rendelkezünk világfogalommal. „Kant volt az, aki elsőként fedezte föl... az ész belső rendszerjellegét mint szellemi törvényt.”⁸ „Az ész [ebben az értelemben] egy olyan *focus imaginarius*, egy olyan gyűjtőpontot képez (A644, B672), amelyben a dolgok kutatásának [...] sugara összefut, illetve [...] amely felől minden megismerés egységessé válik”.⁹ Az ember legbenső értelemben „»cosmotheoros« (világszemlélő), aki *a priori* önmaga teremti világismeretének azon alkotóelemeit, amelyből az eszmében e világ lakójaként (*Weltbewohner*) egyúttal világszemlélését (*Weltbeschauung*) (kov)ácsolja.”¹⁰ Schelling számára a világnézet hasonlóképpen: *mundus concentratus*, egy meghatározott nézet felől szemlélt világ, e nézet sematizmusának lenyomata, ami egyúttal azt jelenti, hogy a „világnézet önmagában véve mindig »perspektivikus«.”¹¹ E metafizikai értelemben, a világnézet minden létező metafizikai meghatározásának része, ekképpen az a séma, amely szerint e létező viszonyul, viselkedik és cselekszik. Még a növényeknek és állatoknak is van világnézete, pontosabban „ők maguk egy-egy világnézet, egy módozat, amelyben a világ... föltárul.”¹² Heidegger szerint a „tudománynak... nincs szüksége világnézetre, mert ő maga az, föltéve, hogy egyáltalán tudomány.”¹³ Más szóval, a világnézet módozatainak, sematizmusainak egyike a tudomány (például a vallás, a kultúra stb. mellett). Maga a világnézet szó a 19. században viszont elveszítette metafizikai jelentését, miután átkerült a köznyelvbe, és attól kezdve már az emberi világlátás módját jelöli az élet számára, az „ideológia”-val szemben, s mindig életszemléletet (*Lebensanschauung*) is jelent. Ami korábban Kant, Leibniz és Schelling sajátos „német”¹⁴ metafizikájából származott, az Jaspers korában a pszichológia és tipológia tárgyává vált, amely Heidegger szerint a metafizikai gondolkodás hanyatlását jelzi. E történeti szituációban játszódtott le a századforduló idején az egyik legjelentősebb kortárs vita, melynek tárgya: a filozófia és a világszemlélet egymáshoz való viszonya Dilthey, Husserl, Rickert, Jaspers, Spengler stb. részvételével. Heidegger felhívja a figyelmet arra, hogy a világszemlélet azonban sohasem lehet azonos azzal, amiből eredetileg létrejött. E mögött ugyanis korábban a német idealizmus filozófiájának egy meghatározó feladata rejlett: a *rendszer*, a filozófia magától értetődő formájaként. Az erről való „lemondás

⁶ Heidegger, Martin: *Die Grundprobleme der Phänomenologie*. (a továbbiakban: GA 24), Hrsg. von F.-W. von Herrmann. Klostermann, 1975, Frankfurt am Main, GA 24, 2. §. 5. sk.; GA 42, 29.

⁷ Heidegger: GA 42, 29. o. Magyarul: uő.: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről*, i. m. 43.

⁸ Heidegger: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről*, i. m. 85.

⁹ Heidegger: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről*, i. m. 84. *A tiszta ész kritikája* 1781-ben jelent meg, 1787-ben pedig napvilágot látott egy második, átdolgozott kiadás. Az „A” (1781) és „B” jelölés e két kiadás párhuzamos szöveghelyeit jelzi.

¹⁰ GA 42, 29.

¹¹ GA 42, 30.

¹² GA 42, 30. sk.

¹³ GA 42, 31., 33.

¹⁴ Ez Heidegger kifejezése ebben a kontextusban. Vö. GA 42, 32.

„E jelben győzni fogsz!” Körösfői-Kriesch Aladár irányításával festették a zebegényi templomfreskókat Leszkovszky György és tanítványai (Fotó: Ludmann Mihály)

[ugyan] most szükség szerű, ám nem azért, mintha a rendszer [...] lehetetlen és semmis volna, hanem ellenkezőleg, azért, mert ez a legfőbb és leglényegesebb.”¹⁵ Más szóval, a lemondás nem megtagadás, csupán „a rendszer lényegébe történő belátásból [...] eredhet”, azzal a válsághelyzettel való számvetésből, hogy a mai kor újra és újra elvéti a rendszer lényegét, valahányszor világnézetfilozófiává teszi azt. Veres Ildikó könyvének első része azt mutatja be, hogy az európai tradíciónak ebben a történeti szituációjában azok a hazai gondolkodók, akiket Európára nyitott szellemi légkör jellemez, ezzel egyidejűleg milyen feltételek mentén küzdenek mégis kitartóan a korszakot jellemző válságfilozófiákkal szemben a rendszer legbenső, eredeti értelméért, amely képes lehet megközelíteni a valóságot, s abban az értelemben, ahogy a filozófiai rendszer realitásáról Heidegger is felmutatta: ily módon az, „ami a fogalomban elgondoltként jelen van, az magának a valóságosnak a törvénye”.¹⁶

Veres Ildikó jó érzékkel vezeti olvasóját, hogy érthetővé váljék, a *kolozsvári iskola* gondolkodóinál e tekintetben miért súlypont az antropológiai mozzanat, tehát miként építik be az antropológiai elemet filozófiai rendszer-törekvéseikbe, olyan alapfenoméneken keresztül, mint pl. az „öntét” (Böhm Károly), a „teljes tudat” (Brandenstein Béla), a lelkiismeret (Varga Béla) vagy „a végtelenség hiány-

¹⁵ GA 42, 59.

¹⁶ GA 42, 36.: „Was im Begriff gedacht ist, ist das Gesetz des Wirklichen selbst.”

érzete” (Makkai Sándor). E figyelemreméltó hazai törekvések mellett természetesen lényeges kontrasztként van jelen a 20. században a heideggeri és gadameri hermeneutika útja is, melynek lényegi mondanivalója végső soron abban a tanulságban összegezhető, hogy egy teljességre törekvő filozófia, vagy más szóval valamely filozófia univerzalitás-igénye nem feltétlenül azonos a rendszertörekvéssel. Ahogyan Gadamernél a hermeneutika *univerzalitásának* igénye rendszeralkotás nélkül is érvényes maradt, épp úgy Heidegger számára is fenntartható volt rendszertörekvések nélkül is az a filozófiai igény, amely az emberi *lét teljességét* (*Ganzheit, Ganzsein*) és a *lét egészéhez való viszonyt* képes átfogni.

A gondolatmenet második része (133–208.) ezután olyan filozófusokra fókuszál, akik szerint az etika számára egy olyan pozitív alapzatra volna szükség, amit a rendszer soha nem ad(hat) meg. Ezen a ponton kerül előtérbe a hiány etikai-erkölcsi értelmezése. E szituáció tekintetében a pozitív alapzatot egy Spinoza etikai örökségére visszavezethető gondolat, a „törekvés” fenomenjén keresztül közelíthetjük meg, e fenomén ugyanazt a helyet foglalja el, mint amit korábban a rendszer töltött be a tudat számára. Az etika nem-rendszertani, mégis megafizikai „megalapozásának” kísérleteiről van szó.

Az újkori filozófiatörténetben eredetét a Spinoza *Etikájából* ismert *conatus essendiben* (a létezés hajtó erejében), Leibniz *Monadológiájának* egyik középponti fogalmában, az *appetitusban* (vágy) és Heidegger saját Leibniz-előadásában a vágyhoz közeli, mégis inkább törekvésnek vagy lendületnek fordítható *Drang* fogalmában találhatjuk meg. De Sartre kifejezésével élve úgy is fogalmazhatunk, hogy a hiánytapasztalatokkal együtt jár valamifajta „vertikális vonzerő”.¹⁷ Létezik bennünk egy olyan eredendő törekvés, amely eredendőbb, mint bármely vágy, amely a világ egyes dolgaihoz fűz.

E törekvés igazi tárgya a teljességgel transzcendens, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne volna tárgya, sőt bizonyos értelemben a rendszerhez, gondolathoz hasonlóan e törekvés maga is „sematizál”, „előrajzolja” a maga tárgyát, a heideggeri–gadameri hagyomány keretében ezt a folyamatot leginkább a *Vorgriff*, a fogalmi előrenyúlás fejezi ki, egy olyan előzetesség, melyben megértünk olyasmit, ami végső soron majd csak a gondolkodás tárgyán teljesül be. (Husserl ezt a folyamatot kategoriális szemléletként írja le.) Abból, hogy e törekvés forrása, oka és alapja a hiány, s ebben a tekintetben a természete is ebből érthető meg, illetve csak e hiány háttere előtt és e hiány felől van valósága, nem feltétlenül kell arra következtetni, hogy a törekvés fenomenje csak a hiány terminusaiban ragadható meg. Ha e törekvést a hiány és létteljesség dialektikájában értelmezzük, akkor szükségképpen negativitásként kell ábrázolni, ha azonban ugyanezt a hiánynak a kortárs fenomenológiai elmélyítése felől vizsgáljuk, akkor a világhoz való viszony egész struktúráját áthatja e törekvés sajátos produktivitása.

Veres Ildikó e tradícióhoz kapcsolódva három hazai megközelítést emel ki. Révay József¹⁸ számára meghatározó kiindulópont volt, hogy az erkölcs nem he-

¹⁷ Sartre, Jean-Paul: *A lét és semmi*. Ford. Seregi Tamás. L'Harmattan, Budapest 2006, 726.

¹⁸ Gróf Révay József (1902–1945) filozófus, ismeretelmélettel, erkölcsfilozófiával, érték- és személyiség-

lyezhető el semmiféle filozófiai rendszerben, és a kell (*Sollen*) evidens élménye lényegében a hiány-érzés, ami megvalósítandó, de még nincs. Révay kérdésfeltevéséből a szerző szerint érdemes kiemelni, hogy miként talált új utakat a hiány kérdésének megvilágítása révén az individualitás, önérték és szabadság felé.

A második megközelítés a Hamvas Béla által képviselt szakrális metafizika irányvonala, ahol a hiány etikai értelme a karneváli nem-igaz problémájának kontextusában jelenik meg. A hiányból eredő törekvés a realizálás folyamataként írható le, amelyben az ember azzá lesz, amit az imaginációba helyez. Abból kiindulva, hogy hazugság az egész világ, Hamvas a titok-fenomént nevezi meg a hiány sajátos formájaként, amely ebben a formában csupán az elleplezés, elfedés és megtévesztés cselekvési-érvelési technikáit jelentheti, nem tér ki azonban a titok eredeti szakrális teológiai fogalmára, amely a kereszténység centrumához vezethető.

A harmadik megközelítés Király V. István gondolkodásában mutatható fel. Ebből annyit emelnék ki, hogy Király egy saját szerzői perspektívában kapcsolódik a *conatus* mint törekvés filozófiai jelentőségéhez, melynek újrafelfedezését pszichológiai és etikai szerepe mentén a francia fenomenológia kezdeményezte. E tekintetben annak tulajdonít jelentőséget, hogy a halálhoz való viszonyulásunkban valójában a jövőhöz való viszonyunk mutatkozik meg, e kettő egy meghatározott értelemben ugyanis ekvivalens. Amennyiben a jövő nem tényekre, adottságmódokra vagy evidenciákra, bizonyosságokra utal, hanem a mi létlehetőségünként, sőt egyenesen feladatként tárul föl előttünk, annyiban nem érthető meg a halál és a szabadság lehetőség dimenziói nélkül. Király alaptéziseként jelenik meg, hogy az értelem elsősorban mindig a jövővel kapcsolatos, még a hagyományból eredő értelem is a jövőre való tekintettel nyeri el tartalmasságát. Ezért „az értelemvesztés – írja – mindig jövővesztés, miként a jövővesztéshez is mindig értelemvesztés társul. S ezzel együtt, vagy pontosan ezáltal, ilyenkor állandón létlehetőségek vesznek el.”¹⁹ A jövő lényegét mint létünk legvégső lehetőségét – összegezve a végeket és a határokat (a halálhoz viszonyuló létet) – végső soron egyedül a filozófia nyitja meg és mutatja fel, nem a tudomány, nem a technika, nem a vallás, nem a művészet, s nem is a politika. A filozófia elsősorban arra láttathat rá, hogy a meghalás transzcendenciáját és méltóságát továbbra sem ismerjük. A halhatatlanság-metafizikák valójában nem kérdeznak rá létünk valódi tétjére. E tét abban áll, hogy az ember lényegében csak a halálhoz viszonyuló létével (a halál valamilyen tudatával) válik „halandóvá”, pontosabban igazán történeti létezővé. A halál megértésének és kutatásának kitüntetettsége abból ered, hogy nélküle nem gondolható el, hogy miképp tartozik hozzánk egzisztenciálisan és ontológiailag a történelem és a történetiség. Halandó emberi létem (*Selbst*), amit keresek, nincs kezdettől fogva, kezdetben valójában még nem önmagam vagyok, ha ebből a lelkiismeret hangja kiszólít, s meghallom a hívását, követem, akkor fogok rálelni halandó

etikával foglalkozott, a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára (1936–1945) és az *Athenaeum* c. filozófiai folyóirat szerkesztője (1940–1944).

¹⁹ Király V. István: *Death and History*. Lambert Academic Publishing, 2015, Saarbrücken, 136–137. 4. lbj.

önmagamra. A globalizáció diskurzusa közepette a halhatatlanság képzeete többé nem orvosság (*pharmakon*), hanem méreg (úgyszintén *pharmakon*). Király V. István nézőpontjából a halál nem pusztá perspektívavesztést jelent, nem pusztá elmúlás vagy az élet egyszerű félbeszakadása, ami kudarc, orvosolhatatlan műhiba volna, hanem az, ami képes látást adni az életnek. Halandóságunk tudata az, ami egy emberibb életet tesz lehetővé, ellenben a letagadása – miként a történelemben oly sokszor láthattuk – illúziókat, utópiákat szül, végső soron veszteségekhez vezet(het). A halál letagadása természetesen nem újkeletű, mivel ebből ered a már régről ismert és igazán soha meg nem haladott *contemptus mundi* beállítódása is: a világ megvetése, illetve a „világ” gyűlölete, amit halandóként sohasem engedhetnénk meg magunknak.

Veres Ildikó elemzésében előtérbe kerül Király kutatásainak másik alapvető témája: a titok is. E sokrétű elemzésekben különböző aspektusok válnak láthatóvá: 1) a titok fenomenológiai megközelítése a lét elrejtettsége és el-nem-rejtettsége felől; 2) a titok kategoriális szerkezetének elemzése a metafizikai és vallásos tradíció felől; 3) a titok mint a társadalomfilozófia és a történelem egyik lehetséges kulcsfogalma, amennyiben kimutatható, hogy nem csupán extrém esetekben jelenik meg, hanem a társadalmak működési mechanizmusainak is alapvető szervező eleme. Ez utóbbinak lesz döntő jelentősége az újabb kutatásoknak.

Végezetül talán nem lényegtelen adalék, hogy Veres Ildikó tanulmánykötetéből az általam kiemelt két téma egységét leginkább abban a gondolatban látom, amit *Amor Dei intellectualis*nak nevezhetnék, s a szerző egész kötetének alaphangját meghatározza. Összességében egy rendkívül tartalmas, tematikailag sokszínű kötetet vehet a kezébe nemcsak az, aki a magyar filozófiatörténet értő kutatójaként olvassa majd a szöveget, hanem mindazok is, akik a szélesebb olvasóközönség köreiből szeretnének betekintést nyerni a magyar filozófia egy sajátos metszetben áttekintett történetébe.

(Veres Ildikó: *Hiány és létteljesség: Fejezetek a magyar filozófia történetéből*. 2017, L'Harmattan)

PETŐ ZOLTÁN

POLITIKATUDOMÁNY A HORTHY-KORSZAKBAN

Szabadfalvi József Ottlik László-könyvéről

Az Ottlik nemzetség az egykori felvidéki nemesség patinás családja, amelyből elsősorban Ottlik Géza neve ismert, de kevesen tudnak unokatestvéréről, Ottlik Lászlóról. A magyar politikatudomány jeles, és alighanem nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő gondolkodójáról ma szinte egyáltalán nem hallani, pedig munkássága a Horthy-korszak magas színvonalú, filozófiailag is

nívós politikai gondolkodásának egyik fontos dokumentuma. Életművével, amely nemcsak a szűkebben vett politikatudományra, hanem a szociológiára, esztétikára, jogbölcsületre és a politikai publicisztikára egyaránt kiterjedt, néhány, főként a rendszerváltást követően megjelent szakkikken kívül alig foglalkoztak. Ez okból is üdvözlendő Szabadfalvi József vállalkozása, aki a kétezres évektől kezdve szisztematikusan kezdett cikkeket megjelentetni Ottlik életműve kapcsán, és a tavalyi év folyamán – részben a korábban már publikált írások felhasználásával és átdolgozásával – rövidebb monográfiát jelentetett meg *Egy konzervatív állam és politikatudós. Ottlik László (1895–1945)* címmel. Az informatív életrajzi vázlatot is tartalmazó kötet hét nagyobb fejezetben, jobbára kronologikusan, Ottlik műveinek megszületési sorrendjében tekinti át a társadalomtudós gondolkodását, végigkísérve azt az első világháborút követő „számrpróbálgatásoktól” Ottlik haláláig, a második világháború végéig.

Szabadfalvi lelkiismeretes és alapos kutatómunkán alapuló elemzést nyújt az ottlik életműről. Nagyformátumú, sokirányú tehetséggel bíró, lendületes gondolkodó pályáíve bontakozik ki előttünk. Az életrajzi vázlatból megtudjuk: Ottlik meglehetősen jól beágyazódott a korszak intézményrendszerébe, levelezőpartnerei közé tartoztak a kor olyan nevezetes alakjai, mint Hóman Bálint és Szekfű Gyula, Bethlen István miniszterelnöknek pedig „közeli bizalmasává vált” (12.). A tudományban Concha Győzöt példaképnek tekintő ifjú hallgató 1924-ben doktorált dicsérettel, Pauler Ákos és Kornis Gyula opponensi felügyelete alatt – disszertációjának tárgya a marxizmus bírálata volt. A fiatal Ottlik azonban nem köteleződött még el teljesen a társadalomtudomány iránt, Szabadfalvi hosszabban értekezik az „esztétikai korszak” kapcsán; a pályakezdő társadalomtudós ugyanis, az 1920-as években művészetelméleti tanulmányokat is publikált az akkor Kornis Gyula és Dékány István szerkesztette *Athenaeum* hasábjain, és ennek mintegy bevezetőjeként még alig huszonhárom évesen megjelentetett, egy – Tóth Árpád által is méltott – verseskötetet. A szerző felhívja a figyelmet a fiatal Ottlik e vonatkozásban is megnyilvánuló arisztokratikus szemléletmódjára: Ottlik a „művészetet nem tekinti demokratikus jelenségnek. Az »avatottak« száma valójában kevés, és az avatottságot valójában nem a tanulás, hanem az »eredeti hajlam« adja meg. Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy »amely mértékben a társadalmi és politikai élet minden nyilvánulását és a haladó tudományokat is hatalmába keríti a diadalmas demokratikus princípium, oly mértékben lesz arisztokratikusabbá a művészet, amint saját lényege folytonos különbözőzésen megy keresztül.«” (24.)

A Jogbölcsületi kitekintés című fejezetben a szerző Ottliknak az 1924-ben a *Társadalomtudomány* című folyóiratban közzétett *Jog és társadalom*, valamint *A társadalomtudomány filozófiája* címmel 1926-ban megjelent művei kapcsán bocsátkozik elemzésekbe. Kiemeli, hogy Ottlik jogértelmezése szerint „a jog hatalma fölényes hatalom, vagy precízebben megfordítva: mert csak fölényes társadalmi hatalmat nevezhetünk jognak, államhatalomnak.” (33.) Ottlik jogfilozófiai megközelítését azonban Szabadfalvi összességében némileg kiforratlannak találja. Bibó István 1935-ös tanulmányának szavaival (*Kényszer, jog, szabadság*) lényegében egyetértve, Ottlik nézetét „a hatalom- és kényszerelméletek

egyik említésre méltó válfajának” tartja, valamint, megegyezően egyik korabeli recenziusének, Horváth Barnának véleményével, úgy véli, Ottlik érvei „néha felületesnek, esetenként kategorikusnak tűnnek. Sok helyütt az érvelés egyértelműségét segítette volna, ha az egyes disztinkciók alkalmával használt megkülönböztetésekkor a szerző alaposabb fogalmi analízisre vállalkozik. Az sem véletlen, hogy az egykori recenzius a jogfilozófia addigi teljesítményeinek alábecsülését is felemlíti, ami persze önmagában nem minősít, ha az új válaszok valóban megalapozottak és argumentáltak.” (34.)

Az elemzés Ottliknak a „marxizmus, szocializmus, és bolsevizmus” kapcsán tett kritikai reflexióival folytatódik, valamint első komolyabb politikafilozófiai munkájával, az 1922-ben kiadott (de már 1920-ban befejezett) *A marxizmus társadalomelmélete* című munkájával, amely doktori disszertációjának is alapját képezte. Szabadfalvi megállapítja, hogy Ottlik szerint a marxizmus kevésbé eredeti világnézet, melynek hívei „a »vallásos meggyőződés fanatizmusával vakon követik a marxi jóslatot«” (40.), a marxizmus állításai pedig nem felelnek meg a társadalmi fejlődés fő vonulatainak. A szerző szerint Ottlik a marxizmussal a „politika valódi értelmét” állítja szembe, melyet „a mérséklet, a megalkuvás, a kiegyezés művészetének” (43.) nevez és Le Bon alapján elemzi a marxista demagóg és a tömeg viszonyát, megkülönböztetve az igazi államférfit a tömegszenvedélyekre alapozó forradalmár politikustól. Ottlik szavaival: „Államférfi ezért csak az, aki nem az egyesek, hanem a közösség érdekeit tartja szem előtt és ezért nem a szenvedélyek felcsigázására, hanem fékentartására törekszik; aki a nagy tömegeknek nem hízogató szolgája, hanem megértő gyámola, de egyben parancsoló ura is tud lenni.” (43.)

A szerző ezt követően végigtekint a már érett Ottlik munkásságán nagyjából a művek megjelenésének kronologikus sorrendjében haladva. A kibontakozó életmű széles rétegeit érinti, jobbra ismertető-narratív megközelítésben, de a korabeli reflexiókat, recenziókat és kritikákat is idézve: Ottlik nagyobb lélegzetű tanulmányainak, könyveinek elemzése alapján – *Diktatúra és demokrácia* (1929), *A politikai rendszerek története* (1940), *Bevezetés a politikába* (1941) – bemutatja voltaképpeni politikaelméletét. A politika értelmének filozófiai mibenléte, az antik és a modern szabadságfelfogás közötti különbsége, a többség és a kisebbség, a szuverenitás kérdése éppúgy foglalkoztatta Ottlikot, mint a demokrácia egy sajátos értelmezése, a korszellemnek megfelelő liberalizmuskritika, vagy a diktatúra, a korban újnak számító típusainak: az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus jelenségeinek értékelése. Az államformák sajátos kategorizálása során Ottlik felvette: „A görög államelmélet már rámutatott számos »örök« problémára, melyet a tudományszak művelői mint végső kérdéseket azóta is megválaszolni törekszenek. A politikai gondolkodás történetével azért kell foglalkozni, mert a végső problémák vizsgálatakor minden alkalommal szembe találjuk magunkat régmúlt korok jeles állambölcseleltőinek a kérdésekre adott, ma is releváns válaszaival.” (97.)

Politikai filozófiájában Ottlik egészen Platón és Arisztotelész államformatanáig nyúlt vissza, korának politikai jelenségeit, államformáit, eszméit és diskurzusait sajátosan ironikus, realista meglátásokkal tarkítva elemezte. Ezek az

elemzések nem egyszerűsítették le a társadalomelmélet kérdéseit a gazdaság kérdéseivé: megközelítésükben komplex, az emberi természet számtalan árnyalatával számoló, realiztikus képet festenek a parlamenti rendszer működéséről, a demokrácia vagy éppen a diktatúra elméletéről és problémáiról. Ottlik egyik központi tézisének kiemelve: pusztán propagandisztikus szólam a felfogás, amely korának politikai kérdéseit a „demokrácia” és a „diktatúra” vitájává igyekszik egyszerűsíteni. Ennek az ellentétnek a helyére Ottlik a „polgári demokrácia” és a „totális állam” dualizmusát állította.

Kritikai megjegyzésekkel a szerző jóformán csak a Társadalomtani alapok című részben, a korábban már részben érintett – a pozitívizmussal szembe-helyezkedő, a társadalomtudományt a természettudományos logika alapjaitól elválasztani igyekvő *A Társadalomtudomány filozófiája* című – Ottlik-mű kapcsán él, illetve a korban nagyobb vitát is kiváltott „Új Hungária” koncepciójának elemzésekor, a kötet vége felé. Az „Új Hungária” Ottlik sajátos elképzelése volt az általa sok szempontból rokonszenves Brit Birodalom mintájára felfogott, megújított Szent István-i Magyarországról. Szabadfalvi szerint Ottlik „hungarocentrikus megközelítésben, a magyarság számára történelmi jogon járó vezető szerep mellett tudta csak elképzelni, amit a történeti tények és tapasztalatok alapján mindenképpen utópikusnak minősíthetünk.” (153.)

A kötetből megtudjuk: a Kolozsvárról Budapestre visszatelepült társadalomtudós 1945 januárjának utolsó napjaiban, vélhetően Buda ostroma során vesztette életét. Bizonyosnak vélhetjük azonban, hogy ha életben marad, az országot megszálló szovjethatalom ügynökei hamarosan likvidálták volna azt, aki a szovjetrendszert, egy „reménytelenül patológikus torzszülött”-ként írta le, „amely csupán az anarchia és a despotizmus két konvergens görbéjét kapcsolja egyetlen végzetes körforgásba.” (145.)

Ami Ottlik életművének bemutatása kapcsán a mai olvasónak kifejezetten különös lehet: a modern diktatúra problémájával foglalkozva Ottlik a német nemzetiszocializmus és különösen az olasz fasizmus által kialakított rendszerekről a fenntartások mellett is az elismerés hangján szólt – olyan megközelítésben, amely aligha fordulhatna elő a második világháború befejezése után írt tanulmányban. Ottlik, talán olyanokhoz hasonlóan mint Martin Heidegger, sokszor bizakodva tekintett a gazdasági és társadalmi eredményekre, amelyek a Mussolini vagy Hitler által fémjelzett ideológiák karrierjének első felét jellemezték, és bennük talán a „Hős” Carlyle-i archetípusait vélte felfedezni. Nyilvánvaló, hogy Ottlik – csakúgy, mint a Carl Schmitt-hez vagy Vilfredo Paretohoz hasonló konzervatív gondolkodók – egyrészt a kommunizmustól való ösztönös és nagyon is érthető irtózásuk okán, másrészt pedig a liberális államnak, és az ezzel összefüggő, nemkívánatosnak ítélt jelenségek kapcsán fordult bizonyos „várakozással” e diktatúrák felé még akkor is, ha doktrínáikat a honi viszonyokra alkalmazhatatlannak tekintette, a diktatúra jelenségének abszolutizálásától pedig elhatárolódott. Ottlik szerint „Az angol rendszer [...] egyesíti magában az arisztokrácia és a demokrácia előnyeit: arisztokratikus kormányzást biztosít a legszélesebb demokratikus alapon.” (82.) Ottlik viszonya a demokráciához azonban, alapvetően mégis ambiva-

lens volt. Ahogyan Szabadsfalvi fogalmaz: „Ugyancsak elhibázottnak tartja az individualisztikus demokrácia – és így a liberalizmus – egyik alapintézményét, a Locke-nak és Rousseau-nak tulajdonított népszuverenitás-elméletet: »Arra még nem volt példa, hogy a hatalom valóban úgy jött volna létre, amint azt a népszuverenitás spekulatív elmélete elgondolta: az egyes önálló és egyenlő individuumok önkéntes megegyezése és a közöttük létrejött szerződés alapján.« Így vált – véleménye szerint – az 1789-es francia forradalom a demokrácia »nagy világtörténeti laboratóriumává«, amely »kísérletileg« kimutatta, hogy a hatalom az atomizált társadalomból konszenzusos módon nem jöhet létre, »csupán a régi kínos úton, kisebb-nagyobb csoportok bandaszerű összeverődése, terrorisztikus fellépése és végül az alaktalan »atomizált« tömeg alávetése és megszervezése által...« [...] »Elemi« lehetetlenségnek nevezi a népszuverenitás »dogmáját.«” (122.)

A „kívánatos demokrácia”¹ Ottliknál sohasem jelenti azt, hogy a nép valójában uralkodik, mivel nála a nép alapvetően passzív. Ottliknál a „nép hatalma”, amely megnyilvánul egy kiegyensúlyozott kormányzás keretei között, csak a képviselők által hozott törvényeknek való engedelmesség révén lehetséges. Mindez a „vegyes kormányzat” platóni – vagy akár, híven a szerző angolszász vonzalmaihoz, mondjuk azt, hogy burke-i – elképzeléséhez való visszatérést feltételez, amely nem tisztán demokratikus, hanem benne a demokrácia csupán az egyik elem, amely biztosítja a nép képviseletét és az államügyekbe való korlátozott beleszólását. Megfigyelése, hogy bizonyos modern diktatúrákban is megtalálhatóak a „demokratikus jegyek” az abszolutizmus veszélyére figyelmeztető kortárs keresztény és konzervatív-liberális, elitista gondolkodók véleményével volt összhangban, mint amilyen Ortega y Gasset vagy Kuehnelt-Leddihn.

Amit Szabadsfalvi könyve kapcsán érdemes kihangsúlyozni: tárgyilagos, széleskörű, akkurátus elemzés, azonban, talán elbírt volna több kritikai reflexiót is – nem az Ottlikkal szembeni kritikai attitűd felvállalására gondolok, vagy az ottliki gondolkodás „korszerűtlen” és „anakronisztikus” voltának, aspektusainak hangoztatására, hanem a további kontextusba helyezésre: előzmények, nemzetközi politikatudományi párhuzamok, vagy például, az egyébként megemlített schmitt-i politikaelmélet vonatkozásában további témák kibontására.

A szerző azonban maga is felhívja a figyelmet: „első kísérletről lévén szó” (8. oldal) a kötet inkább a reménybeli Ottlik-kutatás megnyitójaként, felvezetőjeként szolgál, mintsem minden részletre kiterjedő mélyelemzésként – ennek a célnak viszont tökéletesen megfelel. Az pedig, hogy ez az „elhallgatott modern konzervatív”² több figyelmet érdemelne a jelenleginél, egyértelműen kiviláglik soraiból.

(Szabadsfalvi József: *Egy konzervatív állam- és politikatudós. Ottlik László [1895–1945].* Dialóg Campus Kiadó-Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest-Debrecen, 2019)

¹ Szabadsfalvi szerint Ottlik a „demokrácia felfogásának sajátos krédóját” fogalmazta meg.

² Major Zoltán: *Egy elhallgatott modern konzervatív: Ottlik László.* In *Új Magyarország*, IV. évf. 1994. április 30. (szombat) 13–14.o.

LUDMANN MIHÁLY

GENIUS LOCI – ÉS ESZMÉK TALÁLKOZÁSA

A Duna partján fekvő Zebegényben 1910-ben avatták fel a Havas Boldogasz-szony-templomot, amely a magyar szakrális építészet egyik éke és mérföldköve. Zebegény ma is egy kis falu, akkor is az volt, de a fekvésének és a jó vasúti közlekedésnek köszönhetően egyre népszerűbb üdülőhellyé vált, amit a gyarapodó számú szép villák is jeleztek. Az új templomra az igény a hosszabb-rövidebb időt itt töltő közösségekben fogant meg. A falu régi templomát 1813-ban építették, úgy, hogy a szentélyét a Kálvária-domb oldalába mélyítették, és ez elé falazták fel a gyülekezeti teret. „Februárban szólt nekem Györgyi Dénes, hogy sürgősen készítsek vázlatot egy Zebegénybe építendő katolikus templomocskára. A zebegényi nyaralók (Györgyiék is azok voltak) azt szeretnék, ha oda egy magyaros templom épülne”¹ – írta Kós Károly, aki a felkérés miatt elutazott a községbe. „Ez a táj – emlékszem – a maga hatalmas méreteivel eleinte idegenszerű volt szememnek, aztán megszoktam, és végül megkedveltem.”²

A zebegényi új templomot megpillantva azt mondhatjuk, hogy láthattunk már hasonló formákat, melyek különösen ismerősek lehetnek akkor, ha jártunk Erdélyben és megfordultunk Kalotaszegen. Ennek ellenére nem érezzük idegennek a Börzsöny lábainál elterülő vidéken sem. Harmonikus az a lépték, ahogyan a templom kiemelkedik a környező lakóházak közül, a két utca közötti kis kiöblösödő előtere kellően felkészíti a templom felé közeledő látogatót. A mély patakmeder és a távolabbi hegyek emlékeztetnek minket az épített és természeti környezet ellentmondására, amely ellentét itt harmonikus egymáshoz illeszkedésben oldódik fel. A szürke, magas küklopsz falazású lábazat, felette a fehérre meszelt vakolt fal, és legfelül a cserép vörösségét az örökzöld fenyők és az ég változó színessége teszi teljessé. A bejárat fölötti háromszögű orommező a nyeregretős falusi házakat idézi, méretéről a környezetében levő lakóházak árulkodnak. A torony, összenőve az épület tömegével is, őrzi a különállását, keskeny ablakaival, felső körbefutó, szűk nyílásával erődszerű hangulatot áraszt, és a rajta levő nyolcszög alapú, cseréppel fedett toronysisak is komor hangulatú. A torony különállóságát a mellette levő, tornácos előtérrel kiemelt és védett bejárata is hangsúlyozza. A homlokzat aszimmetriáját csak fokozza a harangtoronnyal átellenes oldalon megbújó kis méretű, hengeres, kúptetővel fedett kápolna. Az oldalhajó végén levő keresztelőkápolna és az apszis magassága és kapcsolata a hosszahajókkal véletlenszerűnek, esetlegesnek tűnik. A templom oldala derűsebb arcú, amely megmutatja a belső tér három hajójának arányait. A tágas, boltíves ablakok fölött fényeregrető, amely ablakos falban folytatódik, amelyre legfelül a nyeregrető került. A hármasság a tér hosszirányú osztásában is látható a vaskos pilasztereknek köszönhetően. „Az új templomba lépve

¹ Kós Károly: *Életrajz*. Helikon kiadó, 2014, 110.

² Uo. 130.

egyszerre érezzük, hogy faluban vagyunk. Azaz rögtön hozzánk szól a genius loci az ő kedves, zamatos nyelven”³ – írta Lyka Károly. Falusi templom, méreteiben nem vetélkedik a városi plébániatemplomokkal. Falusi azért is, mert az építészeti szerkezetekben, megoldásokban az egyszerűség és őszinteség jelenik meg. Az oldalhajókat vaskos oszlopok választják el a főhajótól, amelyekre erőt mutató, teherhordozó boltívek kerültek. Az oszlopfők alsó sarkainak levágása csak annyiban fontos, hogy átmenetet teremt a henger és a hasáb között. A boltívek súlyos tető hordozását is zokszó nélkül viselnék, azonban itt a konzolokról könnyed szarufák lendülnek a magasba, amelyek között a falmezőt színes képek díszítik, felettük ablaksor és a legfelső falsáv fölött vízszintes gerendák tartják a mennyezetet. Az alacsony oldalhajók is vízszintes fedésűek. A belső tér és egyben az építészeti teremtés központi kérdése a fény, amely látni enged és láthatóvá tesz. A sötét előtérből egy olyan főhajóba léphetünk be, ahol a legvilágosabb az apszis, amelyen három ablak van. Az oldalhajók ablakai is tágasak, de az alacsony boltívek miatt onnan kevesebb fény érkezik, míg a felső ablaksor több világosságot enged be a középső hajóba.

A zebegényi templom tervezésével hivatalosan Jánszky Bélát bízták meg, azonban a tényleges tervezés Kós Károly műve volt. A kivitelezés 1908-ban kezdődött, és a befejezett épületet 1910 júliusában szentelték fel. „A templom kivitelezése kapcsán csupán Jánszky tervező-építészeti tevékenysége érvényesült annyiban, hogy a torony felső részének külső formája és sisakja nem az én eredeti tervem, hanem az ő módosításával valósult meg, véleményem szerint az enyémnél esztétikusabban.”⁴

A zebegényi Havas Boldogasszony-templom formavilága a középkort idézi, különösen az alacsonynak ható félköríves bélétes kapu. Ősi forma – a virágkora úgy nyolcszáz évvel korábban volt – és örökifjú, mert amikor a zebegényi templom tervét rajzolták, ekkor készült el a Halászbástya, ahol ugyanezt az ívet, formát fedezhetjük fel. Az ellentmondás könnyen feloldható, hiszen a 19. század második felének historizáló építészete szívesen használta a különböző korok építészeti formáit. A zebegényi templom azonban mégis más, nem a historizmus divatos középkor-felidézése teremtette. Kétségtelen, hogy a kész műben különböző hatások jelennek meg, többek között az erdélyi népi építészet, a finn, valamint az angol építészet egy-egy ötlete, azonban Kós Károly alkotása egy új stílus megjelenésének az első reprezentatív alkotása. Ezt népi romantikának nevezzük, amely a Fiatalok építészeti világára ekkor jellemző volt. Az építészet a századfordulón szívesen használta a történelmi múlt formáit, ahogyan ezt jól ismerjük Schulek Frigyes és Steindl Imre művészetében.

Ez egyetemes építészeti nyelv volt, amelyet az építész karon oktattak, és ez az eklektika volt az összeurópai stílus, a kor hiteles művésze. Azonban ezzel az egységesülő építészeti világgal szemben óhatatlanul megjelent az egyediség keresése. Ehhez is, mint a művészetben minden újításhoz, természetesen előképekre volt szükség. Ilyen előképeket keresett Antoni Gaudí a katalán mo-

³ Lyka Károly: *A zebegényi templom*. In *Új Idők*, 1910, 16. évfolyam, 25–52. szám

⁴ Kós Károly 2014, 114–115.

*A zebegényi Havas Boldogasszony-templom északnyugati oldalhajója a keresztelőkápolnával és a szentéllyel.
(Fotó: Ludmann Mihály)*

dernizmusához és Lechner Ödön a nemzeti stílusához, aki a keleti építészetben és a magyar díszítő népművészetben vélte megtalálni, és megalkotta a nemzeti építészetet, amelyet magyaros szecesszióknak is nevezünk. Lechner formavilága sokak számára kiindulópontot jelentett. Azonban az 1896 utáni évtizedben egyre több ismeret jelent meg a népi kultúráról. Medgyaszay István építészeti kutatásai, Bartók Béla 1906-ban kezdődő népzenei gyűjtőútjai és Malonyai Dezső többkötetes magyar népművészetről szóló műve a műveltség részévé tette ezt az archaikus kultúrát. Ehhez a törekvéshez csatlakozott Kós Károly és később Zrumeckzy Dezső is. Ennek első kézzelfogható jele egy tárlat volt, amelyet Kós talált ki. Az 1906–1907-es tanév telén a műegyetemi építészhallgatók megrendezték a kiállításukat, amely később a Fiatalok első bemutatkozása néven rögzült a művészettörténetben. Kós ekkor az erdélyi népi hatásokat mutató „Kis családi ház” tervét mutatta be. Ez megjelent a *Művészet* című folyóiratban, kifejezve Lyka Károly rokonszenvét az új építészeti törekvés iránt.

Hogyan talált erre az útra egy kezdő építész? Kós azt írja, hogy professzorától, Schulek Frigyestől fontos útmutatást kapott, amely megerősítette őt a választott úton. „Az építész lásson, tanuljon mindenkitől, de ne utánozzon senkit. Járjon a földön, ne ugorjon a levegőbe. Ne csaljon, ne hazudjék, mert az építészet nem kulissza, nemcsak forma, hanem azzal egyensúlyosan az ember szükségleteit szolgáló anyag és szerkezet...”⁵ Meghatározó élményt jelentettek

⁵ Uo. 61–62.

az építész számára az erdélyi utazások. Ezek mellett a nemzetközi tájékozottság – finn és a vidéki angol építészet – is megerősítette abban, hogy a nemzeti művészet megteremthető, és annak az alapjai a népi építészetben fellelhetők. Azonban Kós úgy gondolta, hogy azok az európai stílusok, amelyek az elmúlt ezer évben a magyar építészetben megjelentek, és amelynek a formanyelvét a magyar építészet átvette és ezt a helyi viszonyokhoz igazítva alkalmazta, arról nem leválaszthatók. Így a nemzeti építészetben megjelenő és ott alkalmazott romanika, gótika és más irányzatok is a magyar építészet szerves és elválaszthatatlan részeivé váltak. Ebben a gondolatban érhetjük tetten Kós Károly egyetemi professzorai és a fiatal építész közötti látásmódbeli különbségséget. Schulek és Steindl az európai építészetet jól ismerve, annak eszköztárát és formakincsét szabadon használta, ahogyan az épület azt megkívánta. Ha észak-italiai illető oda, akkor azt, ha dél-francia, akkor pedig azt. Kós azonban, ha a romanikára jellemző kapu- vagy toronyformát használ, a kiindulás a magyar építészet régmúltban megalkotott műve volt. Kós és társai új építészeti korszakot nyitottak a magyar művészetben, és ennek az újnak nagyon jó fogadtatása volt. Nem véletlen, hogy legjobb kollégájával, Zrumeczky Dezsővel együtt tervezhették a budapesti állatkert számos pavilonját, a Wekerle-telep néhány épületét és több fővárosi iskolát. Ennek a felívelő korszaknak a háború és az utána következő európai stílusváltás vetett véget.

Az 1910-ben felszentelt zebegényi Havas Boldogasszony-templom még befejezetlen volt, mert hiányzott a belső tér képi díszítése. Terveit 1912–13-ban készítették el, a kivitelezésre pedig a következő év nyarán került sor. A boltívek fölötti falsíkon, a torony felőli oldalon, három képen Szűz Mária, a templom tituláris szentje iránti hódolatot jelenítették meg. A másik oldal festményein a Szent Kereszt diadalát és felmagasztalását láthatjuk. Ez Nagy Konstantin 312-ben vívott győztes milviusi csatájának állít emléket, amelyben az uralkodó a „kereszt jelében” győzte le Maxentiust.

A freskókat Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920), a gödöllői művésztelep alapítójának jóváhagyó irányítása mellett, Leszkovszky György (1891–1968) az Iparművészeti Iskola tanára és tanítványai festették. Leszkovszkyt ekkor, 1913 szeptemberében az iskola tanársegédjének nevezték ki, aki ebben az évben bekapcsolódott a gödöllői művésztelep tevékenységébe is. A zebegényi templom különleges építészeti kvalitását egy másik eszme megtestesülése teszi teljessé, az, amely a gödöllői művésztelepen kristályosodott ki. A gödöllőiek őszinte hittel és rajongó szellemiséggel igyekeztek egy olyan világot teremteni, amelyben a művészet közösségi célokat szolgál, és az emberi világot szebbé és teljesebbé teszi. Körösfői-Kriesch Aladár 1901 őszén költözött Gödöllőre, aki ekkor már sikeres festő volt, az Országházban a Vadászterem két képét ebben az időben fejezte be. A következő évben odatelepült Nagy Sándor, és később csatlakozott hozzájuk többek között Medgyaszay István építész és Sidló Ferenc szobrász. A művésztelep az angol Art and Craft mozgalom eszméjét, a középkori kézművesség ideáját állította központba. 1904-ben szövőműhelyt létesítettek, az erdélyi Németelemér bezárt szövőműhelyét költöztették át, és a

A zebegegényi templom a népi romantika megjelenésének példája. (Fotó: Ludmann Mihály)

művészek által tervezett faliszőnyegeket betanított lányok, asszonyok szőtték meg. A műhely 1907-ben az Iparművészeti Iskola szőnyeg-tanműhelyévé vált, és ekkor Körösfői-Kriesch Aladárt az iskola tanárává nevezték ki. „A művészet igenis lehet tanítani – csak tudni kell: mit és hogyan? [...] a középkori céhrendszer – az inas és mester viszonyát, ahol a tanulás mindig a legszorosabban összefüggött az élet követelményeivel – többé fel nem támaszthatjuk. Ennek elmúltával keletkeztek a művészeti akadémiák, és az egész művészeti tanítást egyszerre teoretikussá, elvonttá, vértelenné tették.”⁶ A gödöllői kísérlet ezzel a teoretikussá váló művészettel való szembeszegülést hirdette meg.

A gödöllőiek és a népi romantika építészeinek világ- és művészetértelmezésében alapvető különbségek voltak. „Első elnökünk Körösfői Kriesch Aladár, midőn 1914-ben a Céhbeliek Művész Csoportját útnak indította, a régi nagy művészi korok lelki szervezethez akarta példának állítani a jelen ígéret teljes, de lelkileg széteső áramlatai elé. A középkor fegyelmezett, erőteljes szervezetének: a céhrendszernek szimbóluma alatt mi ennek visszaállítására törekszünk. Mert a művészi értékek folyamatosságának megőrzése külsőséges eszközök-

⁶ Körösfői K. Aladár: *A zebegegényi templom kifestése mint művészet-pedagógiai feladat*. In *Magyar Iparművészet* 17. évfolyam (1914) / 9. szám

kel meg nem születethet. Ehhez a középkor emberének hite, az ebből táplálkozó lélek ereje és e lelkiezők összefogása szükséges. Gondolatunk: nem a forma és nem az eszközök a fontosak, a formát, a stílust úgy is magával ragadja és átforgatja az idő; de fontos a külön-külön, igaz hittel, hívő lélekkel alkotók egyesítése, egy cél, a haladás, a művészet újjászületésének érdekében” – fogalmazta meg Csánky Dénes a Céhbeliek Jubiláris kiállítás-katalógusának előszavában. Kós Károly és társai nem a múlt eszményi világába vágytak vissza, számukra a múlt alkotásai, az új művek előképeiként és inspiráló formáiként jelentek meg. Az építészetet a jelen kihívásaira adott adekvát válaszként használták, ezért terveztek szívesen iskolákat és lakóépületeket is. A Fiatalok az építőművészetet megújítani szerették volna, nemzeti emlékek felhasználásával, míg a gödöllőiek a művészet újjászületésének érdekében fogtak össze.

Körösfői-Kriesch Aladár festészetében a Zeneakadémia szecessziós megfogalmazású falképei után a marosvásárhelyi Kultúrpalota (1911–13) belső díszítésében vett részt. Ez az épület igazi összművészeti alkotás, amelyet két korábbi Lechner-követő, Komor Marcell és Jakab Dezső tervezett. Ez a művük már eltávolodást mutat a mester szecessziós stílusától, és a helyi építészeti hagyományokra való utalások is felfedezhetőek benne, ami a nemzeti romantika sikerének a jele. A képzőművészeti alkotások a gödöllői mestereket dicsérik. Az üvegablakokat Nagy Sándor tervezte, Kriesch Aladár festményekkel, Sidló Ferenc a domborművekkel gazdagította az épületet. Körösfői-Kriesch képei 1912-ben készültek, amikor a zebegényi tervek előkészítése is elkezdődött. A marosvásárhelyi képek szerkesztése klasszikus, akadémikus mintát követnek. A kiegyensúlyozott kompozíció, változatos karakterű és mozgású figurák, valamint a természetbe helyezett jelenetek is ennek a szemléletnek felelnek meg. A zebegényi falképeken a tér szemlélete egészen más, mint a marosvásárhelyi táblaképeken. A fő jelenet közepén húzódik, vízszintes sávot alkotva, amelyből Konstantin és Mária emelkedik ki. A közelebb levők lejjebb állnak, és a távolban levő formák stilizált dekorációvá oldódnak. A képek hangulata a középkort idézi. A szentélyrekesztő diadalíven a Szentháromság ábrázolása szintén a középkori ikonográfiát követi, ahogyan a frontális megjelenésű, egyforma arcú angyalok is. Az ívbéleteken burjánzó dekoratív madarak és stilizált növényi díszítések összekötő szereppel rendelkeznek a népművészet és a szecesszió világa között. Ezekben a képekben sikerült megidézni azt, amire a gödöllőiek és a Céhbeliek törekedtek. Közös tervezés és közös munka, a képeket az Iparművészeti Iskola hallgatói festették a nyári szünetben. A zebegényi templom művészi együttesében sajátos szintézist alkot az eltűnt múltba néző, arra ideaként tekintő, oda visszavágyó gödöllői művésztelep világa és a Fiatalok jövőbe tekintő, a múlt építészetéből élő valóságként merítő gondolkodása. Sajátos, de a templomban az épített szerkezetek és formák archaikusnak hatnak, míg a falképek közel állnak a szecesszió világához. Ezek az ellentmondások azonban feloldódnak az összhatás teljességében, és ennek is köszönhető, hogy a templom varázsa ma is él és hat.

A művészeti szemlélet különbségei mellett azonban egy lényeges, tényszerű hasonlóság áll fenn. Ez a két irányzat virágkora és elmúlása. Ahogyan a Gödöllői

Iskola Körösfői-Kriesch Aladár 1920-ban bekövetkezett halála után, elveszítve vezető szellemi mentorát és irányítóját, lényegében megszűnt, a háború után a nemzeti romantika építészete ugyanúgy a háttérbe szorult. Azok az építészek, akik az első műegyetemi kiállításon szerepeltek, más irányzatok alkalmazóivá váltak. Kós Károly a Budapesten felkínált oktatói állásáról lemondva a háború végén visszatért Erdélybe, mert úgy gondolta, hogy ott nagyobb szükség lesz rá. Életművében ekkor kevés építészeti terv született, a nagy építészeti korszaka 1914-ben lezárult, azonban az írói munkássága ezután teljesebben ki. Részt vett az Erdélyi Szépművés Céh könyvkiadó 1924-es megalapításában, és szerkesztője volt az *Erdélyi Helikon* folyóiratnak. Az életművét az építészeti írások mellett regények és színművek is gazdagították. Az 1883-ban született építész 1977-ben, Kolozsváron hunyt el. Építészetének egyik legszebb alkotása a zebegényi templom, amelynek homlokzatára a 2010-ben elvégzett felújításakor felkerült a tervezője által megrajzolt Magyarok Nagyasszonyának alakja.

TÓTH KLÁRA

FILMKRITIKUS KARANTÉNBAN

Egy világméretű járvány idején minden és mindenki változik. Kivéve a folyóiratok megjelenésének rendjét, amihez a főszerkesztő várja a filmkritikus aktuális cikkét. Aki viszont az ismert okok miatt nem tud moziba menni, s ez akadályozza hivatása teljesítését. Megoldod – mondja a főszerkesztő egyszerre nagyvonalúan és biztatóan, pedig nem sokkal korábban fejtettem ki egy televíziós riporternek, aki a vimeo moziról szeretne volna, ha nyilatkozom, hogy rám ne számíts, mert nekem a film csak a vásznon él. Kritikát is csak olyan filmről írok, amit moziban láttam. Olyan ez, mintha a festményeket, beleértve a freskókat is, csak bélyegen láthatnám. Nem ugyanaz.

Sosem néz tévében filmet? – csodálkozik a riporter. Ritkán. Inkább dokumentumfilmeket, mert azok el sem jutnak a moziba. Vagy, ha nagyon szeretek egy filmet és azt sugározza a tévé, akkor bele-bele nézek. De az első élménynek a moziban kell élnie. Ott lehet egy filmet élvezni és megítélni. Lehet látni a színeket, a fényeket, a tekinteteket. A film ezekkel ábrázol. Aztán bevallom, hogy ha sírni akarok, akkor azért mindig megnézem a *Casablancát* a tévében.

De egyre nagyobb képernyők vannak – mondja. Ez igaz, de a moziélmény nem jöhet létre: a filmhez hozzátartozik a közönség is. Hogy hallom a csöndet, vagy ellenkezőleg, a fergeteges kacagást, vagy épp a motoszkálást, amikor a nézőt nem kötik le a látottak. Egyébként ezért nem tanultam meg skype-olni, nehogy meggyőződéseim ellenére bűnbe essek, így aztán sajnálom, de nem segíthetek – mondtam tehát a riporternek. Aki ebből azonnal megértette, hogy nem én vagyok az ő embere, aki reklámot csinál a vimeós forgalmazásnak.

Amit pedig direkt a karanténra találtak ki. Premier filmeket is vetítenek. Például Hajdú Szabolcs is úgy döntött, hogy mivel a járvány miatt úgyis min-

den borul, bizonyára elmaradnak a fesztiválok is, a karanténban unatkozók próbálja megnyerni filmje számára. Hat dollárnak megfelelő összeget kell kártyáról befizetni, s már indul is a film. Ezt is kihagytam, ráadásul fel is boszszantott, hogy a *Békeidő* címet adta új, napjainkban játszódó filmjének. Ilyen című magyar film ugyanis már van. A hetvenes-nyolcvanas években európai hírvé vált Budapesti Iskola egyik jelentős alkotása, Vitézy László rendezte. Mivel a Duna TV vetítette, meg is néztem a negyven éve látott filmet. Egyrészt meglepett, hogy az 1979-ben bemutatott, ezért vélhetően 1977-78-ban elfogadott film milyen nyíltan, milyen cáfolhatatlanul mutat rá a mindennapok diktatúrájára. A szürkeségre, a kicsinyességre, a kiskapuk világára, a nyílt, egyenes tekintetek hiányára. Döbbenetes volt az is, hogy a filmben felvillanó társadalmi problémák: a falvak elnéptelenedése, az iskolák bezárása, az erőszakos, városiasodást erőltető településfejlesztés és még sorolhatnám, mi minden, negyven év alatt nemhogy meg nem oldódtak, hanem csak súlyosbodtak.

A csörtében, ami főleg az internetes médiában Vitézy és Hajdú között a cím miatt kibontakozott, Hajdú azzal védekezett, hogy ő nem tudta, hogy van ilyen film. Ez baj. Mert a Budapesti Iskola filmjeinél – *Jutalomutazás, Filmregény, Cséplő Gyuri, Vörös föld, Adj király, katonát, Fagyöngyök* és még sorolhatnám – teljesebben, meggyőzőbben semmi nem mutatta be a „létező szocializmust.” Természetesen a főiskolás vizsgafilmek és a Balázs Béla Stúdió dokumentumfilmjei után, amelyek „megágyaztak” a dokumentarista játékfilmeknek. Persze, az évtizedekkel későbbi fiatalok, a mai egyetemisták! –, és ezt oktatói tapasztalatból mondom – már nem ismerik a Balázs Béla Stúdiót sem. Lehet, hogy Hajdú és sokan mások azt sem tudják, hogy Tarr Béla is a Budapesti Iskola köpönyegéből bújt ki (*Családi tűzfészek, Panelkapcsolat*), sőt a számára a világhírt meghozó *Sátántangó* sem készülhetett volna el a Társulás Stúdió nélkül. Az emlékezet is erodálódik, bizony, s legtöbbször az érdekek mentén.

Jut eszembe, amikor először hallottam, hogy a mozikat is bezárják a koronavírus miatt, keserűen arra gondoltam, hogy fölösleges az óvatosság, hiszen amikor január közepén a *Szép csendben* című új magyar filmet néztem a valaha Mátra, majd Örökmozgó, most pedig Art Cinema névre hallgató körúti mozi kistermében, egyes egyedül ültem a nézőtéren. Jó, hogy a filmet még múlt év őszén mutatták be, de mivel épp a Katona József színházban zajló zaklatási botránytól volt hangos a sajtó, azt gondoltam, az első magyar metoo-filmként emlegetett műre többen lesznek kíváncsiak. Az elsőfilmes Nagy Zoltán filmje ugyan kicsit tojáshejőn lépked, mondhatjuk óvatosan-szemérmesen nyúl a témához – mintha nem is mai kamaszok lennének a főszereplők – arra azonban határozottan felhívja a figyelmet, hogy a dolgok szép, csendes eltussolása, amiben tanárok, szülők egymást túllícitálva vesznek részt, csak árt a kiszolgáltatott gyereklány ügyének, sőt további traumákat okoz neki. Tévesnek tartom a film korhatár besorolását is: tizenkét éven felülieknek. Egy mai tizenkét éves legalább egy régebbi tizennégyesnek felel meg. A mai gyerekeknek alig van gyerekkoruk.

Egyedül ülve a nézőtéren, eszembe jutottak azok az izgalmas percek, amikor a kilencvenes évek végén izgatottan vártuk, hogy csak jöjjön még három néző, mert akkoriban a Puskin moziban 15 fő kellett ahhoz, hogy levetítsék a filmet. Hála istennek, együtt volt a publikum és láthattam a *Szibériai borbélyt* és megírhattam a kritikát Nyikita Mihalkov filmjéről. Hol van már az a tizenöt néző?

Meglehet, anakronisztikus figura vagyok, amikor azt gondolom, hogy filmet moziban kell nézni? Lehet, hogy sürgősen be kell szerezzek egy hat nyelven beszélő mobiltelefont, és az 56-os villamoson a Moszkva – bocsánat, Széll Kálmán – tértől a Hűvösvölgyig zötykölődve áldozhatok majd a filmművészetnek?

Friss a hír, hogy a világ legnagyobb filmes seregszemléjét virtuális fesztivál keretében tartják meg. A május 29-én kezdődő tíznapos fesztiválon reklámok nélkül élvezhetik a nézők a leghíresebb – Cannes, Velence, Berlin stb. – fesztiválok filmjeit és kísérő programjait a YouTube videomegosztó portálon.

Ez a reklámok nélkülség csábító. Addig viszont inkább olvasok. Bergmant például: „Egy éles elméjű francia filmkritikus azt írta, hogy Bergman az *Őszi szonátából* Bergman-filmet csinált. Frappáns megfogalmazás, de szomorú. Rám nézve természetesen... Ha kitartok eredeti elképzelésem mellett, ez nem így lett volna. Szeretem és csodálom Tarkovszkijt, szerintem egyike a legnagyobb rendezőknek. Fellinit mérhetetlenül sokra tartom. De azt hiszem, Tarkovszkij is elkezdett Tarkovszkij-filmeket csinálni, és az utóbbi időben Fellini is csinált egy-két Fellini-filmet. Kuroszava soha nem csinált Kuroszava-filmeket... Ideje tehát belenézni a tükörbe és megkérdezni: Mi is a helyzet valójában? Bergman is kezd Bergman-filmeket csinálni?”

S. KIRÁLY BÉLA

ROBESPIERRE-RŐL, MÁSKÉPP

Ez a szoba volt annak idején Gallimard úr rezidenciája? – kérdeztem Marcel Gauchet filozófust, a *Le Débat* folyóirat főszerkesztőjét, miközben sorra dedikálta könyveit. (Hetekkel előtte egyeztettünk, hogy itt, a Gallimard Könyvkiadóban fogad engem, mikor még nem sejtettük, hogy ez a kora délután majd a Notre-Dame katasztrófája utáni napra esik.) – Gaston úr rezidenciája nagyobb volt ennél, az ő szobája balra a harmadik volt – válaszolta. Puhatólózott, hogy mit tudok a nagy alapítóról, de érdeklődése nem ért váratlanul. Olvastam ugyanis Pierre Assouline könyvét Gaston Gallimard életművéről.¹ Azok közül, akik a 20. század elején belevágtak a könyvkiadás szép, de veszélyes kalandjába, Gallimard (1881–1975) volt az, aki élete alkonyán, a könyvkatalógusait forgatva elmondhatta: a francia irodalom az én vagyok. Senki sem sejtette, hogy ez a fiatal dilettáns burzsoá sarj kora egyik legnagyobb könyvkiadó-tulajdonosa lesz. 1911-ben a *Nouvelle Revue Française* alapítói azért alkalmazták, hogy a

¹ Pierre Assouline: *Gaston Gallimard. Un demi siècle d'édition française*, Balland, 1984, Paris

folyóiratuk anyagi ügyeit kezelje. Menetközben tanult bele a mesterségbe, és kiadót alapítva ötletes rögtönzésbe kezdett. Nemcsak a könnyű olvasmányokat írók könyveit adta ki, hanem az örökkévalóságtól megigézett szerzőkét is. Kockázatot, hiszen nem tudhatta, hogy e művek később mekkora példányszám-ban fognak. Olyan szerzőkről van szó, mint Gide, Claudel, Valéry, Proust és Aragon, hogy csak a legismertebbeket említsem. Gallimard úr az első világháború után olyan ismeretlen fiatalokat támogat, mint Sartre, Malraux, Aymé, Jouhandeau, Camus, Kessel, Saint-Exupéry.

A Gallimard-nál megjelenni ma – a formális demokrácia kultúrát felvizező, nagyfröccsös időszakában – is rangot jelent. Amíg Gauchet úrra vártam a lépcső aljában, végignéztam az itt megjelent írók földszinti arcképcsarnokát. Nem volt épületes élmény: napjaink felé közeledve hatványozottan nőtt az ismeretlen szerzők száma.

A 74. évét taposó filozófus 1985-ben lett híres az atlanti világ szakmai köreiből *A varázsától megfosztott világ. A vallás politikai történelme*² című könyvével. Műveiben több értelmező fogalmat is teremtett. Ilyen például a társadalmi törésvonal fogalma, amely Jacques Chirac elnökjelölt sikeres kampányának jelszava volt 1995-ben. *A demokrácia kiteljesedése*³ című négykötetes műve a nyugati civilizáció alapműveinek egyike. Bár minden könyvét nem olvashattam, követtem televíziós megnyilatkozásait, olvastam írásait a *Le Débat*-ban és máshol, tehát tudtam, ha valamilyen témába belefog, abban maradandót alkot. Ilyen a Robespierre-ről írt monográfiája is, amelynek alcíme sokatmondó: *Az, aki a legjobban megoszt minket*.⁴

– Hozzávetőlegesen hány Robespierre-életrajz jelenhetett meg eddig? – kíváncskodtam tovább. – Pontos számot nem tudok mondani – válaszolta –, de úgy ezerkétszáz körül lehet. Sokat elolvastam közülük, és arra a következtetésre jutottam, hogy életrajzírói nem érezhettek különösebb szakmai beteljesülést. Életéről keveset tudunk, és amit igen, az a forradalomig a banalitások sorozata. A kevés adatból nem érthető meg, hogy miért ő lett a forradalom fókuszpontja. A korunkra jellemző triviális pszichologizálás helyett, én a tizenegy kötetre rugó beszédeiből indultam ki. A francia forradalmat filozófiai szempontból közelítettem meg, és nem a társadalmiból, ahogy azt eddig mások tették.

Könyve igazi élményt nyújt, és kiszabadít a manicheista szemléletből, amellyel a francia forradalmat – főleg annak szereplőit –, és egyáltalán a múltat szemléljük. Az ember azt hinné – különösen, ha világpolgárrá erőltetett francia –, hogy Robespierre emlékéről nem érdemes letörölni a port. Hiszen ő a vérszomjas és mindenható zsarnok, akit egykori kollégái neveztek el így, ráhárítva a felelősséget a kollektívan bevezetett erőszak minden túlkapásaiért. Vagy ő az elvhű és önzetlen forradalmár, ahogy a 19. századi baloldaliak egy része látta, nem beszélve a 20. századi kommunistákról, akik a forradalmi terror és diktatúra képviselőjét tisztelték személyében. Gauchet sok új szempontot vet

² Marcel Gauchet: *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Gallimard, 1985, Paris

³ Marcel Gauchet: *L'Avènement de la démocratie*, tome 4, *Le Nouveau Monde*, Gallimard, 2017, Paris

⁴ Marcel Gauchet: *Robespierre. L'homme qui nous divise le plus*. Gallimard, 2018, Paris

fel a forradalommal, és Robespierre-rel kapcsolatosan. Az utóbbiról két dolgot emelnék ki. Egyrészt: az arrasi ügyvéd „populista” volt, a szónak abban az értelmében, hogy istenítette a népet, amelyet – úgy hitte – ő képvisel igazán. Másrészt ő volt az egyetlen a kortársai közül, aki „halál komolyan” vette, és szó szerint alkalmazni akarta *Az emberi és polgári jogok nyilatkozatának* cikkeit. Mi több: megpróbált úrrá lenni a forradalmi erőszakon, és gyakori kilengésein. Még a jakobinus diktatúra időszakában is kettős hatalomról beszélhetünk. Vidéken az ő nevében, de gyakran a tudta nélkül követtek el borzalmakat. Kémhálózatot kellett szerveznie, hogy ellenőrizhesse a vidékről jövő hírek valóságtartalmát.

Robespierre-t általában vagy zsarnoknak, vagy a forradalom megmentőjének tekintették. Az ellene összeesküvők a saját múltjuktól is szabadulni akartak, amikor minden rosszat és szörnyűt az emlékére aggattak.⁵ Gauchet szerint közelebb jutunk a történetek megértéséhez, ha abból indulunk ki, amit ő később be is bizonyít: Robespierre az emberi jogok szigorú alkalmazója, őre, és egyben megtestesítője. Ezzel arra is figyelmeztet, hogy az emberi jogok radikális erőltetése hová vezethet. Különös és későn beérő népszerűsége épp abban rejlett, hogy ő volt a megszavazott emberi jogok számonkérője, szóvivője. A politikát alakító kortársai ezeket az elveket jó esetben irányadó útjelzőknek, de gyakrabban érvényesülésük és meggazdagodásuk magasugró-rúdjának tekintették. Erre mondta Henri Guillemin irodalomtörténész mintegy fél évszázada a Robespierre-ről tartott előadásában: „Liberté, égalité... propriété privée!”⁶

Robespierre minden meghozandó törvényt az 1789 augusztusában kimondott nyilatkozat elveihez kötött. Mindig igyekezett – bár legtöbbször sikertelenül –, hogy azok maradéktalanul érvényesüljenek. Ezért nőtt a népszerűsége, főleg 1791-től. Mindig az elvekből indult ki, és a végrehajtás során is az elveknél végezte. Nem volt különösebb személyes karizmája, feltűnő megjelenése, a hangja sem sztentori. Hosszú országgyűlési beszédeit felolvasta, sokan nem is tudták, vagy nem volt türelmük követni jogi-filozófiai fejtegetéseit. Megvette a Danton-féle utcai hordószónoklást, egy háromhetes intermezzót kivéve nem vett részt semmilyen parlamenti bizottságban. Ő a szavak embere volt az országgyűlésben és a jakobinus klubban is. Kezdetben liberális és monarchista lévén a király bukása őt is meglepte. Körömszakadtáig küzdött a háború megakadályozásáért, fellépett az keresztények ellen lázítókkal szemben. Lehetne folytatni: általános választójogot, teljes sajtószabadságot követelt, és síkra szállt a halálbüntetés eltörléséért. Gauchet paradox kifejezése szerint Robespierre egy „mérsékelt radikális” volt.

Robespierre „populista” volt, hiszen idealizálta a népet, amelynek többsége kis vagyón és vagyontalan. A politika vezérelvének – akárcsak mestere, Rousseau – a népszuverenitást tartotta, de azt megtoldotta egy kard-lépéssel, az erény erkölcsi követelményével. A szegény népet vitán felül erényesnek tekintette, mert a magánérdekét képes feláldozni a közérdek oltárán. A gazdagok, a pénzmágnások ezzel ellentétben tovább gyarapítanak meglévő vagyonukat,

⁵ Jean-Luc Mélenchon face à Robespierre. <https://www.youtube.com/watch?v=u3M7FVURS6I>

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=8kTXIRengUk>

politikai befolyásukat egészen addig, míg át nem veszik a gyeplőt és az ostort a lovak fölött.

Korunk típuskérdése: Robespierre populizmusa őszinte vagy csak csábító eszköz, mint számos „egokrata” politikusé napjainkban? Marcel Gauchet szerint sok mindent szemére lehet vetni Robespierre-nek, de azt nem, hogy ne lett volna őszinte. Ő mindenekelőtt a meggyőződéses embere volt, és azonosult a néppel. Egy szent laikus, aki mindent feláldozott a „nép ügyéért”. A végzete is ezt bizonyította. Az ilyen hozzáállás viszont nem tűri meg az ellentmondókat, a politikai ellenfeleket. Mi több, aki nem erkölcsös, az szerintem nem is tartozott a nép soraiba. Mivel a gazdagok ilyenek, ők képtelenek jó polgárokká válni a korrupcióra való hajlamuk miatt. Gauchet nem ad igazat mindenben a „megvesztegethetetlennek”, de véleményének ezt az aktualitását nem vonja kétségbe. Az érem másik oldala viszont, hogy Robespierre meggyőződésének ereje abból a narcisztikus hitből táplálkozott, miszerint ő maga a nép megtestesítője. „Nem vagyok a népnek sem hírvivője, sem közvetítője, sem tribunja, sem védelmezője; én maga a nép vagyok!”⁷

A „diktátori” hatalmat a Közléti Bizottságon keresztül gyakorolta, alig több mint egy évig. A kivégzése után nyomban tücsköt-bogarat terjesztettek róla taktikai ellenfelei és hajdani társai, és e sztereotípiák jó része ma is tartja magát. Pestiesen: Robespierre vitte el egyedül a „balhét” egy egész politikai közösség vétkéért, balfogásaiért, öntetszelgéséért. „Girondista” ellenfelei a centralista hatalommal szembenálló társasággá, jóságos forradalmárokká szelídültek az amatőr emlékezetben. Nem csak Franciaországban, ahol újabban a filozófus Michel Onfray eszményíti őket, de a magyar irodalomtörténetben is.⁸ Holott a girondisták éppolyan forradalmárok, mint Robespierre és hegy párti társai, csak nem annyira következetesek. Könnyelműen tolták háborúba az országot, hogy kiutat keressenek a belpolitikai válságból, majd az első vereségek után belegabalyodjanak tetteik következményébe. És – tetszik, nem tetszik – az országot éppen Robespierre és a Hegypárt vakmerő határozottsága mentette meg. Nem Robespierre volt a girondisták elleni 1793 júniusában szervezett államcsíny szervezője, ő csak akkor került helyzetbe. És itt érzi az olvasó először, hogy a mérleg másik serpenyőjére a szerző kevesebb súlyt helyez. Hiszen igenis kiemelendő, hogy a párizsi Jakobinus klubban Robespierre ellenhatalmat hozott létre, és onnan manipulálta mesterien a közvéleményt, a Nemzeti Konventet. 1793. május 26-án a Jakobinus Klubból szólította fel a párizsi sansculotte-okat az új felkelésre, és ezzel előkészítette a Gironde vezetőinek június 2-i letartóztatását.

A „terrorért” nagy felelősség terheli őt, de – helyesbít a szerző – az államcsínynek Robespierre később adott elméleti megalapozást, és olyan feltételek között improvizált, amelynek nem volt teljesen az ura. És közben Franciaországon kívül is, belül is dúlt a háború. A nyaktilót is azért vezették be Dantonék javaslatára, hogy ne a fanatizált és felfegyverzett tömeg tegyen igazságot a maga

⁷ Peter McPhee: *Robespierre*. Yale University Press, 2012, New Haven, London, 118.

⁸ Pomogáts Béla: *Magyar girondisták*. Széphalom kiadó, 1993, Budapest

kénye-kedve szerint. Gauchet viszont nem emeli ki, hogy a hatalommal járó veszély megront. A nagy, vagy a hosszantartó hatalom pedig még jobban. Különben mivel magyaráznánk azt, amit joggal emelt ki Hahner Péter,⁹ miszerint Robespierre végül már csak azokat tűrte meg közelében, akik teljesen alárendelték magukat neki, mert fiatalabbak voltak (az öccse, Joseph Robespierre, Saint-Just és Le Bas képviselők), vagy fogyatékossgal éltek (mint Auguste Couthon képviselő) vagy feltétel nélkül rajongtak érte.

Marad a kérdés: hogyan egyeztethető össze a terror, vagy a folyamatos szükségállapot Robespierre-je az emberjogi képviselővel? Az 1792. augusztus 10-i felkeléssel, amely véget vetett a királyságnak Franciaországban, brutális követelményként lépett fel az új köztársasági rendszer megalapozása. Mi már tudjuk, hogy a forradalom megváltoztatta a rendszert politikai, gazdasági, társadalmi értelemben is, de sokáig képtelen volt magának megfelelő kormányzati formát találni. Marcel Gauchet szerint a jakobinus kormányzat terrorját Robespierre átmeneti időszaknak tekintette az ember jogok által legitimizált köztársaság felé vezető úton, egyfajta korai „proletárdiktatúrának”, amely leszámol a „túlzókkal”, az „elnéző magatartásúakkal”, és keresi hatalmának eszmei megalapozását. Ezt szolgálta a Legfelsőbb Lény kultuszának bevezetése. „A társadalom mesterműve volna – mondta Robespierre –, ha kialakítana egy gyorsan működő erkölcsi ösztönt, amelynek hatására az ember az okoskodás nehézkes segítsége nélkül tenné a jót és kerülne a rosszat...”¹⁰

Marcel Gauchet esszéjében példásan illusztrálja azt az antinómiát, amely szétfeszítette Robespierre életművét, és amely majd a modernitást is gyötörni fogja. A liberalizmus és a demokrácia eltérő követelményeinek összeegyeztetéséről van itt szó. Tiszteletben kell tartani a személyi jogokat, amelyeket az emberi jogok garantálnak. Ez a liberalizmus hozadéka. Pusztán erre a kívánságra azonban lehetetlen közösségi politikát építeni. Kormányozni is kell, ráadásul hatékonyan. A kommunista világ összeomlása után Nyugaton azt hitték, hogy az emberi jogok elégségesek egy hatékony politika működéséhez. Ez „a történelem végének” az álma: liberalizmus demokrácia nélkül, vagyis a Jog és a Piac. Ennek isszuk most a levét. A történelemnek nem, de a Nyugatnak, Európának ilyen hozzáállással elhozhatja a véget. Eme oligarchikus víziónak a megtestesülése a technokrata Brüsszel. A sokfajta válság és annak a koronája, a bevándorlás fájdalmasan ráébresztette a tanácsosztogató Nyugatot, hogy az emberi jogokra nem lehet politikát alapozni. Egy új világ felé tartunk, ahol egyre élesebb konfliktusba kerül a politika logikája és a jog

⁹ Hahner Péter: *13 diktátor. Fejezetek a forradalmak történetéből*. Animus kiadó, 2017, Budapest, 101. Itt egy kis pontosítást kell tennem. A szerző a Robespierre-ről írt portréja végén a következőket jegyzi meg: „Párizsban mindössze egy metróállomás viseli a nevét 1936 óta, de a városi tanács baloldali tagjai többször is felvetették (legutóbb 2011-ben), hogy utcát vagy teret kellene elnevezni róla. Ezeket a javaslatokat mindig elvetették.” Nem helyreigazítani kívánom a neves történészt, de létezik Robespierre utca a Párizshoz tartozó Montreuil városrészen. Az említett metróállomásból a felszínre jövet a Robespierre utcában találjuk magunkat, amely hosszú, és észak-dél irányban halad. Egy éve sétáltam rajta, igaz: okosabb nem lettem tőle. Van Robespierre utcája több vidéki városnak is.

¹⁰ Maximilien Robespierre: *Elveim kifejtése*. Fordította: Nagy Géza. Gondolat, 1988, Budapest, 206.

– önmagában is ellentmondásos, és limitált – logikája. (Ez utóbbit példázza a különféle és szűznemzéssel szaporodó, jogaikat a többségi társadalom rovására követelő kisebbségek léte. Nem elég gond az anarchiába hajló törekvéseik kielégítése, hanem ők időnként még egymás nyakának is esnek. Meglepődve forgattam a minap Marie-Josèphe Bonnet könyvét. A feminista és leszbikus történésznő a nők jogát újabban a homoszexuális mozgalmároktól félti. Felrója nekik, hogy ők hamis kisebbségi útitársak, hiszen a homoszexualitás „koncentrált férfiuralom”!)¹¹

Marcel Gauchet több helyütt is azt nyilatkozta,¹² hogy ha nem találunk a két logika között valamilyen kompromisszumot, akkor nem tudjuk elkerülni a legnagyobb bajt, az illiberális demokráciát.

Ezek szerint Maxmilien Robespierre is illiberális demokrataként fejezte be?

(Marcel Gauchet: *Robespierre. L'homme qui nous divise le plus*. Paris, Gallimard, 2018)

¹¹ Marie-Josèphe Bonnet: *Adieu les rebelles!* (Isten veletek, lázadók!) Flammarion, 2014, Paris

¹² Például: *Le Figaro*, 2018. október 18.

SZERZŐINK

BÓDY PÁL (1934, Keszthely), történész, Ph.D. University of Notre Dame, USA. Egyetemi tanulmányait az USA-ban és Németországban végezte. Kutatásai és megjelent tanulmányai a magyar reformkor eszmetörténetével, Eötvös József életművével, a '48-as forradalom és kiegyezés közötti korszak politikai eszméivel, a dualista korszak felsőoktatása és tudománypolitika történetével foglalkoznak. A tudománypolitika történetével foglalkozó tanulmánya angol nyelven a bécsi LIT Verlag kiadónál jelent meg. A rendszerváltást követően a Miskolci Egyetem történettudományi és Regionális Gazdaságtan tanszéken mint egyetemi docens végzett oktatást és kutatást.

DUMONT, BERNARD (1944, Méchéria) a párizsi Catholica folyóirat főszerkesztője.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

ILLYÉS MÁRIA (1944, Budapest) művészettörténész, műkritikus. 1975–1992 között a Szépművészeti Múzeum 19–20. századi gyűjteményében dolgozott. Írásai a 19. és 20. századi magyar és európai művészettel foglalkoznak. Édesapja, Ilyés Gyula irodalmi hagyatékának gondozója.

JESZENSZKY GÉZA (1941, Budapest) történész, egyetemi magántanár (Budapesti Corvinus Egyetem). 1976 óta hazai és külföldi egyetemeken tanított a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika témakörében. A rendszerváltozás után külügyminiszter (1990–1994), or-

szággyűlési képviselő (1994–1996 MDF, 1996–1998 MDNP). Magyarország nagykövete az Egyesült Államokban (1998–2002), a Norvég Királyságban és az Izlandi Köztársaságban (2011–2014).

LENGYEL ZSUZSANNA MARIANN (1976, Miskolc) filozófiatörténész, PhD. 2012-től az ELTE BTK Filozófia Intézetének tudományos munkatársa. A *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztőségi tagja. Kutatási területe a hermeneutika, fenomenológia és vallásfilozófia. Martin Heidegger időfilozófiájáról szóló első monográfiája Cogito-díjban részesült, nemrég megjelent újabb könyve (*Hermeneutika és kritikai filozófia*) pedig a Magyar Filozófiai Társaság 2019. évi Nívódíját nyerte el.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a *New International Journal of Romanian Studies* szerkesztőségi tagja.

PETŐ ZOLTÁN (1986) az ELTE BTK-n államvizsgázott 2012-ben, történelem és esztétika szakpáron. 2018-tól a Mol-

nár Tamás Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa. A PPKE BTK politikaelméleti doktori iskolájának doktorjelöltje. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás története.

PETRIK BÉLA (1965, Budapest) ügyvéd, jogász. A népi mozgalommal, nemzeti demokratikus ellenzékkel foglalkozó írásai, kritikái az *Új Látóhatárban*, a *Hittelben*, a *Kortársban*, a *Székelyföldben*, az *Életünkben*, a *Bárkában*, az *Új Forrásban* és a *Magyar Szemlében* jelentek meg.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus., a *Magyar Szemle* szerkesztője. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja.

SZÁVAI JÁNOS (1940, Budapest) irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár, diplomata.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1945) irodalomtörténész, az ELTE-n latin–görög–iranisztika szakon végzett, a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisone Alvorum című sorozat társszerkesztője, Békés Enikővel. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* és a *Vigilia* szerkesztőbizottsági tagja, a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus kutatóprofesszora, az SZTE BTK Klasszika-filológiai és Neolatin Tanszékének professor emeritusa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlének* 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK SOROZAT
ELSŐ KIADVÁNYA

MISKOLCZY AMBRUS
*Román nemzetgyűlés
Gyulafehérvárott*

1918. december 1.

M A G Y A R S Z E M L E F Ü Z E T E K

1800 Ft

ÚJ MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

KIRÁLY BÉLA

HARANGZÚGÁS
VAGY LAIKUS HUMANIZMUS

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2900 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.